

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historiske meddelelser om København 2023

Selskabet for Københavns Historie

**Historiske meddelelser
om København 2023**

Historiske meddelelser om København

2023

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2023

© Selskabet for Københavns Historie og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 978-87-85099-12-9

Redaktion: Hanne Fabricius, Camilla Haarbye Hansen, Lasse Jonas Bendtsen, Peter Thorning Christensen, Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.).

Korrektur: Forfatterne og Bjørn Westerbeek Dahl

Bogtilrettelæggelse: IC-Design, lykke@ic-design.dk

Tryk: Printfinder, Riga, Letland, www.printfinder.lv

Historiske meddelelser om København udgives af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer.

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshavere, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie.

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1".

Abonnement på årbogen opnås ved skriftlig henvendelse

til Selskabet for Københavns Historie,

c/o Bjørn Westerbeek Dahl

Mailadresse: bjoern.westerbeek.dahl@gmail.com

eller via kontaktformularen på Selskabets hjemmeside:

www.kobenhavnshistorie.dk

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse.

En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Tegningen på titelbladet: Omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsings Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129.

Indhold

- 5** **Figuren Blågårds Plads**
Kunst af international klasse i det offentlige rum
af Flemming Brandrup
- 25** **En udrakt Haand fra Stenbroens til Muldens Børn**
Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i
København 1895-1968
af John Christensen
- 68** **Omkring Københavns brand 1728:**
Nyt lys på dens opståen og juridiske efterspil
af Sebastian Olden-Jørgensen
- 121** **Halvanden kvadratmeter at bo på**
af Nina Søndergaard
- 154** **Nytt fra byens underjordiske arkiv**
Om preurbane og urbane aktiviteter i det
eldste Københavns “teglfrie lag”
af Morten Steineke
- 191** **Forfatterbiografier**
- 193** **Person- og stedregister**
ved Bjørn Westerbeek Dahl

Figuren Blågårds Plads

Kunst af international klasse i det offentlige rum

■ af Flemming Brandrup

Københavns middelalderlige torve og pladser åbner rum for storbyens liv og kig til de omgivende historiske bygninger. Blågårds Plads adskiller sig ved at være skabt i nyere tid med et stærkt engagement fra Københavns Borgerrepræsentation, der ønskede at berige Nørrebro med et kunstværk, som også kunne danne ramme om brokvarterets liv.

Billedhuggeren Kai Nielsen og arkitekt Ivar Bentsen fik opgaven i 1912, hvor Kai Nielsen var optaget af store opgaver i Faaborg. Her samarbejdede han med en anden arkitekt, Carl Petersen, om Faaborg Museum og brøndskulpturen, Ymerbrønden, til Faaborg Torv, der skabte lokal debat.

Ungdomsarbejderne i Faaborg var baggrunden for, at Kai Nielsen fik opgaven på Nørrebro, og tankerne omkring udviklingen af "Figuren Blågårds Plads" udsprang af det samme kunstneriske miljø i kredsen omkring Carl Petersen. Det er således den historiske forbindelse imellem de meget forskellige hovedværker i Kai Nielsens kunst, som her skal påvises med hovedvægten på Blågårds Plads, der også vakte debat i samtiden.

Blågårds Plads opleves som en stille oase lige ved det multietniske menneskemylder i Blågårdsgade. Pladsen blev skabt af billedhuggeren Kai Nielsen (1882-1924) og arkitekt Ivar Bentsen (1876-1943) i 1912-1919. I dag leger børnene på den forsænkede plads og kravler på de robuste granitskulpturer, mens ældre borgere nyder synet i skyggen under lindetræerne, der omkranser pladsen. De runde former i figurernes hoveder og krummede rygge rager op over brystningens skarpe kant i regelmæssig takt. Synd, at dette sted af mange danskere især forbindes med billeder af demonstrationer, optøjer og kampklædt politi. Der burde hellere være fokus på pladsens kunstneriske helhed, som er af international klasse. Den blev da også fredet i 1998.

Blågårds Plads, formentlig i 1914, efter opbygningen af granitbrystningen omkring den rektangulære, forsænkede plads. Før opstillingen af figurgrupperne, hvoraf de første blev skabt i 1913/14. Arkivfoto, Faaborg Museum.

Uden for voldene

Navnet Blågård stammer fra et lystslot på stedet, opført uden for voldene i begyndelsen af 1700-tallet af Frederik d. 4.'s bror, prins Carl. Bygningerne havde tagdækning med blåglaserede tegl, der kunne ses viden om, hvorfor de blev definerende for slottets navn.

Efter en noget omtumlet tilværelse, blev det efterhånden faldefærdige landsted opgivet i 1815, udstykket og solgt. En parcel blev købt af Mathias Anker Heegaard (1776-1837), der etablerede et jernstøberi på stedet i 1828. Det udvikledes til en stor virksomhed, der producerede bl.a. gryder, pander og kakkelovne. Støberiet blev i 1841 overtaget af en søn, Anker Heegaard (1815-1893), der gav fabrikken sit navn: Anker Heegaards Jernstøberi.¹

Jernstøberiet blev efterhånden omgivet af boligblokke, efter at byggestrækningerne uden for Søerne var blevet ophævet i 1852, og byggeriet i brokvartererne tog fart. Det blev med tiden en uholdbar blanding af industri og tæt beboelse, hvor jernstøberiet mellem Blågårdsgade og Todesgade var den største enkeltvirksomhed. I 1897 flyttede støberiet til Hillerødgade, og arealet blev købt af Københavns Kommune. Efter rydningen af grunden, var der skabt en stor, åben plads midt i det tæt bebyggede Nørrebro.

Et åndehul på Nørrebro

Efter rydningen af pladsen gik debatten i gang om dens indretning. I første omgang blev der etableret en legeplads med græs, beplantning og stier, efter en plan af arkitekt Martin Nyrop. Senere kom en kunstnerisk udsmykning på tale, og sagen blev overdraget til Fonden til Kunstneriske FormaaIs Fremme, som Borgerrepræsentationen havde oprettet i 1897.

Fællesudvalget, der administrerede kunstfonden, indstillede et udkast til et springvand, som var skabt af maleren Theodor Philipsen (1840-1920).² To bryggerkarle, der tumlede med en tønne, hvor øllet brusede ud af spunshullet. På kummens kant sås et relief med lystigt dansende mænd og kvinder og en manende inskription: "Tappen for Tønden, for Tungen Tandens – ellers tager Fanden Forstanden og Manden".³ Efter en ophedet debat i Borgerrepræsentationen i 1910 godkendte flertallet Philipsens uhøjtidelige kunstværk. Debattens forløb, og en protest fra Fællesrepræsentationen for

Københavnske Afholdsorganisationer, fik imidlertid kunstneren til at trække forslaget tilbage, hvorefter man måtte tænke nyt.

Johannes Rump og stadens kunstfond

Kunstsamleren, ingeniør Johannes Rump (1861-1932) var en drivende kraft i kunstfonden. Rump repræsenterede Socialdemokratiet i Borgerrepræsentationen fra 1903, og var et engageret medlem i mange udvalg, ofte som formand. Han havde skabt sig en stor formue som husejer og ejendomsspekulant, hvilket ikke var uforeneligt med et stærkt socialt engagement, og et utrætteligt arbejde for at fremme en stor, effektiv offentlig sektor.⁴

Rump havde fulgt forelæsninger i kunsthistorie, og blev knyttet til kunsthistorikerne Karl Madsen (1855-1938) og senere Leo Swane (1887-1968), der begge blev direktører for Statens Museum for Kunst. De var rådgivende ved de store indkøb af dansk og international kunst til Rumps egen samling. På denne baggrund, var det naturligt, at Rump kom til at spille en vigtig rolle i udsmykningens af byens parker og pladser. Han var allerede i 1900 blevet medlem af legatet Albertina, der var stiftet af hans gode ven, brygger Carl Jacobsen (1842-1914), med det formål, at opstille skulpturer i København.

Fællesudvalget opfordrede i 1912 den da 30-årige, Kai Nielsen, til at løse opgaven.⁵ Nielsen var blevet foreslået udvalget af Johannes Rump, der formentlig havde drøftet sagen med Karl Madsen, som var meget optaget af Kai Niensens kunst. Madsen var med i kredsen omkring konservesfabrikant, etatsråd Mads Rasmussen (1856-1916), der havde stiftet Faaborg Museum for kunstnergruppen Fynboerne i 1910, og nu var i gang med at opføre en museumsbygning (1912-1915) i Faaborg med Carl Petersen (1874-1923) som arkitekt.⁶ Kai Niensens kunst var med flere værker integreret i museet, og han var en meget livlig aktør i kunstnerkredsen i 1912, hvor han fik tilbud om den nye store opgave i København.

Samarbejde mellem billedhugger og arkitekt

Kai Nielsen allierede sig med vennen, arkitekt Ivar Bentsen, der havde været forlover for Kai Nielsen ved hans første bryllup i 1907.⁷ De var begge aktive

Theodor Philipsens model til et springvand på Blågårds Plads (1892). Illustration i Karl Madsen: Maleren Th. Philipsen (1912).

To bryggerknægte bærende på en øltønde, udkast af Th. Philipsen til springvand på Blågårds Plads. Figuren senere knust ved et uheld i 1985. Patineret gips. Højde: 36,5 cm. Kunstmuseum Brandts.

Kai Nielsen modellerer Mads Rasmussen. 1913. Den muntre scene er malet i Kai Niensens atelier i en kælder i Østbanegade på Østerbro i København. På det tidspunkt boede han i en kvistlejlighed, Østerbrogade 35, 5. sal, hvor han skabte modellen til Ymerbrønden i halv størrelse. Der var imidlertid ikke plads til den store gipsmodel til monumentalskulpturen af Faaborg Museums mæcen, hvorfor Kai Nielsen lånte et atelier først på Østbanegade. Det lå også tæt på Mads Rasmussens bolig, Skjoldsgade 10 (i dag Olof Palmes Gade 10), så etatsråden kunne spadsere til atelieret, når han stod model. Modellen blev forlæg for skulpturen i sleben sort granit, der er opstillet i museets kuppelsal. Maleri af Peter Hansen. Olie på lærred. 95x83 cm. Faaborg Museum.

i kredsen omkring Carl Petersen, der i 1908 havde etableret tegnestue og bolig i den forladte Ladegård, som stod tom, efter at funktionerne var flyttet til Sundholm på Amager. Ladegården, der havde været Københavns største fattiggård og tvangsarbejdsanstalt, var et stort kompleks langs Ladegårdsåen, hvor Radiohuset og de store boligkomplekser imellem Åboulevarden og Rosenørns Allé blev bygget efter områdets endelige rømning.⁸

Carl Petersen rykkede med familien ind i den tidligere inspektørbolig, hvor han var det festlige og inspirerende midtpunkt for en kreds af unge arkitekter, og Kai Nielsen var en veloplagt deltager i det kreative miljø. Det blev også samlingssted for Den fri Arkitektforening, som Carl Petersen dannede i 1909 sammen med bl.a. Ivar Bentsen, Thorkild Henningsen, Povl Baumann og Edvard Thomsen, i protest mod de stivnede principper bag undervisningen på Kunstakademiet.⁹

Kai Nielsen blev så optaget af samarbejdet med arkitekter, at han nogle år senere agiterede for, at arkitekterne måtte være med til at give rammerne og betingelserne for billedhuggerkunst, og samarbejdet burde indgå i undervisningen på Akademiet.¹⁰

Tegnestuen på Ladegården blev i de år centrum for udviklingen af så forskellige opgaver som skulpturerne til Faaborg Museum og Blågårds Plads. Derfor må historien om pladsen nødvendigvis inddrage de samtidige ungdomsarbejder af Kai Nielsen i Faaborg.

En plads for menneskeligt liv

I sin redegørelse for forslaget, fremhævede Kai Nielsen, at “Jeg har forsøgt af faa min Skulptur til at gaa ind i Pladsen som et naturligt og arkitektonisk Led i Omgivelserne og som Motiv for Omordningen taget Hensyn til, at Blaagaards Plads ved sin Beliggenhed i et tæt bebygget og folkerigt Kvarter gennem Aarene naturligt er blevet en Plads for Folkemøder og Samlingssted og Legeplads for Børn”. Den intime midte skulle primært give plads for folkemøder, friluftskoncerter og børns leg. De kunne uden risiko kravle på både granitbrystningen og skulpturerne, der ville få patina efter flittig brug. Anlægget ville blive en rektangulær, forsænket plads med seksten figurgrupper indfældet i en granitbrystning. De skulle personificere forskellige håndværk, og børn ville være med i næsten alle grupper. “Det skulde blive en

Plads for menneskeligt Liv og med Skulptur, der udtrykker menneskeligt Liv”. Tegningerne og en model af en af figurgrupperne i halv størrelse kunne besees på Rådhuset.¹¹ Dette forarbejde, der forestillede to smede, er nu udstillet på Københavns Museum.¹²

Den 1. juli 1913 kom forslaget til behandling i Borgerrepræsentationen. Borgmester Theodor Dybdal var i sin forelæggelsestale meget begejstret for projektet, men han påpegede, at der kunne ske ændringer undervejs, for “det er netop det karakteristiske for Kunstneren, at det er under selve Arbejdets Udførelse, at den hellige Ild luer i ham, og det, han har på Hjerte, kommer frem ... Fællesudvalget havde nu den Fortrøstning, at det hele ville falde ud til noget meget karakteristisk, ejendommeligt og tiltalende, som man ville være glad ved”. Tobaksfabrikant Fr. Olsen undrede sig over, at skildringen af mandens arbejde formede sig som en fremstilling af kampen for tilværelsen. Han syntes, at man burde vise mandens glæde ved arbejdet. Det ville være mere opbyggeligt for kvarterets borgere og de mange børn, der legede på pladsen. Johannes Rump var glad for, at opgaven var blevet betroet den unge billedhugger, “til hvis Evner man vidste hans Kammerater nærrede meget store Forventninger”. Han var begejstret for samarbejdet mellem kunstner og arkitekt, men bemærkede, at kravene til kunstneren om at indordne sig under arkitekturen, ville gøre opgaven vanskelig og kræve store evner af billedhuggeren. I modsætning til Olsen mente han ikke, at motivet drejede sig om mandens kamp for tilværelsen. “Det er Mandens Kamp med sig selv, der fremstilles, og det er en Kamp, enhver maa tage op. Kampen med sig selv er en saa stor og grundlæggende Opgave for enhver, der vil være en virkelig Mand, at den i højeste Grad maa paakalde Kunstnerens Interesse”.

Dybdal rundede debatten profetisk af. “Hvis det lykkes Kunstneren at naa det, han har tilstræbt, og der fremkommer et originalt Arbejde, der passer godt til Pladsen, og som netop fremstiller det Liv, der rører sig i Kvarteret derude, saa vil det blive den Art Kunstværker, som man, naar de bliver gamle og har fået den Patina over sig, som Kunstneren taler om, kommer til at holde af, og det vil for Eftertiden staa som noget, der præger den Tid, da det blev til, og den Kunstner, der skabte det, og som har den uhyre Fordel, at det ikke er ligesom en hel Del andet”. Forslaget blev vedtaget uden afstemning.¹³

Opgaverne i Faaborg trængte sig på

Selvom “den hellige ild” luede i ham, var Kai Nielsen ikke klar til at kaste sig over opgaven med det samme. Han havde nok at se til i Faaborg i 1912.

Svendborgdrengen Kai Nielsen var kommet ind i kredsen omkring etatsråd Mads Rasmussen allerede fra Faaborg Museums etablering i 1910, hvor Rasmussen erhvervede Nielsens skulptur “Marmorpiggen” til samlingen.¹⁴ Værket havde været vist på Den frie Udstilling det samme år, hvor Johannes V. Jensen havde set det efter at have racet på cykel, kort før lukketid, sammen med Kai Nielsen fra Petersens tegnestue på Ladegården til udstillingsbygningen, der lå ved Aborrepareren. Denne lille park, der var etableret på rester af voldanlægget, lå ved Vester Farimagsgade, og bygningen lå ud for det sted, hvor Stauning Monumentet står i vore dage.¹⁵ Jensen var begejstret, og skildrede i en kronik i Politiken Kai Nielsen som en “Billedhuggerkunstens Konfirmand”, der dog var “begyndt tidligt som Mester”. Skulpturen af piggen gjorde ham næsten stum. “Det var fristende at sige noget til Udlægning af Marmorpigens Skønhedsværdi. Men hun er smukkeste uden Forklaring, som det evigt Kvindelige”.¹⁶

Kai Nielsen havde, sammen med fynbomaleren Peter Hansen, peget på Carl Petersen, som den der kunne løse museumsopgaven. Samarbejdet udfoldede sig straks, idet Nielsens monumentalskulptur af Mads Rasmussen i blanksleben, sort granit var tidligt indarbejdet i Petersens tegninger, centralt i den ottekantede kuppelsal.¹⁷ Det blev i foråret 1913 fulgt op af en hasteopgave, Ymerbrønden i sandsten, der blev afsløret på Torvet i Faaborg Skt. Hans dag, 24. juni, samme år, som en gave til byen fra Mads Rasmussen i anledning af hans 25-års forretningsjubilæum. Det startede en hidsig debat i de lokale aviser, hvor dele af borgerskabet var foragede over den nøgne Ymer, der havde erobret byens torv.¹⁸ Mads Rasmussen følte sig ramt af kritikken, men Kai Nielsen affærdigede den i et brev til mæcenen, som han skrev hos Carl Petersen på Ladegården. “Aah, hvor skulle de have paa Snuden alle disse slappe Asener, som Guddødemig ikke kender deres eget Menneskeværd. Som ser Usædelighed i alt her paa Jorden, blot fordi Deres egen Moral er saa lind i det som bare tænkeligt (...) Jeg har gjort dette Arbejde med al den Evne, jeg raader over i Øjeblikket. Jeg er ikke usund. Og jeg vil ikke anden Sensation end den, der ligger i helst det allerbedste Arbejde”.¹⁹

Kai Nielsen: Ymerbrønden på Torvet i Faaborg, 1913. Skulpturen i sandsten blev afsløret Sankt Hans dag, den 24. juni 1913. Fotografiet er taget dagen efter afsløringen. Kai Nielsen, iført knæbukser, etatsråd Mads Rasmussen, murermester Christian Ernlund og sparekassedirektør Martin Jørgensen beundrer brønden. Brøndskulpturen blev senere flyttet til udkanten af torvet og erstattet af en mere vejrbestandig kopi i bronze. Den originale Ymerbrønd kan i dag ses på Faaborg Museum. Faaborg Byhistoriske Arkiv/Øhavsmuseet.

Carl Petersen engagerede sig også i avispolemikken med en veloplagt støtte for brøndskulpturen, og stormen stilnede af efter et par måneder.

Efter denne kunstneriske anstrengelse trængte Kai Nielsen til luftforandring, og han drog på studierejse til Paris i efteråret 1913, finansieret af et stipendium fra Kunstakademiet, for at studere de nye strømninger i kunsten. Han befandt sig dårligt i den elegante metropol, mestrede ikke sproget og blev ikke inspireret af den abstrakte strømning i kunsten.²⁰ Som en flugt, tog han i vinteren 1914 en hurtig afstikker til Italien med økonomisk hjælp fra Mads Rasmussen. Firenze, Rom, Napoli og Pompei og et par dages besøg hos Peter

Hansen, der boede i Valle di Pompei på det tidspunkt. Hansen kunne melde til Mads Rasmussen om et morsomt besøg, hvor Kai Nielsen havde underholdt om sin betagelse af renaissancekunstneren Michelangelos kunst og de italienske freskomalerier.²¹

De første modeller og Carl Petersens tegnebord

Planerne for skulpturerne til Blågård's Plads pressede sig på, da han var tilbage i Paris, og han begyndte af modellere skitser i ler. De blev omsat til de første figurgrupper i fuld størrelse, der blev støbt i gips med hjælp fra franske stukkatører.²² I foråret 1914 fik Ivar Bentsen besked om, at han havde modelleret de første otte figurgrupper. "De er sgu pæne kan Du bande paa ... Jeg har modelleret Figureerne saa livfulde som muligt og skal nu til at stramme dem og gøre dem faste i Blokken ... Pladsen bliver for Arbejderne og mere endnu stadig væk for de nye der kommer, deres Børn forstaa du. Vel den første i hele Verden der er serveret "Socialisten" og - Unger".²³

Efter hjemkomsten til København, senere i foråret 1914, skabte han flere modeller i løbet af de næste par år, med assistance fra gipsmester Niels Ferdinandsen. Gipsmodellerne dannede forlæg for udhugningen i granit på Carl Schellers Stenhuggeri på Nørrebro, der også havde været travlt beskæftiget med hugningen af de store skulpturer til Faaborg. Schellers kontor havde adresse på Nørrebrogade 52N, mens værkstederne lå på Øster Fasanvej 17L, i vore dage svarende til en grund på vestsiden af Nordre Fasanvej over for udmundingen af Kong Georgs Vej.

Arbejdet med figurgrupperne til Blågård's Plads blev et projekt, der kom til at strække sig over flere år. De oprindelige 16 grupper blev i 1916 udvidet med yderligere 6 "flankegrupper" i pladsens hjørner og på siderne af talerstolen.²⁴ Talerstolen, der er placeret midt for den nordre langside, kan også rumme et mindre orkester eller et kor.

Først i 1919 var det hele færdigt, men for Kai Nielsen blev det et livsprojekt, der fortsat rumsterede i hans tanker. Efter vennens død reflekterede Ivar Bentsen over kunstnerens intentioner og den langvarige proces: "Hvad jeg nærmest kan sige er, at Opgaven paa Blaagaards Plads stadig voksede for Kai Nielsen, medens han tumlede med den. Figurerne voksede i hans Fantasi. Og i Virkeligheden slap han aldrig denne Plads af sine Tanker. Han tænkte ind til

Færdighuggede figur-gruppe, Fyraften, i granit. Placeret på værkstedet hos stenhuggermester Carl Scheller, inden flytningen til placering i kompositionen på Blågårds Plads.

det sidste at føre Ideen videre og afslutte, hvad han kun ansaa for paabegyndt ... Han havde ønsket at skabe en Legeplads for Børnene indfattet af Skulpturen, formet, saa Børnene ligefrem legede paa selve Figureerne. Det glædede ham at se, hvor Børn og Billedhuggerarbejde klædte hinanden. Han sagde, at hans Arbejde blev smukkere derved”²⁵

Mange af ideerne i det kunstneriske samarbejde blev udruget omkring tegnebordet hos Carl Petersen. Petersens datter, Birte Gilbert-Jespersen, skildrede

Model i gips til skulpturgruppen Gartneren. Placeret på værkstedet hos gipsmester Niels Ferdinandsen, inden videresendelse til stenhuggeren Carl Scheller. Arkivfoto. Faaborg Museum.

stemningen i et interview: “Man diskuterede kunst uafbrudt og råbte og skreg i munden på hinanden, så tilhørere måtte tro, at de var blevet uvenner for livet. Det var dog aldrig tilfældet, de forblev de bedste venner og vidste det. Når man ikke diskuterede vildt og inderligt arbejdede man. Således er en del af skitserne til Blågårds Plads-udsmykningen udført ved Carl Petersens arbejdsbord. Carl Petersen sad ved den ene side af bordet, Ivar Bentsen sad for bordenden, og Kai Nielsen sad ved den anden side. Kai Nielsen tegnede altid, for derved udvikler man en tegnekunst, som man ikke har eller kan få på Kunstakademiet”.²⁶

Figuren Blaagaards Plads

Når man står ved talerstolen på Blågårds Plads og ser ud over den rektangulære, klinkebelagte plads, er figurgruppen til venstre Fiskerkonen, hvorefter med uret, Fyraften, Fiskeren, Smeden, Tømreren, Gartneren, Brolæggeren, Bageren, Skrædderen, Stenhuggeren, Bødkeren, Mureren, Skomageren, Slagteren, Middagshvil og Grønthandlerkonen. De to eneste kvindeskulpturer er placeret på hver side af talerstolen, formentlig som en stille hyldest. De fanger øjet, når man ser imod taleren. I hjørnerne og på siderne af talerstolen er der lidt større og højere “flankegrupper”, der viser træer med et mylder af nøgne børn. Ugler og kaniner optræder i et par af grupperne.

Kai Nielsen forklarede tanken bag det hele i en artikel i Illustreret Tidende i 1915. Under overskriften, “Figuren Blaagaards Plads”, fastslog han, at “det er jo netop det, Ivar Bentsen og jeg har søgt fra allerførste Begyndelse, at faa bare en eneste stor Figur ud af Pladsen. Den vidtudpændte Rektangel, der lægger sig ud, helt hen under Skyggen af de omsluttende Trærader, den hegnende Mur i sine to ens høje Skifter, er ikke blot en langtløbende Sokkel for de forskellige Figurgrupper, det er den egentlige Figur, hvori Grupperne, idet de bryder de lange Liniers Enstonighed, indgaar som arkitektoniske Detailler, bestemt i deres Form af den store faste Firkant, de sidder i”.²⁷ Han forklarede senere i 1920, at den forsænkede plads, ringmuren og de kubiske figurgrupper var sat så lavt,

Kai Nielsen, der går figurgruppen Slagteren efter på Blågårds Plads, mens de lokale beboere følger arbejdet, 1915. Fotograf: Holger Damgaard. Arkivfoto, Faaborg Museum.

Erasmus Brandrup "Ergo" - 1904

“at de intet Sted fra Pladsen set, faar anden baggrund end Gadens Brolægning”.²⁸ Han ville nedtone synet af den meget varierede randbebyggelse, der i øvrigt er skæmmet yderligere af nybyggeriet efter rydningen af “Den sorte firkant” omkring 1980.

Kigget fra talerstolen mod nordøst fik først sin endelige arkitektoniske helhed i 1926, hvor Blågårds Kirke blev opført, efter tegninger af Andreas Clemmensen og Johan Nielsen. Den afløste en mindre, midlertidig kirke, der var tegnet af Martin Nyrop og opført i 1905. Nyrop havde udarbejdet dispositionsplanen for arealet, der blandt andet førte til opførelsen af to hjørneejendomme ud til pladsen, adskilt af en blind gade, der lukkedes af kirkebygningen.²⁹

Den karakteristiske, kamtakkede trekantgavl på Blågårds Kirke tegner sig smukt i kigget fra talerstolen ind i den blinde gade, flankeret af de herskabelige hjørnehuse, der blev opført i 1902, efter tegninger af Aage Langeland-Mathiesen.

Pladsen blev hurtigt indtaget af kvarterets beboere og de mange børn, men skulpturernes udtryk og form virkede udfordrende. “Stenødet” og “Slavepladsen” var øgenavne i samtiden.³⁰ Kai Nielsen kunne allerede i 1920 fortælle, at han og Ivar Bentsen havde imødekommet noget af denne kritik ved at sende et andragende til Københavns Magistrat om beplantning af murene med klatrevin. “Hele den Æske foret, som Pladsen danner, og ligeledes Klatrevin på Muren mellem Figurerne. Pladsens Arkitektur er saa haard firkantet trukket op og alle Højder i Muren og Grupperne saa klart viste, at en saadan levende Klatren på Tingen intet vilde miste af den Regulerthed, vi har tilstræbt”.³¹ Det ville have ændret udtrykket radikalt, men blev aldrig realiseret, og der fortælles intet om, hvordan ansøgningen blev behandlet.

Fortænkt eller storslået

Tidens førende arkitektur- og kunstkritiker, Vilhelm Wanscher, mente, at de arkitektoniske krav var et alt for snærende bånd for billedhuggeren. “De kubiske Figurer paa Blaagaardsplads snærede ham i deres Bure; Modelleringen er anstrengt og manieret”, og træer kunne han slet ikke forme, de “maatte ende med at ligne en Kaalstok i Snevej”.³²

Arkitekten Poul Henningsen (“PH”) var begejstret: “Det, der gør Blaagaardsplads saa god, er netop den konsekvente Pointerling af det væsentlige, Sten

Kig fra Blågård's Plads imod talerstolen og Blågård's Kirke, ca. 1915. Den ret undselige, midlertidige kirkebygning er opført 1905 efter tegninger af Martin Nyrop, der anvendte det billige byggemateriale cocolit. Den blev i 1926 erstattet af den nuværende, grundmurede kirkebygning. De to figurgrupper i granitbrystningen, symmetrisk omkring talerstolen, er de eneste kvindefigurer på pladsen: Grønthandlerkonen og Fiskerkonen. Arkivfoto, Faaborg Museum.

er Sten. Pladsen var i Grundplanen udmærket før, over dens Firkant er Forsænkningen skabt, og til Erstatning for de tilsyneladende temmelig gasforgiftede Træer strømmer nu Himlens uforfalskede Lys ned over Børnene. Blaagaards Plads staar foreløbig som moderne Skulpturs og Arkitekturs eneste storslaaede og gennemførte Resultat paa Byens Gader og Torve”³³

I en nyere tid har kunsthistorikerne Henrik Bramsen og Mikael Wivel haft vidt forskellige opfattelser af pladsens udtryk. Bramsen fandt, at det hele virkede noget indviklet og fortænkt. Han bemærkede syrligt, at de hårdt pressede grupper “kan minde om zoologiske præparater presset ned i et

firkantet glas. Dertil kommer, at de bastante mure med deres grovhuggede granit yderligere er ved at klemme livet af figurerne. De er også med overlæg gjort i naturlig størrelse, hvorved de mod hensigten kommer til at se mindre ud og ligner middelalderlige skakbrikker”.³⁴ Wivel mente, at de formelle krav fik billedhuggeren til at fokusere på de mange krav, der blev stillet hans modeller i det virkelige liv og som holdt dem fast i deres slidsomme arbejde. “Som den vitale begavelse, han var, forstod han at krydsklippe fra den begrænsning arbejderen konstant måtte leve med i sin kamp for tilværelsen ... og så antydes det ovenikøbet med knugende raffinement, at børnene i hvert enkelt tilfælde skal følge i fædrenes fodspor”.³⁵

Realiseringen af “Figuren Blaagaards Plads” havde krævet en kolossal, vedholdende indsats af kunstneren og ikke mindst stenhuggerne, der overførte gipsmodellerne til sleben granit. Kai Nielsen nåede at se det færdigt, inden han døde i 1924, knapt 42 år gammel, efter en operation for mavesår.

Museumsdirektøren på Thorvaldsens Museum, Dyveke Helsted (1919-2005), bemærkede en gang, at Amalienborg Slotsplads og Blågårds Plads er de eneste pladser i København af europæisk topklasse.³⁶ Pladsen i Frederiksstaden, der er kendt af enhver, er placeret midt i magtens rum, mens pladsen på Nørrebro blev både et åndehul og en arena for den socialistiske klassekamp i det gamle arbejderkvarter. Sammen tegner de et billede af samfundsudviklingen, og de burde begge være et udflugtsmål for dem, der interesserer sig for samspillet imellem billedhuggerkunst og arkitektur i det offentlige rum.

-
1. John M. Eriksen: Blågård, *Skalk*, 2000:5, 20-26. Også publiceret i *Årsskrift for Nørrebro Lokallhistoriske Forening*, 2002, 5-11.
 2. Sigurd Thorsen (red.): *Stadens Kunst. Københavns Kommunes Kunstfonds Virke 1897-1947*, 1950, 144-145.
 3. Karl Madsen: *Maleren Theodor Philipsen*, 1912, 11-12.
 4. Claes Christensen, Lennart Gottlieb: Johannes Rump – socialist, spekulant og stor-samler, i *Rump, portræt af en samler*, 1994, 7-15.
 5. Sigurd Thorsen (red.): *Stadens Kunst*, 1950, 145-147.
 6. Gry Hedin, Gertrud Hvidberg-Hansen: *Faaborg i blodet. Kunstnerkoloni 1880-1928*, 2019. En beskrivelse af kunstnergruppen, Fynboerne, der blev knyttet til mæcenen, konserverfabrikant, etatsråd Mads Rasmussen, som skabte et museum for deres

- kunst i Faaborg i 1910. – Susanne Thestrup Truelson: *Faaborg Museum 100 Aar*, 2010. En skildring af begivenhederne omkring oprettelsen af Faaborg Museum i 1910 og Mads Rasmussens virke som succesfuld fabrikant og mæcen. – Gertrud Hvidberg-Hansen, Gry Hedin (red.): *I skøn forening. Faaborg Museum 1915*, 2015. En beskrivelse af museumsbygningen i Faaborg, opført 1912-15, efter tegninger af arkitekt Carl Petersen (1874-1923). Et "Gesamtkunstwerk", hvor arkitektur, billedkunst, skulptur og møbler beriger hinanden.
7. Brev fra Kai Nielsen til Ivar Bentsen, juli 1907. Optrykt i Vilhelm Wanscher: *Kai Nielsen, 1882-1924, Hans Liv og Værker*, 1926, 92-93.
 8. Flemming Brandrup, Gry Hedin: Carl Petersen. En biografi, i *I skøn forening, Faaborg Museum 1915*, 2015, 274-285.
 9. Nina Dahlmann Olsen: *Arkitekten Ivar Bentsens unge år 1900-1920*, 1992, 21. Ivar Bentsens engagement i dette miljø førte til en række samarbejder. I 1914 tegnede han en villa med atelier for Kai Nielsen, Ørnekulvej 14, Ordrup. Sammen med Carl Petersen udarbejdede han i 1919 et konkurrenceforslag til en omfattende bebyggelse på det forladte banegårdsterræn i København, og sammen med Thorkild Henningsen tegnede han Bakkehusene på Hulgårdsvej i Brønshøj (1921-23). Han var forstander for Bygmesterskolen i Holbæk 1913-20 og medstifter af Foreningen Bedre Byggeskik (1915).
 10. Kai Nielsen: Lidt om skulptur, i *Tilskueren*, 1915:2, 19-20. Genoptrykt i Haavard Rosstrup: *Kai Nielsen. Lidt om Skulptur*, 1949, 22-32.
 11. Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol. Mødet d. 1. juli 1913. Københavns Rådhusarkiv.
 12. Lise Funder: Monumentale opgaver. I *Kai Nielsen 100 år*, Ny Carlsberg Glyptotek, 1982, 63-64.
 13. Sigurd Thorsen (red.): *Stadens Kunst*, 1950, 146; Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol. Mødet d. 1. juli 1913.
 14. Christian Gether: *Billedhuggeren Kai Nielsen 1882-1924*, 1986, 67-75.
 15. Johannes V. Jensen: Kai Nielsen og hans fatum. I *Kai Nielsen Snapshots*, 1949, 80-99. Genoptrykt i Johannes V. Jensen, *Aandens Spor*, 1962, 174-181.
 16. Johannes V. Jensen: *Kai Nielsen*, Kronik i Politiken, 23. marts 1910.
 17. Hanne Raabyemagle: En arkitekturvandring. Gennem Faaborg Museum i 1915. i *I skøn forening. Faaborg Museum 1915*, 2015, 72-85.
 18. Flemming Brandrup: *Fejden om Ymerbrønden. Billedhuggeren Kai Nielsens Ymerbrønd i Faaborg. Optakten, modtagelsen og kunstfejden 1913*, 2010.
 19. Brev fra Kai Nielsen til Mads Rasmussen, u.d., skrevet i sommeren 1913, mens han sad ved tegnebordet hos Carl Petersen. Mads Rasmussens Familiearkiv, Faaborg Byhistoriske Arkiv.
 20. Albert Naur: Kai Nielsen. *Et udvalg af arbejder med indledende tekst*, 1937, 20-22.
 21. Brev fra Peter Hansen til Mads Rasmussen, Valle di Pompei, 25. februar 1914. Mads Rasmussens Familiearkiv, Faaborg Byhistoriske Arkiv.
 22. Katalog over *Kai Nielsens Mindeudstilling*, Charlottenborg, 1925, 23; Albert Naur: *Kai Nielsen. Et udvalg af arbejder med indledende tekst*, 1937, 20.
 23. Brev fra Kai Nielsen til Ivar Bentsen, Paris, foråret 1914. Optrykt i Vilhelm Wanscher, *Kai Nielsen 1882-1924, Hans Liv og Værker*, 1926, 97-99.
 24. Der eksisterer endnu 9 af de 16 originalmodeller i fuld størrelse til figurgrupperne. Faaborg Museum har modellerne til: Fiskeren, Slagteren og Fiskerkonen. Arkiv För Dekorativ Konst, Lund, Sverige, har modellerne til: Grønthandlerkønen, Fyraften, Gartneren, Stenhuggeren, Bødkeren og Brolæggeren. Fire gipskopier findes i Svendborg Museum og indgår i Kai

- Nielsen-samlingen på SAK i Svendborg: Grønthandlerkonen, Fiskeren, Gartneren og Mureren. Granitskulpturen, Mureren, på Blågårds Plads har en stor skade (afsprængning) på bagsiden. Den ville kunne genhugges ud fra gipskopian i Svendborg.
25. Politiken, 3. november 1924. Interview med Ivar Bentsen, dagen efter vennens død.
 26. Christian Gether: *Billedhuggeren Kai Nielsen 1882-1924*, 1986, 12.
 27. Kai Nielsen: Figuren Blaagaardsplads, *Illustreret Tidende*, 1916, 525-528. Optrykt i *Kai Nielsen, Lidt om Skulptur*, udgivet af Haavard Rostrup, 1949, 46-50.
 28. Kai Nielsens Maximer til Billeder av hans Verker, *Kunst og Kultur*, 8, 1920, 237. Optrykt i *Kai Nielsen, Lidt om Skulptur*, udgivet af Haavard Rostrup, 1949, 46.
 29. Blågårds Kirke, i *Danmarks Kirker. Nedlagte kirker i København. København By*, 2021, 31-50.
 30. Elisabeth Buchwald: Blågårds Plads – et stykke funktionel kunst. Torve og Pladser. *Bygningskulturens dag*, 1999, 40.
 31. Kai Nielsens Maximer til Billeder av hans Verker, *Kunst og Kultur*, 8, 1920, 239. Optrykt i *Kai Nielsen, Lidt om Skulptur*, udgivet af Haavard Rostrup, 1949, 48.
 32. Vilhelm Wanscher: *Kai Nielsen 1882-1924, Hans Liv og Værker*, 1926, 28-29.
 33. Poul Henningsen: *Albert Naurs og Kai Nielsens Foraarsudstilling*, *Vor Tid: Tidsskrift for litteratur, kunst, forskning og kritik*, 1918, 211-212.
 34. Henrik Bramsen: Århundredets første tredjedel. Kai Nielsen 1882-1924, i *Dansk Kunsthistorie, Billedkunst og Skulptur*, 1975, 35-36.
 35. Mikael Wivel: *Dansk Kunst i det 20. Århundrede*, 2008, 339-342.
 36. Personlig meddelelse fra fhv. museumsinspektør ved Thorvaldsens Museum, mag. art. Torben Melander. Dyveke Helsted var museumsdirektør på Thorvaldsens Museum 1963-89.
-

En udrakt Haand fra Stenbroens til Muldens Børn

Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København 1895-1968

■ Af John Christensen

Det turde være alment kendt, at i titusindvis af københavnske skolebørn i anden halvdel af 1800-tallet og videre op gennem 1900-tallet fik mulighed for at tilbringe en eller flere skoleferier som gæster hos landbofamilier i landets fjerneste egne, hvor luften var renere, tilværelsen friere og maden rigeligere, end de var vant til fra hovedstadens grå sidegader og beklumrede baggårde.

Disse ferierejser blev organiseret af Komitéen for Københavnske Skolebørns Landophold, der blev oprettet i 1854 som reaktion på det voldsomme kolera-udbrud, som året før – i 1853 – havde kostet 5.000 københavnere livet i en tid, hvor byen stadig var omgivet af volde og husede 130.000 mennesker under trange, uhygiejniske forhold.

Mindre kendt er det til gengæld, at en kreds af prominente københavnere i 1895 tog initiativ til at oprette en forening, som skulle gengælde landboernes gæstfrihed over for hovedstadens solhungrende baggårdsbørn ved at tilbyde børn fra landsbyskoler over hele Danmark muligheden for klassevis at opleve Københavns vigtigste seværdigheder og attraktioner under kortere ophold i hovedstaden. Vilkaerne for disse ferieophold ændrede sig løbende gennem de knap 75 år, hvor foreningen var aktiv, men der var fra starten tale om et nyskabende initiativ, som vakte opmærksomhed også uden for landets grænser, og det er historien om denne forening til Provinsbørns Ferieophold i København, der vil blive forsøgt udrullet i det følgende.

Opraab til Københavns Mænd og Kvinder!

Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København (herefter Foreningen) blev stiftet den 19. september 1895 med pastor Chr. Gottschalk Hansen fra Skt. Johannes Kirke på Nørrebro i spidsen for en bestyrelse bestående af en håndfuld idealistiske erhvervsfolk suppleret med en sagfører, en kommunelærer og en journalist. Og der blev ikke sparet på krudtet, da Foreningen en uges tid senere for første gang trådte frem for offentligheden.¹

Sagen var jo, som det hed i en pressemeddelelse fra Foreningens bestyrelse, "... at Landbefolkningen gennem lange Tider (havde) udvist deres hjertelige Sindelag mod de københavnske Skolebørn ved Aar efter Aar gæstfrit at have aabnet deres Hjem for Tusinder af vores Smaa, uden at der i væsentlig Grad er bleven gjort Gengæld af Københavns Indbyggere."

Det skulle der nu rådes bod på, og Foreningen så det som sit formål at arbejde på at udjævne den eksisterende kløft mellem hovedstaden og landboerne "ved dels at optage Børnene fra Provinserne i vore Hjem og dels under kyndig Vejledning at skaffe Børnene let Adgang til vore Musæer og Samlinger og derved fremme Oplysningen, samt vække deres Sands for vore nationale Kunstskatte foruden på anden Maade at gøre dem Opholdet herinde baade nyttigt og fornøjeligt."²

I sin pressemeddelelse rettede Foreningens bestyrelse en indtrængende appel til deres københavnske medborgere om at slutte op om det gode formål ved at tegne et ordinært medlemskab til 2 kr. årligt, eller eventuelt ved at bidrage ekstraordinært, hvilket gennem de følgende år typisk skete i form af bidrag på 5 eller 10 kr. fra enkeltpersoner eller virksomheder.

I sagens natur kunne Foreningens egentlige aktiviteter først startes op den følgende sommer, og man havde egentlig instillet sig på, at 1896 kun kunne blive et prøveår med et beskedent antal tilrejsende børn, men bestyrelsen kunne i sin første årsberetning konstatere, at eksperimentet var forløbet over al forventning.³

I den forbindelse var det vigtigt, at der var blevet taget så godt imod stifternes initiativ – herunder det materiale man havde udsendt til landets skoler og til samtlige københavnske avisredaktioner, og at offentligheden havde reageret tilsvarende positivt.

Ved udgangen af 1896 var der således registreret 399 medlemmer og bidragydere, og samtidig havde langt flere københavnere end ventet meldt sig

“Ankomst til Hovedstaden”: Forventningsfulde nordsjællandske børn i deres stiveste puds, drenge til venstre og piger til højre, modtages på Lygten Station af repræsentant for Foreningen. Billedet må være taget omkring år 1900, dvs. i Foreningens allerførste år, hvor man ikke skulle bo særlig langt ude på landet for at opfatte en éndagestur til rigets hovedstad som noget eksotisk og spændende. Foreningens jubilæumsskrift 1920.

parat til at tage imod et eller flere ferie børn fra provinsen hen over sommeren. Det var der god brug for, idet opholdene i hovedstaden kunne strække sig over både én, to, tre eller fire dage, og arrangementer på mere end én dag krævede selvsagt, at der blev tilvejebragt overnatningsmuligheder.

De tilrejsende skoler blev ved ankomsten til Banegården eller Kvæsthusbroen, afhængigt af hvorfra i landet de kom, modtaget af et medlem af Foreningens bestyrelse og en “Fører”, dvs. rundviser, som udstyrede elever og lærere med dannebrogfarvede sløjfer med Foreningens navn påtrykt, og som i øvrigt selv bar et letgenkendeligt armbind.

Var der tale om længere ophold, fik børnene samtidig oplyst, i hvilke private hjem de hver især skulle indlogeres, og havde de en lang rejse bag sig, blev de med det samme afhentet af deres værter, men ellers gik turen direkte ud i den store by, hvor en lang række seværdigheder og forlystelser jo skulle opleves på forholdsvis begrænset tid.⁴

Hvordan en éndagstur til hovedstaden i Foreningens regi kunne forløbe, blev der givet et eksempel på i Næstved Tidende den 25. juli 1896, hvor journalisten giver et kortfattet referat af den årlige sommerudflugt, eleverne på Fensmark Skole nordøst for Næstved tre dage forinden havde foretaget med København som mål.

Skolens elever var blevet modtaget på Frederiksberg Station af en repræsentant for Foreningen, en kommunelærer Givskov, der desuden havde fungeret som rundviser og ledsaget skolen "... hele Dagen med stor Opofrelse paa den meget anstrængende Tur. Direktør Rasmussen serverede gratis Kaffe for Skolen i Cirkushaven, hvortil Bagermester Ejermann trakterede med Wienerbrød; Københavns Mælkeforsyning og Borgerrepræsentant Gætje gav sød Mælk og Wienerbrød i store Masser i Tivoli, og Direktionen for Sejladsen på Søerne med de elektriske Baade gav ogsaa denne fri. I det hele gjorde Københavnernes Elskværdighed Turen særdeles vellykket for de glade og taknemmelige Børn."⁵

Næsten samtidig med dette referat blev der andetsteds i pressen gjort rede for et typisk tredagesprogram, som brugtes hen over sommeren 1896: "1. Dag: Modtagelse ved Kvæsthusbroen Kl. 6 Morgen. Hvil til Kl. 12 Middag. Rundetaarn. Kl. 1 ½. Besøg i de kongelige Stalde, Vognremiser, Ridestalde etc. Derfra til Kongens Nytorv, Kongens Have og Botanisk Have. 2den Dag: Samling Kl. 10. I Frue Kirke, Thorvaldsens Musæum og Kunstmusæet. Middag fra 2-5. Om aftenen i Tivoli. 3die Dag: Kl. 8 Morgen til Zoologisk Have; derefter i Panoptikon. Hvil. Sejlads paa Søerne. Til Frihavnen. Amalienborg Slot (Vagtparaden). Marmorkirken. Til Ro Kl. 7. Afrejse næste Dags Morgen."⁶

Affæren Martin Jørgensen

Mandag den 27. juli 1896 var der alarmerende nyt til læsere af dagbladet København: Foreningen til Provinsbørns Ferieophold havde tilsyneladende ignoreret avisens advarsel om, at man som rundviser for børnene havde hyret

“Der snakkes og soves”: En gruppe drenge når at vende dagens begivenheder, før de tårner ind under tæpper og lagener i en gymnastiksal på en københavnsk kommuneskole. Foreningens jubilæumsskrift 1935.

en vis Martin Jørgensen, som var straffet med forbedringshus for usædelighed mod spædbørn.⁷

Det kan da heller ikke nægtes, at samme Martin Jørgensen var et ualmindelig broget bekendtskab med et alenlangt synderegister, spændende fra en pornografidom ved Højesteret til utallige tilfælde af plat og svindel, hvor godtroende forretningspartnere var blevet lokket til at investere i imaginære projekter, der udelukkende havde til formål at berige Jørgensen selv.

Alt dette havde dagbladet København dokumenteret i en længere artikel et par år forinden,⁸ hvor Martin Jørgensen netop var blevet idømt et års forbedringshus for sit seneste bedrageriske påfund: udgivelsen af et blad, som

selvfølgelig aldrig så dagens lys, men hvor de indskudte midler røg direkte i lommen på “udgiveren”.

Nu var Jørgensen så på fri fod igen, men var han virkelig en mand, man turde betro opsynet med mindreårige provinsbørn? Foreningens bestyrelse rykkede straks ud med en forklaring: Man havde rent faktisk reageret omgående på avisens advarsel og sat Martin Jørgensen fra bestillingen, men desværre havde man ikke kunnet komme i kontakt med Københavns redaktion og give den besked om fyringen.

Den forklaring godtog avisen, som kvitterede med rosende omtale af Foreningen og dens prisværdige formål, og samtidig måtte København trække lidt i land i forhold til Martin Jørgensens kriminelle karriere. Han havde således været sigtet for sædelighedsforbrydelse i 1894, men det var ikke det, han var blevet dømt for – dog med det lakoniske slutord: “Hans Synder kan for resten være nok endda.”⁹

Ikke overraskende fik “Affæren Martin Jørgensen” ingen omtale i Foreningens årsberetning for 1896, måske fordi “affæren” havde vist sig at være knap så alvorlig, som pressen havde blæst den op til at være. Men året efter løb foreningen ind i en regulær skandalesag, der, som det udtrykkes i 1897-årsberetningen, “ikke just opmuntrede til at virke for Foreningen, ejheller til at støtte den,”¹⁰ hvilket selvsagt kunne vise sig katastrofalt for en organisation, der stadig befandt sig i etableringsfasen.

Holger Ulrichsen – helt eller skurk?

De pågældende “... Uregelmæssigheder fra et enkelt Bestyrelsesmedlems Side” uddybes ikke nærmere i årsberetningen.¹¹ Men dagspressen udviser bestemt ikke en tilsvarende diskretion i sin dækning af sagen, som blev udløst under behandlingen af Foreningens 1896-regnskab på generalforsamlingen i februar 1897.

Umiddelbart kan det måske undre, at dagens aviser ofrede så megen spalteplads på en intern strid i en velgørende forening af trods alt beskeden størrelse, men sagen spillede ind i tidens højspændte politiske klima, hvor Venstre sloges mod Højre, og hvor arbejderbevægelsen kæmpede for at etablere sin egen politiske platform.

I centrum for diskussionen stod kommunelærer Holger Ulrichsen, som

“Endelig naaede vi København: En flok provinsbørn ankommer til hovedstaden ifølge med deres lærere på et tidspunkt i starten af 1930'erne. Banegården er den nuværende Københavns hovedbanegård med Tietgensbroen i baggrunden, og som det ses, blev besøgsgruppen modtaget af en piberygende rundviser udstyret med Foreningens officielle armbind. Foreningens jubilæumsskrift 1935.

havde været medlem af Foreningens bestyrelse fra starten og tilmed optrådt som flittig agitator for det gode formål. Men provinsbørns ferieophold var ikke det eneste, Ulrichsen agiterede for. Skulle man tro Social-Demokraten, var han samtidig aktiv som “Vandrapostel” for de meste rabiate Højrekræfter i København og som sådan en “rasende Arbejderfjende” – heri lå så forklaringen på, at især arbejderpressen kastede sig over sagen med stor iver.¹²

Tilsyneladende havde Holger Ulrichsen i 1896 fungeret som sekretær og lejlighedsvis også som kasserer for foreningen, og der var vel kun grund til at lette anerkendende på hatten for samme Ulrichsen, hvis personlige indsats åbenbart havde bragt godt halvdelen af de 1.934 kr. til huse, som udgjorde foreningens samlede indtægt det år?

Det tryghedsskabende armbind med Foreningens navn påsyet blev båret af alle Foreningens rundvisere, når de gik i spidsen for grupper af provinsbørn på "opdagelsesrejse" i København. Foreningens jubilæumsskrift 1945.

Nej, der blev ingen hatte løftet, for da foreningens revisorer gennemgik regnskabet, viste det sig at indholde en udgiftspost på 1.008,62 kr. – svarende til godt 45.000 kr. i vores dages penge – som Ulrichsen hævdede at have brugt i foreningens interesse, men vel at mærke uden nogen form for specifikation eller bilag.¹³

Ulrichsen selv kunne man ikke udspørge, for han var ikke til stede under generalforsamlingen, men befandt sig et sted i Middelhavsområdet på en studierejse, delvis finansieret med offentlige midler. Til gengæld får Social-Demokraten i sin udførlige gennemgang af kommunelærer Ulrichsens meritter smidt endnu en perfid beskyldning i nakken på den bortrejste sekretær: "Det var for Resten betegnende, at Ulrichsen som Medhjælp ved Skolebørnenes Besøg i København betjente sig af den for Sædelighedsforbrydelse straffede ... Martin Jørgensen".¹⁴

Foreningens bestyrelse politianmeldte Holger Ulrichsen, som blev afhørt efter sin hjemkomst og endte med at blive anholdt sidst i marts måned 1897. Herefter fulgte et indædt sejtrækkeri mellem sagens parter og gentagne forhør af Ulrichsen ved kriminalretten, hvor det lykkedes det miskrediterede bestyrelsesmedlem at sammenstrikke en troværdig forklaring på godt halvdelen af den omstridte udgiftspost.

Holger Ulrichsen blev løsladt 6. april mod at tilbagebetale 500 kr., som han ikke kunne sandsynliggøre, endsige bevise var blevet brugt i Foreningens interesse. Oprindeligt havde Foreningen betinget sig, at Ulrichsen tilstod at have misbrugt Foreningens midler, men det nægtede han, og til sidst blev kravet opgivet, tænkeligt fordi sagen gennem mere end en måned havde genereret så megen negativ presseomtale over hele landet, at bestyrelsen var nødt til at skære igennem for ikke at skade Foreningens omdømme yderligere.¹⁵

At dømme efter besøgstallene kom disse kritiske forårsmåneder dog ikke til at sætte sig varige spor. Sammenlignet med året før skete der således en væsentlig forøgelse af Foreningens aktivitet i 1897 med i alt 3.079 gæstende børn ledsaget af 153 voksne fra tilsammen 79 skoler.

Komiteen for Skolebørns Feriebesøg i København

Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København var imidlertid ikke ene om at arrangere ture til hovedstaden for landsbyskoler rundt om i landet. Nogenlunde samtidig med oprettelsen af denne forening – måske endda allerede i juni 1895 – havde en kreds af københavnske skolefolk med skoleinspektør og forfatter Ingvor Bondesen som formand stiftet en Komite for Skolebørns Feriebesøg i København, hvis aktiviteter blev afviklet efter nogenlunde samme mønster som Foreningens.¹⁶

Komiteen indkvarterede dog ikke børnene med kost og logi i private hjem, men fik redt op til dem i skolernes gymnastiksale, på Hovedbrandstationen eller, i nødstilfælde, på private gæstgivergårde. Forplejningen måtte børnene selv stå for, men udgiften var overkommelig, idet Herberg for hjemløse fx serverede et komplet måltid – kalvesteg og rødgrød med øl til – for 16 øre pr. næse.¹⁷

Når det gjaldt selve formålet med københavnsbesøget arbejdede Foreningen og Komiteen imidlertid med stort set det samme dagsprogram, og ud fra

et ønske om at undgå overflødige overlapninger gav det derfor god mening, at de to bestyrelser i 1898 besluttede at slå sig sammen i én organisation med Ingvor Bondesen som formand og med repræsentanter for begge de oprindelige bestyrelser i den nye fælles ledelse.

Som fællesbetegnelse valgte man efter sammenslutningen at køre videre med Foreningens oprindelige navn, selv om det havde været oplagt at benytte lejligheden til at omdøbe organisationen. Foreningens ledende skikkelser havde nemlig hele tiden havde været klar over, at navnet egentlig var misvisende, for det var ikke skoler i provinsbyerne, man sigtede mod at hjælpe til København, men udelukkende provinsens landsbyskoler.¹⁸

Men uvist af hvilken grund besluttede man altså at fastholde betegnelsen “Provinsbørn” i den nye Forenings love, hvis formålsparagraf (§1) fik følgende formulering:

“**Foreningens Formål** er at støtte og vejlede Provinsbørn, som skolevis gæste Hovedstaden én eller flere Dage, yde dem frit Natteophold dels i gode Privathjem, dels i større Fælleslokaler, føre dem under kyndig Vejledning og efter en forud lagt Plan omkring til Byens Seværdigheder og give dem – saa vidt muligt gratis – fornøden Mad og Drikke.

Ved denne sin Virksomed tilstræber Foreningen:

- 1) at afbetale noget af den Gæld, hvori Byen staar til Landet, ved at dette i mange Aar har vist en saa vidtrækkende Gæstfrihed mod Børnene fra de københavnske Kommuneskoler.
- 2) at styrke det gode Forhold mellem By og Land – og endelig
- 3) at virke vækkende og oplysende ved at give Børnene et fyldigt Indtryk af den store By med dens Fortidsminder og Nutidsvirksomhed m.m. samt aabne Børnenes Blik for Betydningen af vore Museer og Samlinger (derunder Zoologisk Have).¹⁹

Foreningens formål og ledelse til skiftende tider

Foreningens love blev revideret løbende op gennem 1900-tallet, undertiden ret gennemgribende. Den seneste version blev vedtaget den 20. april 1964, og heri har formålsparagraffen (nu §2) følgende formulering: “Institutionens

formål er at støtte, vejlede og virke oplysende for provinsens skolebørn, der klassevis og under læreres og lærerinders ledsagelse gæster hovedstaden.

Institutionen tilstræber tillige at styrke det gode forhold mellem land og by og at afbetale noget af den gæld, som hovedstaden står i til landboerne, der gennem mange år i sommerferierne har modtaget børn fra storkøbenhavnske skoler. Institutionen vil endvidere – i det omfang pladsforholdene tillader det – indkvartere unge fra efterskoler og lignende samt ungdom fra udlandet for blandt andet at medvirke til, at ungdommen får lejlighed til at mødes under gode forhold.”²⁰

Foreningens love afspejler naturligvis også de organisatoriske ændringer, som fandt sted i årenes løb, men som Foreningens ansigt i forhold til presse og offentlighed var og blev formanden en central skikkelse. Bortset fra startårene under pastor Chr. Gottschalk Hansen blev formandsposten traditionelt beklædt af folk fra skoleverdenen, men i 1930 blev hvervet overdraget til den fremtrædende erhvervsmand Philip Sørensen, stifter af og administrerende direktør for De Forenede Vagtselskaber A/S, som senere forvandlede sig til servicegiganten ISS.

Philip Sørensen blev i 1947 afløst af skoleinspektør Ernst Pihl, men fra 1958 og stort resten af Foreningens levetid blev formandsposten bestridt af en anden kendt skikkelse, nemlig socialdemokraten Gustav Pedersen, mangeårigt medlem af Folketinget, som han var formand for i perioden 1950-64.

Gennem Foreningens sidste årtier havde også en række andre prominente folk sæde i de styrende organer, herunder flere borgmestre og andre medlemmer af Borgerrepræsentationen, men der kan også være grund til at nævne Venstrepolitiker Vagn Bro, der både var kendt som folketingsmedlem og som politimester.

Foreningens image i offentligheden

Som helhed blev Foreningen lige fra starten mødt med stor velvilje fra presse og myndigheder, men ikke desto mindre blev der med mellemrum fremført konkrete kritikpunkter, som det var Foreningen magtpåliggende at få tilbagevist i opløbet, for negativ omtale kunne få medlemmer til at falde fra og offentlighedens økonomiske bidrag til at tørre ind.

For det første blev det påpeget fra forskellig side, at opholdene i hoved-

staden var alt for korte, og at børnene måtte haste fra sted til sted og oplevede alt for meget på den korte tid, der var til rådighed.

Indvendinger af den art afviste Foreningen med argumentet om, at de mange besøg nok kunne virke overvældende lige i øjeblikket, men at det vigtige ville træde klart frem, så snart oplevelserne havde bundfældet sig. Desuden påpegede Foreningen, at man bevidst prøvede at lægge tingene i faste rammer, således at jageri blev undgået, og børnene fik regelmæssige måltider og 9-10 timers søvn.²¹

En mere "ideologisk" betonet kritik gik på, at børnene fik en overdreven smag for bylivet, således at byen endte med at blive en magnet for dem senere hen i livet, selv om strømmen burde gå den modsatte vej. Foreningen kunne godt medgive, at "denne Lyst til at søge Byen (var) slem nok,"²² men måtte på det bestemteste afvise, at skolebesøgene i København gav næring til fantasier om byen som et eventyrligt drømmeparadis. Nej, forestillinger af den art opstod snarere, når børnene hjemme i landsbyen lagde ører til de farverige skrøner om hovedstadens pragt og fortræffelighed, som tidligere besøgende i København – måske en gårdskarl der havde tjent som soldat engang – elskede at underholde med og digte videre på.²³

Skolerejserne tilstræbte tværtimod at give børnene et mere realistisk indtryk af hovedstadens virkelighed. Så sent som i 1955 påpegede Foreningens daglige leder, A. Feldthusen, at "... Selv i de mørke baggårde, hvor børnene i stort tal aflægger besøg, viser beboerne interesse (for Foreningens virke). Ja, jeg har set, at børn og lærere har spist deres medbragte mad i de mange små hjem, der findes her."²⁴

Overordnet set var det således den travle arbejdsby uden distraherende pynt og glimmer, landsbybørnene blev præsenteret for, og da "Foreningens Opgave var af ren pædagogisk Natur," var Tivoli den eneste forlystelse, der blev besøgt i Foreningens regi. Skolerne havde et stående tilbud om gratis besøg i cirkus, men hvis det tilbud skulle udnyttes, måtte det ske på lærernes eget ansvar.²⁵

I sit tilbageblik fra 1920 over Foreningens virksomhed i de første femogtyve år opremser den daværende formand, Bernhard Madsen, hele den række af seværdigheder, som tusindvis af provinsbørn havde nået at stifte bekendtskab med: En stribe af museer, Marmorkirken, Rundetårn, Langelinie, Havnebådene, De kongelige Stalde, Zoologisk Have og Tivoli. Jo, der var meget i København, som måtte imponere børn fra fattige landsbyer i landets fjerneste

Foreningens utrættelige sekretær, senere kontorchef A. Feldthusen er her fotograferet omkring 1940 sammen med tre finske børn, givetvis nogle af de i alt 4.000 "finnebørn", som blev evakueret til Danmark under Vinterkrigen mellem Finland og Sovjetunionen i 1939/40.

egne, ikke mindst de høje huse, de store torve og springvandene, men samtidig kunne "de mange Mennesker på Gaderne og den megen Færdsel" godt virke skræmmende på børnene²⁶ – det var virkelig en storby de var på besøg i.

Som Bernhard Madsen udtrykker det: "At Indtrykkene ... havde sat Sindene stærkt i Bevægelse og fremkaldt meget Tankeudveksling bagefter hos de smaa Iagttagere, derom vidner de mangfoldige Breve fra Lærerne, som havde været med dem på Rejsen herind og senere takkede Foreningen for dens Hjælp."²⁷ Eksempler på sådanne takkebreve fra lærere er medtaget i uddrag i årsberetningen for 1912.²⁸ De blev dog senere en fast bestanddel af årsberetningerne – ofte citeret over flere sider – og i visse tilfælde blev tilsvarende breve fra medfølgende forældre også optrykt.

Med tiden indså man imidlertid også værdien af at lade børnene selv komme til orde, og hvad ville være mere naturligt end at tage udgangspunkt i de fristile, som mange af landsbyskolernes lærere efter hjemkomsten satte deres elever til at skrive om oplevelserne i København?

I 1932 udlovede Foreningen derfor en pengepræmie for den bedste stil, og de 25 kr. gik til 14-årige Mathia Nielsen fra Daler skoler ved Tønder, som også oplevede at se stilen “Eventyret, der blev til Virkelighed” citeret i uddrag i forskellige aviser.²⁹ Efterfølgende blev præmieringen af stile gjort til en fast tradition, hvor et mindre udvalg i bestyrelsen hvert år gennemgik de indsendte stile og belønnede de bedste med diplomer og bogværker, samtidig med at korte uddrag af disse “øjensvidneberetninger” fra børnenes besøg i hovedstaden fandt vej til årsberetningerne.³⁰

Hele den bevarede serie af årsberetninger fra 1896 til 1968,³¹ som kan tilgås i digitaliseret form på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside, udgør naturligt nok en hovedkilde til historien om Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København. Hvad der medtages i beretningerne, varierer en del over tid – fx følger der ikke altid et regnskab med – men ellers er de opbygget efter et temmelig ensartet skema. Der er selvsagt statistiske oplysninger om det aktuelle års skolebesøg med tilhørende angivelse af, hvor børnene har været indkvarteret, og hvor de er blevet bospist; der er oplysninger om rent organisatoriske forhold; der er, især i starten, lange alfabetiske lister over medlemmer og bidragydere med præcise kronebeløb påført; og der er taksigelser med omtale af de institutioner, firmaer og enkeltpersoner, som har bidraget gratis til Foreningens aktiviteter.

I foreningens første leveår opremses disse bidrag ned i de mindste detaljer, hvilket fx årsberetningen for 1899 vidner om: “... De forenede Bryggerier ½ Td. Skibsøl daglig i 1 Maaned, Carl Lunds Forlag, 200 Eksp. Af “Kjøbenhavns Seværdigheder”, Hintz & Co. 300 Stk. Chocolate med Billeder, Urtekræmmer Schellig 6 Fl. Essents og 1 Daase Biskuit, Alfred Bentzon, Svaneapotheke, 5 Æsker Flødekarameller ...”³²

Hvor bliver jyderne af?

Foreningens aktivitetsniveau var stærkt svingende fra år til år lige fra begyndelsen i 1896 og helt frem til 1931, men efter en lidt tøvende opstart ville i den

periode typisk mellem 140 og 180 landsbyskoler aflægge besøg i København i et "normalt" år.

Umiddelbart påfaldende er det måske, at langt den overvejende del af disse besøg havde form af éndags-ekskursioner, hvor man må formode, at børnene kun nåede at stifte bekendtskab med en beskedent del af den vifte af seværdigheder, som Foreningen i øvrigt havde på sit program rundt omkring i hovedstaden.

Så korte besøg kunne kun være relevante for skoler i en overkommelig afstand fra København; lå skolen længere væk, havde man brug for mere tid. Besøg af to, tre eller fire dages varighed forekom da også, men de var sjældne. Og ser man nærmere på, hvilke landsdele de besøgende landsbyskoler kom fra i perioden, kan det derfor ikke undre, at Jylland og Fyn er underrepræsenteret i påfaldende grad; ja, der var faktisk flere år, hvor ikke én eneste fynsk eller jysk skole gæstede hovedstaden i Foreningens regi.

Forklaringen var den simple, at Trafikministeriet afviste at lade børn vest for Storebælt rejse gratis til København med Statsbanerne, selv om Foreningens bestyrelse pressede på for at få reglerne ændret.³³ På den anden side havde forældre til børn på langt de fleste jyske landsbyskoler ikke råd til at betale rejsen selv, og Foreningen havde på sin side et så beskedent og usikkert budget, at den var ude af stand til at træde hjælpende til, lige som den heller ikke mente, at Statsbanerne burde tjene penge på Foreningens almennyttige indsats.

Dette pointeres med en vis indignation i årsberetningen for 1898: "Skolerne i Nørrejylland og paa Fyn have desværre ikke kunnet opnaa den Gunst at faa fri Rejse til og fra Hovedstaden, og Bestyrelsen har ikke hverken kunnet eller turdet paatage sig at betale Rejsen, ligesom man ogsaa rent principielt har været imod at yde Statsbanerne Vederlag, for at Landets Almueskolebørn ved Rejser hertil kunde lære deres egen Hovedstad og dens Seværdigheder at kende."³⁴

Faktisk var midlerne så små, at Foreningen ikke var i stand til at tilbyde de gæstende landsbyskoler andre gratisydelse end selve rundvisningen og en gang kaffe eller chokolade med brød, hvortil så kom overnatning og morgenmad for de længerevarende opholds vedkommende. Alt andet, herunder den varme middagsmad, var for egen regning.

Ret beset var det altså ikke imponerede, hvad hovedstadens befolkning evnede at byde ind med, når det gjaldt om at yde gengæld for landbefolkningens gæstfrihed over for de fattige storbybørn, og dén kritik blev da også

“En skøn Buket Ungdom fra Fanø”: En flok Fanøpiger i de traditionelle folkedragter er her fotograferet på dækket af Fregatten Jylland. Billedet må være taget efter 1936, hvor fregatten for første gang blev taget i brug som overnatningssted for besøgende provinsbørn. Foreningens jubilæumsskrift 1945.

jævnligt fremført både i provinspressen og i breve til bestyrelsen i starten af 1900-tallet.³⁵

Foreningens midler rakte imidlertid ikke til mere, og bestyrelsen anmodede derfor i foråret 1904 Københavns Kommune om et tilskud på 2.000 kr., som ville gøre det muligt at tilbyde de besøgende børn et gratis varmt måltid mad.³⁶ Pengene blev bevilget og året efter fulgte Frederiksberg Kommune efter med en tilsvarende, dog noget mindre bevilling på 700 kr. Disse kommunale tilskud blev fastholdt i de kommende årtier og endda justeret opad i takt med, at Foreningens aktivitetsniveau og tilhørende driftsudgifter voksede, uden at antallet af bidragydere og betalende medlemmer fulgte med – med et foreløbigt maksimum på henholdsvis 6.000 kr. og 700 kr. i starten af 1920'erne.

Fra og med sommeren 1904 var det varme måltid altså på Foreningens regning, men Statsbanerne ville fortsat ikke tilbyde gratis rejser over Storebælt, og derfor var der stadig en markant overvægt af sjællandske landsbyskoler på besøgsprogrammet. Og mens det på den ene side måtte ses som noget positivt, at det samlede antal besøgende børn udviste en stigende tendens frem til 1916, hvor Foreningen var vært for i alt 194 skoler – langt de fleste fra Sjælland og hele 161 for én enkelt dag – så blev Foreningens økonomi tilsvarende presset, fordi antallet af betalende medlemmer fortsatte sit fald op gennem 00'erne.

Denne tilbagegang blev adresseret i årsberetningen for 1908, hvor bestyrelsen advarede mod, at man gjorde sig totalt afhængig af de kommunale tilskud,³⁷ en jammerklage som blev gentaget året efter, hvor det betones, at Foreningens håndsrækning til landboerne helst skulle ses som noget, der havde københavnernes aktive opbakning.³⁸

Tilvæksten i besøgstallet blev i øvrigt bremset noget op i 1912, hvor de evigt påholdende statsbaner besluttede, at der fra nu af kun skulle gives fri rejse til børn over 10 år – noget Foreningens bestyrelse på sin side godt kunne se fornuften i: "... da 10 Aarsalderen vel nok er Lavalderen for Børn, der skulle have virkeligt Udbytte af en Rejse til København."³⁹

Selv om udbruddet af 1. Verdenskrig i 1914 havde påvirket Foreningens arbejde og gjort det ekstra svært for fjerntliggende skoler at komme til hovedstaden, kunne aktiviteterne ellers fortsætte nogenlunde som de plejede, men situationen ændredes med ét slag i 1917, hvor staten på grund af kul- og materiale-mangel ophævede hele ordningen med frirejser til skolebørn.⁴⁰

Bortfaldet af frirejser fik vidtrækkende konsekvenser for Foreningen. Nu kom de eneste besøgsgrupper fra skoler i nærheden af København, hvor forældrene selv kunne stå for transporten ind til hovedstaden, og det betød, at Foreningens arbejde stort set blev sat på vågeblus. Det indebar samtidig, at udgifterne reduceredes til en ubetydelighed, og eftersom indtægterne – herunder de kommunale tilskud – ikke blev tilsvarende beskåret, sad Foreningen tilbage med en unaturligt stor kassebeholdning, ikke mindst fordi Statsbanerne først åbnede op for frirejserne igen i 1921.

Dét år blev der til gengæld gjort et voldsomt indhug i kontantbeholdningen, for landsbyskolerne strømmede til København i et hidtil uset omfang. I alt 256 skoler med næsten 13.000 elever besøgte byen i 1921, men besøgs-mønsteret forblev det samme: 245 af skolerne var beliggende på Sjælland eller de nærliggende øer, og éndagsbesøgene dominerede fortsat.

Året 1921 viste sig at have været ekstraordinært. Allerede året efter aftog tilstrømningen mærkbart, og i den efterfølgende periode indtil 1931 tegnede der sig nogenlunde det samme billede, som havde kendetegnet årene op til rejsestoppet under 1. Verdenskrig, både med hensyn til besøgsgruppernes antal og oprindelse og de enkelte besøgs varighed.

Den overvejende del af besøgene blev således stadig afviklet på en enkelt dag, men der var dog en begyndende tendens til, at skoler strakte deres ophold ud over to, tre eller endda fire dage med tilhørende behov for overnatning, morgenmad og middagsmad. Fx registreres det i årsberetningen for 1930, at der var blevet serveret 3.880 varme måltider og organiseret 2.400 overnatninger på Foreningens regning, hvilket havde resulteret i et underskud på kr. 2.255,92, som kassereren havde dækket midlertidigt af egen lomme.⁴¹

ABC-ordningen

Denne situation var selvfølgelig uholdbar, og da myndighederne så ydermere i 1931 besluttede at yde fri befordring for alle skoleelever, uanset hvor i landet de var bosat, fandt Foreningen det nødvendigt at stramme op på besøgsvilkårene. Dette skulle samtidig ske på en måde, som – omsider – kunne tilgodese de jyske landsbyskoler, hvis besøg i København nødvendigvis måtte strække sig over flere dage. For, som det bl.a. hed i et cirkulære, Foreningen i den anledning udsendte til 1.400 skoler landet over: "... da de københavnske Skolebørn hyppigst kommer på Landet i Jylland, sker Foreningens Formaal først den rette Fyldest, naar der kommer lige saa mange Børn fra Fyn og Jylland hertil som fra det øvrige Land."⁴²

Den nye ordning opererede med tre forskellige valgmuligheder: Under afdeling A kunne man ansøge om at komme i betragtning til et betalt ophold i hovedstaden, således at skoler inden for en overkommelig afstand var berettiget til én dags besøg med gratis chokolade og rundvisning, eventuelt udvidet med en ekstra dag, hvor Foreningen så sørgede for middag og overnatning med morgenmad; men skulle opholdet udvides til tre eller fire dage, var det en forudsætning at skolen kom langvejsfra.

Afdeling B tog sigte på éndagsbesøg, som ikke var blevet godkendt under afdeling A. Her tilbød Foreningen stadig gratis rundvisning, men der skulle betales 40 øre pr. elev for chokolade. Under afdeling C foregik alt for skolernes

“Dagen begynder i Domkirken”: Et velordnet geled af provinsbørn på besøg i Frue Kirke følger, tilsyneladende opmærksomt, med i rundviserens forklaringer. Foreningens jubilæumsskrift 1935.

“En Børnekaravane i Tivoli”: Besøget i Tivoli blev af provinsbørnene traditionelt opfattet som københavnsturens højdepunkt. En større gruppe børn ses her på vej ind i forlystelsesparken med den gamle koncertsal i baggrunden. Foreningens jubilæumsskrift 1935.

egen regning, men der lagdes opfindsomt op til, at hver enkelt elev over en periode på et år forsagede “den ugentlige Sukkerstang” og i stedet købte et sparemærke. Efter et år skulle denne opsparing nok kunne nå op på fem kroner, præcis hvad et ophold på fire dage i hovedstaden med alle Foreningens sædvanlige ydelser ville koste.⁴³

Ordningen indebar således et omstændigt bureaukrati med ansøgningsfrister, korrespondance frem og tilbage mellem provinsen og Foreningens kontor i København og udlevering og administration af sparebøger og -mærker, og i startåret 1931 kom yderligere den komplikation til, at loven om fri befordring først blev vedtaget sidst i april, således at mange skoler ikke kunne nå at søge rettidigt.

Resultatet blev, at kun 120 af de 225 skoler, som havde reageret på Foreningens cirkulære, rent faktisk kom til at gæste København i Foreningens regi, men til gengæld var nyordningens overordnede formål godt på vej til at blive opfyldt, idet hele 33 af skolerne kom fra Nørrejylland og 10 fra Sønderjylland, samtidig med at 55 af opholdene strakte sig over tre dage eller mere.⁴⁴

Ordningen med de tre afdelinger fastholdes i de følgende år, selv om prisen for chokolade med brød opjusteres til 45 øre, og selv om besøg under afdeling C allerede fra 1932 gøres til et spørgsmål om ren egenbetaling uden pædagogisk sniksnak om sukkerstænger og sparemærker. Men tiltagene virker efter hensigten: Antallet af besøgende børn vokser fra knap 10.000 i 1931 til ca. 24.500 i 1933, lige som Jylland vejer stadig tungere i skolernes fordeling på landsdele, og besøgenes gennemsnitslængde forøges tilsvarende.

Foreningens aktivitetsniveau eskalerede altså voldsomt i første halvdel af 1930'erne, men økonomien kom ikke under samme pres, som den havde været i 1930, for opstramningen af besøgsvilkårene havde unægtelig haft en iøjnefaldende effekt på regnskabet. I 1933 udgjorde skolernes egenbetaling således godt 11.000 kr., svarende til knap 60% af Foreningens samlede indtægter.⁴⁵ Det skurrer jo i nogen grad mod formålsparagraffens tanke om at ville "... afbetale noget af den Gæld, hvori Byen staar til Landet."⁴⁶

ABC-systemet med graduerede besøgsvilkår havde den fordel, at ydelsernes art og omfang kunne justeres løbende, og egenbetalingen hæves efter behov, således at regnskabet år for år blev holdt i balance, uanset hvor mange landsbyskoler, der ansøgte om at komme i betragtning. Og besøgstallene tog sig imponerede ud: I 1936 blev København fx gæstet af 625 skoler – ingen fik faktisk afslag – og af dem var nu hele 383 fra Jylland mod kun 147 fra Sjælland.

Det betød, at de længerevarende ophold kom til at dominere, men mange af dem fandt sted efter vilkårene i afdeling C, for dét år – 1936 – udgjorde skolernes egenbetaling ca. 50.000 kr. ud af de samlede indtægter på ca. 72.000 kr. Så mens nogle skoler kom gratis til hovedstaden, måtte andre betale den aktuelle takst på seks kroner for fire dages ophold, og hvad der kan forekomme os at være småbeløb, repræsenterede en større udskrivning i mellemkrigs-tidens fattige jyske landsogne.

Og der kom faktisk yderligere udgifter til, også for de skoler, som ellers rejste gratis: Der måtte påregnes mindst 1 krone pr. dag til løbende udgifter, dvs. til betaling af entrées til seværdigheder og forlystelser, lige som en madpakke med seks halve kostede 35 øre, mens otte løb op i 45 øre.⁴⁷

Overnatning og bespisning

Selv om det langt op i 1900-tallet i virkeligheden kun var en mindre del af de besøgende landsbyskoler, som havde brug for at overnatte i København, må denne del af Foreningens virksomhed have stillet store krav til bestyrelsens og de involverede medarbejders organisationsevne.

Helt i starten blev en del af børnene indkvarteret i “gode københavnske Hjem”.⁴⁸ De øvrige fik anvist fælles sovesale, for drengenes vedkommende på Hovedbrandstationen eller Vestervoldgades Betalingsskole, mens pigerne overnattede på Ny Vestergades Friskole.

Den private indkvartering blev dog hurtigt opgivet, og derefter fordeltes de overnattende børn på en vifte af forskellige fælleslokalteter omfattende både hoteller og gymnastiksale på kommuneskoler, men også den gamle Ladegård, Johannesstiftelsen og Almindelig Hospital tog imod besøgende provinsbørn i 1910'erne.

Hertil kom, at Sølvgades Kaserne i samme periode åbnede sine porte for Foreningen i de tre sommermåneder, hvor soldaterne lå i lejr, så hér var der sikret overnatning for 70 børn, som lederen af kasernens marketenderi desuden velvilligt serverede kaffe og tvebakker for om morgenen.

Denne mulighed bortfaldt imidlertid, da Sølvgades Kaserne i 1926 blev overtaget af DSB og indrettet som administrationsbygning for statsbanerne. Det betød, at Hans Tausensgades og Hellig Korsgades skoler nu måtte lægge gymnastiksale til overnatningerne, men i takt med det voksende behov for sengepladser efter 1931, hvor stadig flere jyske landsbyskoler fandt vej til hovedstaden, og besøgsperioderne blev tilsvarende længere, måtte helt op til otte kommuneskoler stille gymnastiksale og barakker til rådighed for Foreningen.⁴⁹

Så vidt muligt indtog børnene deres morgenmad på det sted, hvor de hver især havde overnattet, men middagsmaden – som de besøgende skoler indtil 1904 selv havde måttet betale for, men som derefter var på Foreningens regning – indtog skolerne samlet. I perioden 1898-1916 blev maden tilberedt på en restaurant nær Rundetårn og serveret i et spisetelt på Trinitatis Kirkeplads, men i årene derefter var det Kaglebanen og Glassalen i Tivoli, som stod for den varme mad, lige som Pils Mælkeri og Spiserestaurant på Strøget – nærmere bestemt i Frederiksberggade 28 – i årene op til og under 2. Verdenskrig leverede en del af de varme måltider.

“Noget for Drengene”: Besøg på Nationalmuseet, hvor en gruppe provinsbørn har taget opstilling foran en ridder i fuld harnisk i museets gobelinsal, måske typisk med nysgerrige drenge i første række. Foreningens jubilæumsskrift 1935.

Forud for aftensmåltidet var imidlertid gået mange timer, hvor børnene måtte tage til takke med deres selvbetalte madpakker, men der var dog også indlagt andre pauser på turen rundt mellem hovedstadens mange attraktioner – fx opvartede Københavns Husmoderforening i en længere årrække provinseleverne med chokolade og wienerbrød, og efterfølgende fik en del

besøgsgrupper serveret chokolade på Pils Mælkeri, lige som nogle af de besøgte virksomheder bød på forfriskninger af forskellig art.

Og både pauserne og forfriskningerne har uden tvivl været tiltrængte, for de deltagende skoleklasser skulle igennem et krævende program under opholdet i København, om det så strakte sig over tre, fire eller fem dage.

Seværdigheder og rundvisning

Velordnede geledder af provinsbørn på rundtur i hovedstaden har været et hyppigt indslag i det københavnske gadebillede. Fx har forfatteren Klaus Ribbjerg givet en karikeret fremstilling af fænomenet i romanen "Operelskeren," hvor han – sikkert ud fra en selvoplevet episode i drengeårene (han var født i 1931) – lader sin hovedperson erindre synet af provinsbørn i "skarpt kommanderede flokke ... De var oplagt åndssvage, syntes vi, planetfremmede og ubehjælpelige i deres alt for lange regnfrakker med spejdebælte, madpakker i snor fra hånden og sodavandsflasker med patentprop og "saftevand" stikkende op af rumpedaskeren."⁵⁰

Men spejdebælter og sodavandsflasker eller ej – rækken af seværdigheder, som de besøgende provinsbørn blev vist rundt til, bliver opregnet i årsberetning efter årsberetning med meget få variationer: Zoologisk Have, Rådhuset, Glyptoteket, Nationalmuseet, Rigsdagsbygningen eller Christiansborg, som indtil 1953 husede både et Folketing og et Landsting, Tøjhuset, De Kgl. Stalde, Frue Kirke, Rundetårn, Marmorkirken, Thorvaldsens Museum, Statens Museum for Kunst, Rosenborg Slot, og Den Hirschprungske Samling.

Det var dog ikke finkultur og fædrelandshistorie alt sammen: Ud over Tivoli-tur og cirkusforestilling blev der navnlig op gennem 1930'erne føjet skiftende virksomhedsbesøg til programmet, og det må have været en lise for trætte fødder og fakta-mættede hoveder at gæste fx Illum; Magasin du Nord; Tuborgs Fabrikker; Carlsberg Bryggerier; Ford Fabrikkerne; General Motors; Familiejournalen; og ugebladet Hjemmet, hvis kantiner diskede op med sodavand eller andet godt.

Men man kunne også være så heldig at komme på havnerundfart eller måske endda få lov til at opleve en sejltur på Øresund til Bellevue – med Dyrehaven som mål – hvis ellers pengene rakte til det, for havnerundfarten kostede 25 øre og sejlturen til Bellevue 35 øre t/r.

“Krestens Fremtidsdrøm”: Dreng i matrostøj ser fuld af beundring en garder gå vagt ved Amalienborg, sikkert en rolle han godt kunne se sig selv i engang. Årstal ukendt.

“Børnene lytter til Føreren Forklaring om Ægypterne”: Lærerne holder sig i baggrunden, mens rundviseren øser af sin viden om de gamle egyptere under et besøg på Glyptoteket. Foreningens jubilæumsskrift 1935.

Undervejs gennem byen havde skoleklasserne naturligvis selskab af den eller de lærere, som havde ledsaget dem hele vejen hjemmefra, men som noget helt centralt for Foreningens virke, stillede den desuden en “fører”, eller rundviser, til rådighed for hver eneste besøgsgruppe – med den opgave at holde, gerne underholdende og medrivende små foredrag for eleverne om de enkelte seværdigheder.

I Foreningens første år var man ikke så nøjeregnende med, hvem der fik betroet at guide de gæstende provinsskoler rundt i hovedstaden, hvilket da

også den uheldige sag med Martin Jørgensen fra 1896 synes at vidne om, men fra starten af 1900-tallet blev opgaven lagt over på kommunelærere, lærer-studerende fra Blågårds Seminarum eller universitetsstuderende fra forskellige fagområder.⁵¹

Og tjansen som rundviser kunne være ganske eftertragtet, som det fremgår af en række efterord til Foreningens 50-års jubilæumsskrift. Her genkalder tidligere “førere”, nu fremtrædende samfundsborgere, sig glæden ved at indvie videbegærlige provinsbørn i berømte bygningsværkers historie – med den ærlige tilføjelse, at betalingen for rundviserjobbet havde udgjort en kærkommen ekstraintægt i studietiden.⁵²

Der var faktisk år, hvor aflønningen af rundvisere tegnede sig for en betragtelig del af Foreningens samlede udgifter. I 1936 krævede det fx op til 75 rundvisere at løfte opgaven med at “servicere” dét års knap 23.000 besøgende provinsbørn fra i alt 625 skoler,⁵³ og udgiften hertil udgjorde små 13.000 kr ud af årets samlede udgifter på 71.791 kr.⁵⁴

Fregatten Jylland

1936 var et travlt år og blev samtidig et vigtigt skæringspunkt i Foreningens historie, for dét år fik man for første gang mulighed for at indkvartere besøgende skoleklasser på Fregatten Jylland, som i sommersæsonen lå opankret i Københavns havn tæt ved Langebro.

Fregatten Jyllands gloriøse fortid var kendt af de fleste, børn som voksne. Fregatten havde indlagt sig hæder i kamp mod østrigske og preussiske flådeenheder under slaget ved Helgoland i 1864 – en Danmarks få militære succeser i den krig - men efter sit sidste aktive togt i 1880'erne havde skibet ført en omtumlet tilværelse, og det var tæt på at blive solgt til ophugning i 1908.

Stærke kræfter modsatte sig dog, at det ikoniske skib fik en så uværdig skæbne, og resultatet blev, at fregatten i 1936 indrettedes som logiskib med plads til omkring 550 overnattende gæster. Fra starten var en del af pladserne reserveret Dansk Vandrelaug, men skibet blev hurtigt monopoliseret af ferierende provinsbørn, ikke mindst fordi Foreningens daværende formand, direktør Philip Sørensen, samtidig var formand for Komitéen til Fregatten Jyllands Bevarelse, som fra Foreningen modtog 35 øre pr. overnatning til sit gode formål.⁵⁵

Selv med 550 sovepladser på batteri- og banjedæk var fregatten dog langt fra i stand til at opfylde Foreningens samlede sengebehov: I højsæsonen skulle der hver dag findes plads til 1.500-1.800 overnattende gæster, og langt de fleste måtte derfor fortsat indkvarteres i gymnastiksale rundt om i byen. Fregatten Jyllands status som nationalt symbol gjorde det ikke desto mindre særlig eftertragtelssværdigt at få anvist plads om bord på det berømte skib, selv om man måske nøgternt set havde været bedre tjent med en kommuneskoles mere tidssvarende toilet- og badeforhold.

Men som en benovet og tilfreds provinselev, Annalisa fra Bastrup Skole, senere erindrede sit ophold på skibet i 1937, så var man bestemt ikke bedre vant hjemmefra: "Fregatten ... (var) ... et smukt gammelt skib, jeg mindes lugten af tjære og trægulve, køjer at sove i, vi sov godt, for vi var trætte. Toiletforholdet var også godt, vi kom jo fra landet, da var der ikke mange, der havde badeværelse, toilet inde. Vi fik morgenmad på skibet, dejlig franskbrød med birkes på, jeg havde ikke smagt birkes før ..."⁵⁶

Fregatten Jyllands stolte maritime fortid var bestemt også et underliggende tema i det interview, som Foreningens allestedsnærværende daglige leder, A. Feldthusen, i 1937 gav en journalist fra Brugsforenings-Bladet i skibets chefkahyt. Under interviewet redegjorde Feldthusen først og fremmest i detaljer for Foreningens formål, som var at fungere som "en udrakt Haand fra Stenbroens til Muldens Børn,"⁵⁷ men livet ombord, herunder den regelfaste, næsten militært disciplinerede morgenrutine blev også beskrevet.

Det bekendtgøres fx i aftenparolen umiddelbart før sengetid: "Og saa til Køjs. Vi tørner ud Kl. 6, vasker os og møder velfriseret Kl. 6½ i Spisesalen, hvor Københavnske Kvinders Kaffemand stiller med den varme Mokka, og vore flinke Hovmester, Hr. Espensen, med Basserne og Mælken ... og husk så hver især at rydde pænt op efter jer i Morgen tidlig, inden I forlader Fregatten."⁵⁸

At atmosfæren om bord på den gamle fregat med op til 550 skoleelever stuvet sammen under dæk på én og samme tid dog kunne kræve en vis tilvænning, har en ung gymnasieelev fra Vestjydsk Gymnasium i Tarm givet en levende beskrivelse af: "Efter den første søvnløse nat i et varmt og fugtigt, ildelugtende og indelukket batteridæk med et halvt hundrede feltsenge og lige så mange lydløse, men uregerlige hængekøjer og tidlig "vækning" med trompetfanfare, var man træt nok til at sove de følgende nætter og få et herligt og mindeværdigt ophold."⁵⁹

En større gruppe sønderjyske børn sidder artigt og venter på at få serveret chokolade og kager på balkonen på 2. sal i Københavns Rådhus. Året er 1939. Fotografi af Ernst Hannuss, kbh-billeder.

Som den pågældende gymnasist fremstiller det ugelange besøg i København, var det dog ikke den medfølgende forplejning, der gjorde opholdet mindeværdigt: ”Efter morgenmaden fik alle udleveret en fugtig madpakke til brug på dagens udflugter. Fra andendagen blev den diskret lempet over bord – eller man tog den med til dyrene i Zoologisk Have. Den blev erstattet af is og kager i løbet af dagen. Tilsvarende blev det en populær fidus at framelde sig middagen om aftenen.”

Men hvad så? Netop denne øjensvidneberetning kunne tyde på, at gruppen af gymnasieelever fra Vestjylland havde lidt friere tøjler end flertallet af

“Folder om Provinsbørns Ferieophold”

Til orientering for besøgende skoler lod Foreningen i 1950'erne udfærdige en folder, som på forsiden viste dels en facadetegning af Heymans villa og dels et oversigtskort over bygningskomplekset på Strandvejen 93 og dets placering i lokalområdet. Folderens side 2, som er gengivet her, fremstod som en mosaik af fotografier ikke bare af stedets herligheder set udefra, men også af villaens reception og køkkenafdeling og af spisesal, sovesal og opholdsrum i Kavalersfløjen. Maarslet Egnsarkiv.

deltagende skolebørn, og måske også havde fået flere lommepenge med hjemmefra, for efter at have takket nej til fællesspisningen “... tog vi sporvognslinje 8, der havde endestation lige ved fregatten, stod af på Rådhuspladsen og fik et bord i Automatcafeen på Vesterbrogade. Her kunne man se på en væg med automater med lækkert smørrebrød bag hver sin glasrude, der kunne åbnes for 25 øre.”

“Bag glasset stod smørrebrødet på lodrette hylder som en miniature af Folketingets paternoster-elevator. En af mine mere kreative kammerater havde fundet ud af, at hvis man brugte en 25-øre, lige når personalet i lokalet bag automatvæggen startede med at fylde nyt på hylderne, mens de langsomt kørte opad, kunne man tage et stykke smørrebrød ud, hver gang der kom et nyt forbi den åbne glaslåge.”

“Så mens vi andre fik tre stykker for 75 øre, kunne han med den rette

timing få 5-6 stykker for en 25-øre. Til gengæld uden selv at kunne vælge. Suppleret med et glas saftvand, også fra en 25-øres automat, havde man et luksusmåltid.”⁶⁰

Disse friske vestjyders tur til hovedstaden fandt sted i sommeren 1950, som skulle vise sig at blive den sidste sæson, Foreningen fik mulighed for at indkvartere provinsbørn på Fregatten Jylland. Siden 1936 var skibet hvert år blevet slæbt fra sit vinterhi i Flådens Leje til kajen ved Islands Brygge tæt på Langebro, men i forbindelse med opførelsen af den nye Langebro måtte man i 1949 finde en ny kajplads til det i Christianshavns Kanal ud for Bodenhoffs Plads.

Det var dog kun en stakket frist. Der havde i årene under og lige efter Besættelsen hverken været tid eller råd til at vedligeholde det gamle skib, som tilmed havde måttet huse tyske flygtninge i 1944-45, og umiddelbart efter krigen kortvarigt havde tjent som logiskib for engelsk militær. Alt i alt fremstod Fregatten Jylland efterhånden i en så ramponeret tilstand, at Marineministeriet under henvisning til brandfaren og de utilstrækkelige sanitære forhold forbød enhver brug af skibet til indkvartering med virkning fra sommeren 1951.⁶¹

Strandvejen 93

At erhverve en bygning, som kunne huse besøgende skoleklasser og deres lærere året rundt, var blevet fremhævet som et ønskemål for Foreningen allerede i jubilæumsåret 1945, og udsigten til at miste Fregatten Jylland som indkvarteringsmulighed gjorde det ekstra påtrængende at finde et nyt og mere permanent “hjem”.⁶²

Muligheden bød sig i slutningen af 1950, hvor et investeringsfirma havde opkøbt en større ejendom på hjørnet af Strandvejen og Rosbæksvej i Ryvangskvarteret i Københavns nordlige udkant. Ejendommen, der bestod af to bygninger på en stor parklignende grund, var siden 1925 blevet drevet som homøopatisk hospital og fødeklinik, men tiden var åbenbart løbet fra den slags små privathospitaler, og måske også i nogen grad fra stedets homøopatiske ideologi, så den fond, som stod bag, havde ikke set anden mulighed end at lukke hospitalet og sælge grund og bygninger.⁶³

Hvor tidligt Foreningen havde udvist interesse for stedet er ikke til at vide, men bestyrelsen må have været hurtigt ude, for allerede i starten af

“Ved H.C. Ørsted’s Statue”: Da 10-årige Svenning Dalgaard fra Skautrup Skole ved Tvis i Vestjylland besøgte København i 1956, fik han og hans klassekammerater ikke base i Heymans villa på Strandvejen, men derimod i Thomas P. Hjejles Ungdomshus på Nørre Voldgade. Det traditionelle gruppebillede, hvor Svenning Dalgaard ses stående som nr. 6 fra højre i bagerste række, blev derfor taget ved H.C. Ørsted’s Statue i den nærliggende Ørstedspark. Skautrup Skoles respekterede enelærer Peder Pedersen har taget opstilling yderst til venstre, mens gruppen til højre flankeres af en rundviser med skuldertaske og armbind. Privat fotosamling.

1951 frastykkede ejendomsfirmaet 3.610 m² af den pågældende matrikel og videresolgte den 10. februar 1951 denne del af ejendommen – med hospitalets tidligere hovedbygning og den tilhørende fødeklinik – til Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København for 425.000 kr.⁶⁴

Det var ikke noget tilfælde, at hovedbygningen hurtigt fik tilnavnet "Slottet" af sine nye brugere, for der var tale om en imponerende rigmandsvilla opført i 1907 som privatbolig for Aage Heyman, søn af Tuborg-grundlæggeren Philip Heyman, og tegnet af en af den tids fremtrædende arkitekter, Carl Brummer, med et væld af originale og smukke detaljer. Detaljer som Foreningen supplerede med sine egne: "Den gamle skibsklokke fra slaget ved Helgoland i 1864 hænger her i institutionens bygning, og de gamle skibslanterner hænger her og lyser for os og minder os om tider i Danmarks historie".⁶⁶

Foreningen satte sig fra starten som mål at opføre en tilbygning til "Slottet", men selv om Københavns Kommune i 1951 havde bidraget med 150.000 kr. til Foreningens aktiviteter og tilmed ydet en generøs ekstrabevilling på 75.000 kr., indebar købet af den nye ejendom så store gældsforpligtelser, at nybyggeriet måtte udskydes et par år: Ud over selve købssummen viste det sig nemlig nødvendigt at bruge små 190.000 kr. til ombygning af Heymans gamle villa fra hospital til feriehjem.⁶⁷

Opførelsen af den såkaldte "Kavalerfløj" med spisesal og sovesale for drengene kunne derfor først påbegyndes i efteråret 1955, men allerede året efter kunne Foreningen indvie sit nye anneks. Den karakteristiske gule bygning, som nu er en del af den jødiske Carolineskolen, var ikke nogen arkitektonisk gevinst som blindtarm på Heymans anderledes statelige herskabsvilla, men den udgjorde til gengæld en hårdt tiltrængt udvidelse af Foreningens faciliteter.

Livet i de nye omgivelser

Hvordan provinseleverne så oplevede deres københavnsbesøg som beboere i Foreningens domicil på Østerbro, kan man finde flere eksempler på ved en simpel søgning på internettet. Det gælder fx 13-årige Henry fra den for længst nedlagte skole i Østrup i Vesthimmerland, som i 1957 foretog den lange og besværlige rejse først med bumletog fra Østrup til Århus, så med færge fra Århus til Kalundborg via Samsø, så med eksprestog fra Kalundborg til Københavns Hovedbanegård, og endelig med S-tog til Svanemøllen Station godt ti minutters gang fra villaen på Strandvejen 93.

"Vi drenge med lærer Andersen boede på sovesal i Kavalerfløjen," som Henry skriver. "Jeg sov i en underkøje ... (og) kan tydelig huske, hvordan det var

“Provinsbørn ved Heymans Villa”: 13-årige Henry Høgh og hans klassekammerater fra Østrup Skole i Vesthimmerland var under deres københavnsbesøg i 1957 indkvarteret i Heymans villa, hvor drengene fik anvist køjepladser i den nyopførte kavalersfløj, mens pigerne formentlig havde sovesal i hovedbygningen. Som altid, når en besøgsgruppe boede i Foreningens domicil på Strandvejen, blev det obligate gruppefoto taget foran villaens statelige hovedindgang – hér med Henry Høgh siddende yderst til venstre. Klassens lærer Andersen ses sammen med gruppens rundviser stående på venstre fløj, mens lærerinden, fru Jensen, har taget opstilling yderst til højre. Privat fotosamling.

at blive vækket om morgenen af trafikstøjen ude fra Strandvejen. Sporvognene raslede forbi og klokkerne klemtede. – Den store spisesal var om morgene fuld af elever – ikke bare fra Østrup Skole, men fra mange andre skoler. Der var et meget kraftigt støjniveau, og en voksen gik op og ned ad gangen og prøvede på at dæmpe støjen, men jeg tror ikke det hjalp overhovedet. Jeg husker, hvordan nogle af drengene kom masser af sukker på havregrynene, hvorefter de rørte i grynene og så kunne der være endnu mere sukker ... I køkkenet blev der smurt madpakker til os, som vi fik med på turen rundt i byen. Indholdet

i madpakken var anderledes end jeg var vant til hjemme. Jeg syntes “klemmerne” smagte fantastisk.”

Så nåede Henry og hans klassekammerater ellers under det ugelange ophold omkring alle de velkendte attraktioner: Amalienborg, Domkirken, Rundetårn, Gutenberghus, “hvor de trykker Anders And,” Carlsberg, “hvor vi fik sodavand og etiketter,” Tivoli, Rådhuspladsen, Den lille Havfrue, Gefionspringvandet, Havnerundfarten og Zoologisk Have – en rutine, der som bekendt med mindre variationer gik igen for samtlige besøgende provinsklasser.⁶⁸

Det bekræftes af en elev – Leif Kristensen – fra 7. klasse på Lundum-Hansted Centralskole nordøst for Horsens, som var på københavnertur i sommeren 1956 under ledelse af “lærer frk. Hansen og lærer Bødtker.”

Som den pågældende dreng erindrer det: “En guide var tilknyttet os til vores ture rundt på museer og slotte og under en sejltur i havnen og kanaler, og hver aften var vi i Tivoli, hvor vi sværmede med pigerne. Vores transport rundt i byen foregik med sporvogn, og det var en oplevelse også at høre på bivognens billettør, der skulle dupere sådan nogen jyder med københavnske vittigheder: “Her ser I Københavns største slagtehus”, og vi kiggede; det var sygehuset vi så!”

“Alle tiders tur havde vi, men en dårlig oplevelse havde vi i den fælles spisesal, der var jo flere skoler end os der, og når der skulle spises, stod en person og peb i en fløjte, så skulle der være ro. En af vores kom til at sige noget, det behagede ikke den tilsynsførende, der både overfuste og rev i drengen. Dette fortalte vi til lærer Bødtker, og da kan det godt nok være, at Bødtker trådte i karakter og fortalte den person, hvem der bestemte over hans børn, og hvordan vi skulle behandles. Vi så ikke den person mere i den tid vi var derovre.”⁶⁹

Fattigdom på landet

Selv efter indvielsen af Kavalerfløjen i 1956 måtte mange provinselever dog fortsat overnatte og indtage deres måltider andre steder i København. Det gjaldt fx 10-årige Svenning fra Skautrup Skole ved Tvis, som samme år sammen med 19 andre elever fra skolens storeklasse blev indkvarteret i Thomas P. Hjejles Ungdomshus på Nørre Voldgade, der i sommermånederne blev indrettet og drevet som vandrehjem med sovesale og badefaciliteter.

Udvekslingen af børn mellem by og land op gennem 1900-tallet ses mest som en historie om behjertede jyske og fynske landmænds håndsrækning til udsatte børn i fattige københavnske brokvarter, mens provinsbørnene til gengæld fik en solid dosis kultur med tilbage fra hovedstaden til det frodige bondeland, men i tilbageblikket over Skautrups Skoles københavstur i 1956 finder Svenning klare påmindelser om, at hovedstadens baggårdsunger ikke havde monopol på fattigdom og armod.

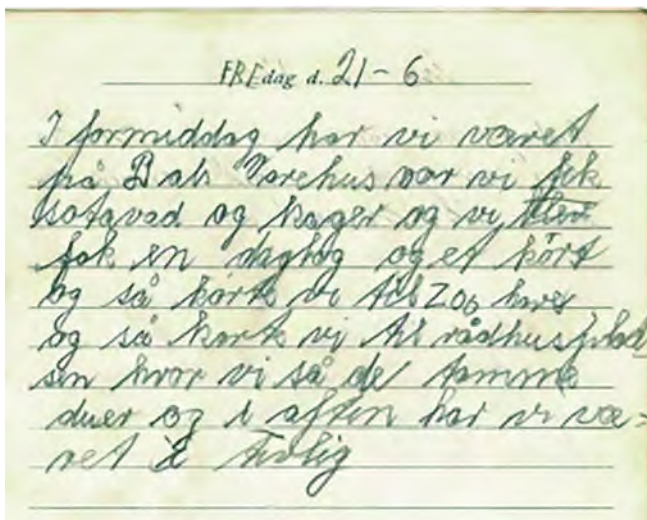
Hjemme i Skautrup talte lærer Pedersens storeklasse således omkring 28 elever, og når kun 19 af dem kom med til København, skyldtes det, at turen i høj grad var forældrebetalt, og at ingen af områdets små husmandsbrug havde råd til at sende deres børn afsted – og det vel at mærke på et tidspunkt, hvor selv egnens mere velstående bønder ikke havde mange penge at rutte med.⁷⁰

Men også i tilfælde, hvor alle turens udgifter ellers blev dækket af Foreningen, kunne forældre have svært ved at lade deres børn deltage, fordi de simpelthen ikke havde passende fodtøj at tage på, og efter statsminister Staunings død i 1942 oprettede Foreningen derfor et mindelegat i afdødes navn, hvor renterne af legatkapitalen skulle anvendes til “økonomisk Støtte til Beklædningsgenstande.”⁷¹

Man kunne måske tro, at nødhjælp af den art alene skulle afhjælpe krigsårenes vareknaphed, men der blev gjort brug af “Statsminister Thorvald Staunings Mindelegat” helt op i de boomende 1960’ere – fx i 1965, hvor legatkapitalen var vokset til 8.000 kr., og renterne skulle anvendes til “... indkøb af lærredssko à kr. 20,— til børn, der ellers ville være afskåret fra at deltage i skolerejsen til København.”⁷² Og tilsvarende blev legatprovenuet i 1968 – Foreningens allersidste år på Strandvejen – afsat til indkøb af sandaler à kr. 45 parret.⁷³

Det danske eksempel

I Danmark har vi altid sat pris på at se os selv som foregangsland, og der er ingen tvivl om, at tanken om at arrangere en form for kulturudveksling mellem by og land, hvor storbybørn kom på ferieophold hos landbofamilier, mens til gengæld provinsbørn fik lejlighed til at stifte nærmere bekendtskab med landets hovedstad, vitterligt var en nyskabelse, der blev lagt mærke til ude i den store verden.

“Friedagbog”: Henry Høgh og klassen fra Østrup Skole aflagde på turens første dag bl.a. besøg i Daells Varehus, hvor de hver især fik udleveret en jomfrueligt ubeskrevet rejsedagbog. Den begyndte Henry så pligtskyldigt at skrive i, men opmærksomheden var måske et lidt andet sted hér i den hektiske storby, og det var jo – som Henry selv påpeger i tilbageblikket, ledsaget af en munter smiley – under alle omstændigheder “før der var stavekontrol.” Henry Høghs privatarkiv.

Det var Foreningen til Provinsbørns Ferieophold meget bevidst om. Den gjorde tidligt opmærksom på, at overvejelser om at efterligne det danske eksempel kom til udtryk i udenlandske medier.⁷⁴ Siden indløb også direkte forespørgsler til Foreningens bestyrelse om de indhøstede erfaringer fra en række europæiske lande, fx Sverige, England, Tyskland og Rusland.⁷⁵

Et første konkret skridt blev taget i 1904, hvor Foreningen fungerede som rådgiver og vejleder for 30 svenske skoler under deres besøg i København.⁷⁶ Senere fulgte norske skoler trop, og selv om Foreningen hverken kunne eller skulle yde direkte økonomisk støtte til disse skandinaviske besøgende, så var man gerne behjælpelig med at lade dem benytte Foreningens overnatnings- og spisefaciliteter på rimelige vilkår.

Samarbejdet med skandinaviske skoler vil måske nok forekomme naturligt, men hvor omfattende Foreningens internationale engagement senere hen blev, kan næppe undgå at overraske, og hér tænkes så ikke på den politisk ukorrekte,

men nok tidstypiske sidebemærkning, kontorchef Feldthusen fremkom med i 1954: "A propos: Muhamedanere, da har vi da også, da Fregatten "Jylland" blev benyttet som logisted, huset sådanne – de skulle sove under åben himmel, hvad de da også fik lov til på "Jylland"s dæk."

Nej, der kom besøg fra skoler langvejs fra, og ikke uden stolthed meddeles det i årsberetningen for 1955, at "vi i afvigte år havde ungdom fra så fjerne lande som Syd Rhodesia, Jamaica, Zanzibar og Indien."⁷⁸ Og går man igennem Foreningens årsberetninger i starten af 1960'erne, er det slående, at udenlandske skoler typisk tegnede sig for op til en tredjedel af institutionens samlede besøgstal. En del af forklaringen kan være, at Foreningen på det tidspunkt var fast etableret i sit eget bygningskompleks på Strandvejen og kunne tage imod besøgende på helårsbasis og altså også uden for de danske ferieperioder, for en del af skolerne på besøgsopgørelsen kom fra lande med en anden årtids- og undervisningsrytme end den skandinaviske.

Europæiske skoler dominerede dog stadig, med klar overvægt på Skandinavien, men det er påfaldende, at repræsentanter for lande som USA, Argentina, Canada, Israel, New Zealand og Etiopien i 1962 valgte at tage den lange rejse til Foreningens base på Østerbro.⁷⁹

Og stadig flere udenlandske besøgende kom til, kulminerende i sæsonen 1967/68, hvor Foreningen husede i alt 3.450 personer udefra – over halvt så mange som de 6.449 danske elever og lærere, Foreningen tog imod i samme tidsrum.⁸⁰

Foreningen opløses

Disse tal fremgår af årsberetningen for 1967/68, som blev fremlagt på årsmødet den 23. april 1968, og som skulle vise sig at blive Foreningens sidste. Den er mere kortfattet end forgængerne, men intet lader umiddelbart formode, at Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København står foran en nedlukning – endda måtte beretningens allersidste ord, om indkøb af sandaler til 45,- kr parret,⁸¹ vel uundgåeligt tolkes derhen, at nye årgange af provinsbørn forventedes at skulle slide sålerne tynde på hovedstadens fortove.

Så hvad gik galt? En pensioneret overlærer, som sidst i 1950'erne arbejdede i Døjringe nord for Sorø, har intet godt at fortælle om en københavnsur, hvor han med sine elever var indkvarteret hos Provinsbørns Ferieophold:

“På taget af Daells Varehus”: 2. Mellem fra Grådybskolen i Esberg var på tur til København i august 1959. Også den klasse besøgte Daells Varehus i Nørregade og er her fotograferet på varehusets tagterrasse med Skt. Petri Kirkes spir knejsende i baggrunden. Fotoet er udlånt af Kirsten Dayan (dengang Aarup), som ses stående nr. 3 fra højre. Privat fotosamling.

“... Selv københavner fandt jeg, at det var et noget lurvet og institutionspræget arrangement, som ikke på nogen måde kunne stå mål med, hvad der tilsigtedes, et modstykke til københavnerbørns ferieophold på landet.”⁸²

Denne vrisne affærdigelse af Foreningens tilbud til “Muldens Børn” står temmelig alene over for den selvros, som naturligt nok er karakterisk for Foreningens egne årsberetninger og festskrifter, men derfor kan overlærerens barske karakteristik godt rumme den kerne af sandhed, at hvad der var innovativt og interessant i starten af 1900-tallet, nok havde mistet sin umiddelbare tiltrækning et halvt århundrede senere.

Meget pegede i den retning. Allerede dagen efter Foreningens årsmøde i april 1968 gav Silkeborg Avis således et ildevarslenende referat af mødet, hvoraf

“Kavalerfløjen Strandvejen 93”: Den såkaldte “Kavalerfløj”, der blev opført af Foreningen som tilbygning til Heymans villa midt i 1950’erne, og som dengang rummede sovesale og spisesal, har i årtierne efter 1969 været brugt til undervisningsformål. En række pædagoguddannelser – senest Københavns Pædagogseminarium – nåede i denne periode at have hjemsted i Foreningens gamle bygningskompleks, men i 2016 blev ejendommen købt af den jødiske Carolineskolen, som imidlertid først kunne flytte ind 2018 efter en omfattende, sikkerheds-relateret ombygning. Det er grunden til, at den gulmalede Kavalerfløj – det eneste fysiske levn efter Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København – er kranset ind af utilnærmelige porte og mure. Foto: John Christensen, februar 2023.

fremgik, at “højere levestandard og bedre kommunikationsmuligheder” år for år havde resulteret i et faldende besøgstal for danske klassers vedkommende, senest med et driftsunderskud på 14.000 kr. til følge.⁸³

At andelen af udenlandske besøgende samtidig var støt stigende, kunne Foreningen måske nok tage som en kompliment til sin organisatoriske kapacitet, men det var jo ikke med det formål, den i sin tid var blevet sat i verden, og frem for at lade den skæve udvikling fortsætte, valgte Foreningens bestyrelse selv at trække stikket.

Beslutningen blev i februar 1969 bekendtgjort for offentligheden i en pressemeddelelse, ifølge hvilken Foreningen var "... blevet nedlagt og institutionens bygninger i København afhændet til sociale formål," og som begrundelse for dette drastiske skridt pegede Foreningens daglige leder siden 1930, A. Feldthusen, på de senere års svigtende tilmelding fra skoleklasser i provinsen: Dels gik stadig flere skolerejser til udlandet eller måske til Bornholm, og dels var besøget i København nu noget børnene tit oplevede sammen med deres forældre.⁸⁴

Ejendommen på Strandvejen blev solgt til Københavns Kommune den 14. marts 1969 for 2.400.000 kr.⁸⁵ og i en årrække derefter anvendt som pædagogseminarium. Og selv om Skattedepartementet så sent som i sommeren 1970 lod Foreningen til Provinsbørns Ferieophold figurere på listen over institutioner, hvortil gaver på under 1.000 kr. var fuldt fradragsberettigede,⁸⁶ så var der ingen til at modtage gaverne: Tilbage var alene en bestyrelse, som skulle administrere de tilbageblevne midler.

Måneden efter – mere præcist den 19. september 1970 – ville Foreningen ellers have kunnet fejre 75 års jubilæum, men det faldt i A.P. Feldthusens lod at meddele, at begivenheden hverken ville blive fejret med en fest eller et jubilæumsskrift⁸⁷ – tænkeligt en trist opgave for samme Feldthusen, gennem fire årtier daglig leder af en forening, som i sin levetid nåede at tage imod mere end 1 million danske og udenlandske børn og give dem et førstehåndsindtryk af livet i Danmarks hovedstad og af dens mange seværdigheder.⁸⁸

1. *Dannebrog* 27.9.1895, 3.

2. Samme.

3. *Årsberetning* 1896, 2-3.

4. A. Feldthusen, *Foreningen til Provinsbørns Ferieophold i København 1895-1945*. 1945,

13f-14 Herefter citeret som Feldthusen 1945.

5. *Næstved Tidende* 25.7.1896, 3.

6. Se fx *Isefjords-Tidende* 29.7.1896, 1.

7. *København* 27.7.1896, 2.

8. *København* 5.5.1894, 2.
9. *København* 28.7.1896, 2.
10. *Årsberetning* 1897, 3.
11. Samme.
12. *Social-Demokraten* 26.2.1897, 2.
13. *Jyllands-Posten* 26.2.1897, 2.
14. Som note 6.
15. *Aarhus Amtstidende* 7.4.1897, 2.
16. Bernhard Madsen, *Tilbageblik over Virksomheden i "Provinsbørns Ferieophold i København* ved Foreningens 25 Aars Jubilæum den 18. Juni 1920. 1920. Hentet 25. juni 2022 fra <https://user-9y8ca5x.cld.bz/591167758/4/s>. 7. Herefter citeret som Bernhard Madsen 1920.
17. *Bernhard Madsen* 1920, 8.
18. Se fx *Feldthusen* 1945, 14.
19. Love for Foreningen for Provinsbørns Ferieophold i København : vedtagne paa den ekstraordinære Generalforsamling den 23. Maj 1898. 1898. Hentet 25. juni 2022 fra <https://user-9y8ca5x.cld.bz/591168096>, upagineret.
20. *Årsberetning* 1964/65, 3.
21. Se fx *Feldthusen* 1945, 17-18.
22. Samme.
23. *Årsberetning* 1905, 5-6.
24. Indlæg i tilknytning til formandens beretning i anledning af Foreningens 60-års jubilæum i 1955. *Årsberetning* 1954, 10.
25. *Feldthusen* 1945, 19.
26. *Bernhard Madsen* 1920, 7.
27. Samme.
28. *Årsberetning* 1912, 6-7.
29. *Feldthusen* 1945, 30.
30. *Feldthusen* 1945, 29-30.
31. *Årsberetningerne* for 1914 og 1934 synes u-middelbart at være gået tabt.
32. *Årsberetning* 1899, 6.
33. *Feldthusen* 1945, 19-20.
34. *Årsberetning* 1898, 5.
35. *Feldthusen* 1945, 20.
36. *Årsberetning* 1904, 4.
37. *Årsberetning* 1908, 5.
38. *Årsberetning* 1909, 5.
39. *Årsberetning* 1912, 5.
40. *Feldthusen* 1945, 4.
41. *Årsberetning* 1930, 8.
42. *Feldthusen* 1945, 26-27.
43. *Årsberetning* 1931, 3-4.
44. Samme, 5.
45. *Årsberetning* 1933, 12.
46. Se fx også *Årsberetning* 1933, 21.
47. *Årsberetning* 1936, 4-5.
48. *Bernhard Madsen* 1920, 7.
49. Se fx *Årsberetning* 1933, 7.
50. Bogen udkom oprindeligt i 1966, men er her citeret efter 3. udg. 1976, 148.
51. *Bernhard Madsen* 1920, 16.
52. *Feldthusen* 1945, 64-67.
53. *Årsberetning* 1936, 7.
54. Samme, 9.
55. *Brugsforenings-Bladet*, 10. Aargang Nr. 14, 6. juli 1937, 316-317; 319. Hentet den 27.6.2022 fra <https://classic.samvirke.dk/magasin/juli-1-1937>
56. Fregatten Jyllands hjemmeside. Hentet den 27.6.2022 fra <https://www.fregatten-jylland.dk/provinsborn/>
57. Som note 53, 317.
58. Som note 53, 320.
59. *Politiken* 19.6.2022, citeret med tilladelse fra Jens Christian Ledgaard, jf. email til forfatteren dateret 20.6.2022.
60. Som note 49.
61. R. Steen Steensen, "Fregatten Jylland", udgivet af Selskabet Fregatten Jyllands Venner og Marinehistorisk Selskab 1965, 46-47.
62. *Feldthusen* 1945, 37.
63. Se John Christensen: "Aldrig tilbage! Stedse fremad! Historien om de homøopatiske hospitaler i København 1913- 1950" i: *Historiske Meddelelser om København* 2020, 144-145.
64. Rigsarkivet. Københavns Byret, Tinglysningsafdeling. Genparter af skøder og servitutdokumenter. Udenbys Klædebo kvarter 3851 – 3960; *Årsberetning* 1951, 9.
65. Se John Christensen: Historien om et hus i Ryvangskvarteret. Strandvejen 97/Rosbæksvej 2, 1918-1965, i: *Historiske meddelelser om København* 2017, 29-30.

66. *Årsberetning* 1954, 11.
67. *Årsberetning* 1951, 12.
68. Citaterne og beskrivelsen af københavnsturen i øvrigt stammer fra bloggen <https://henryhogh22.com/2016/10/04/skoleudflugten-til-koebenhavn/>. Hentet den 16.7.2022 og gengivet med tilladelse fra Henry Høgh, jf. email til forfatteren dateret 23.01.2022.
69. Broen, 21. årgang nr.3, Marts – April – Maj 2009, 37. Hentet den 16.7.2022 fra <https://hanstedegebjerg.dk/wp-content/uploads/2019/01/21.-ÅRGANG-Nr.-3-compressed.pdf>
70. Mail fra Svenning Dalgaard til forfatteren af 8.2.2022.
71. *Årsberetning* 1943, 16-17.
72. *Årsberetning* 1964/65, 21.
73. *Årsberetning* 1967/68, 11.
74. *Årsberetning* 1897, 3.
75. *Feldthusen* 1945, 21.
76. *Årsberetning* 1904, 5.
77. Indlæg i tilknytning til formandens beretning i anledning af Foreningens 60-års jubilæum i 1955. *Årsberetning* 1954, 11.
78. *Årsberetning* 1955, 8.
79. *Årsberetning* 1962, 6.
80. *Årsberetning* 1967/68, 5-6.
81. Se note 79.
82. *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1980, 83.
83. *Silkeborg Avis* 24.4.1968 12.
84. *Svendborg Avis* 13.2.1969, 5.
85. Domstolsstyrelsen. Indskannede tingbøger 1927-2000. Matrikel 3911 Udenbys Klædebo Kvarter. Bog 112, 308.
86. *Jyske Tidende-Aabenraa* 22.8.1970, 34.
87. *Folkebladet for Randers og Omegn* 18.9.1970, 15.
88. Tak til Kirsten Dayan, Jens Christian Ledgaard, Henry Høgh og Svenning Dalgaard for tilladelse til brug af personlige erindringer og lån af private fotos fra københavnsturene. For datering af flere af illustrationerne takkes Ulla Kjær og Per Morsing.

Omkring Københavns brand 1728: Nyt lys på dens opståen og juridiske efterspil

■ Af Sebastian Olden-Jørgensen*

Onsdag den 20. oktober 1728 ved syvtiden om aftenen udbrød der brand i en ejendom over for Vesterport på hjørnet af Vester Vold og sydsiden af Lille Sankt Clemens Stræde (nu omtrent Frederiksberggades udløb i Rådhuspladsen). At der udbrød brand, var sådan set ikke noget ekstraordinært, og byen havde et omfattende, velorganiseret og velforsynet brandvæsen.¹ Ikke mindre end 25 sprøjter plus utallige stiger, spande og kar stod parat, og byens 1.045 brandmænd, mest murer- og tømrersvende, var et halvt år forinden, den 27. april 1728, blevet mønstret.² Til al overflod havde brandfolkene den selvsamme 20. oktober, hvor branden opstod, afprøvet sprøjterne og øvet sig.³

Ekstraordinært var derimod det følgende forløb, hvor branden ganske vist hurtigt blev opdaget, men derefter gik stort set alt galt: En stærk og skiftende vind blæste, der manglede vand og værst af alt: Øvrigheden, hele øvrigheden, svigtede totalt. Ikke alene fejlede det kommunale brandvæsen, men de to andre institutioner med tilstrækkeligt mandskab og kommandostruktur, hæren og flåden, greb heller ikke ind. Til al overflod var den enevældige konge Frederik 4. i byen, men også han var tilsyneladende handlingslammet de første to dage. Først på tredjedagen, fredag den 22. oktober, vågnede kongen og kronprinsen op og satte folk systematisk i sving, hvorefter branden blev standset, hjulpet på vej af at vinden også lagde sig.

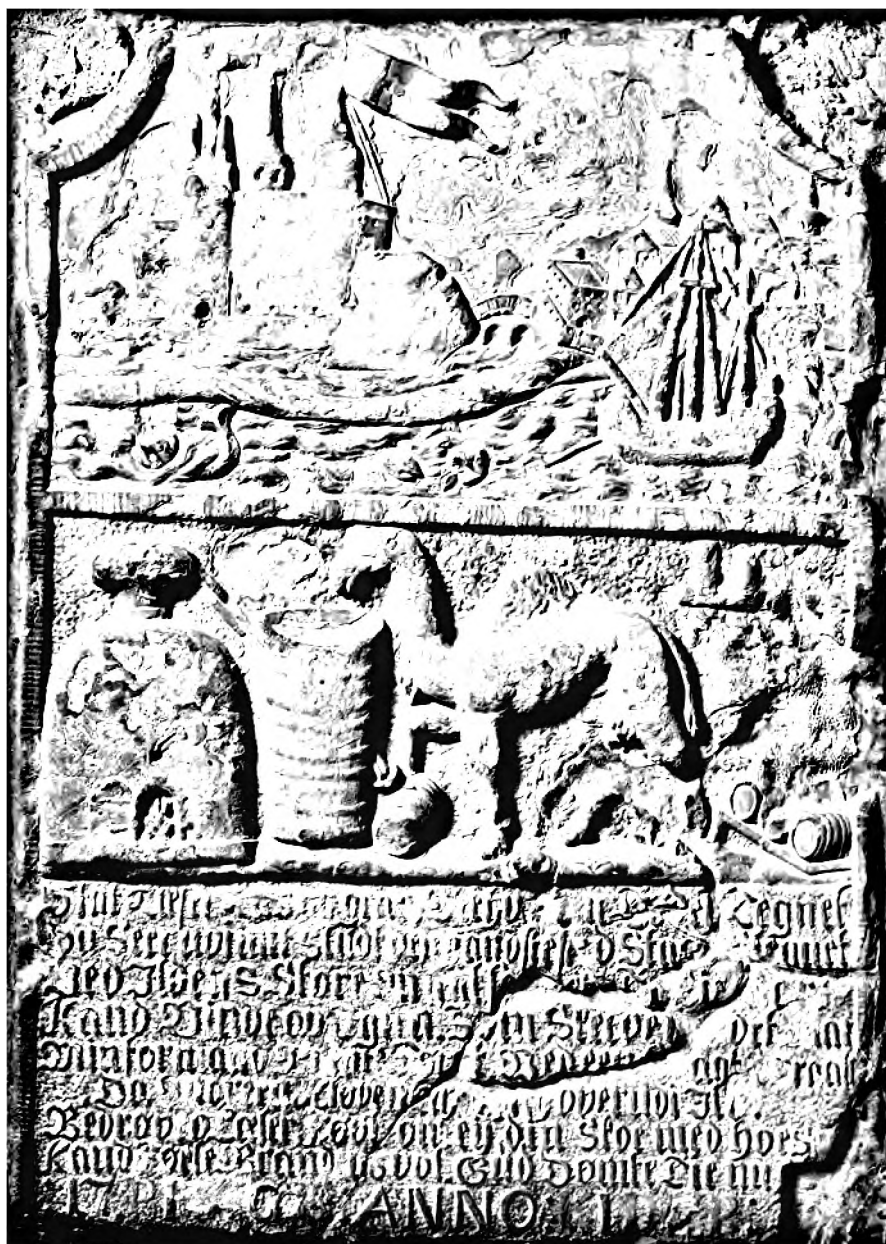
Ødelæggelserne var omfattende i hele området mellem Vesterport, Nørreport og Kongens Have, hvor hele Klædebo, næsten hele Rosenborg, Snarens og Frimands, det meste af Nørre, meget af Vester og Købmager og lidt af Strand kvarterer brændte ned til grunden eller på anden måde blev ødelagt. Efter en moderne optælling lå ca. en tredjedel af byen i aske: i alt

1.450 ejendomme deriblandt rådhuset, universitetet undtagen konsistoriebygningen, men inklusive universitetsbiblioteket og professorboligerne, tre grevelige palæer, fire laugshuse, det meste af Vajsenhuset, Borchs Kollegium, Ehlers Kollegium, Regensen, Vor Frue Kirke, Petri Kirke, Helligåndskirken, Trinitatis Kirke og Den Reformerte Kirke.⁴

Den sparsomme samtidige nyhedsformidling fortæller, at branden opstod i et lille hus ved Vesterport, skitserer forløbet, peger på uheldige omstændigheder som storm og vandmangel og opregner skaderne, men nævner ikke ledelsessvigtet med et ord, og det forstår man godt.⁵ Hvis et menneskeligt ansvar skulle placeres, ville pilen jo pege opad, til den nåede kongen selv, så i samtiden var det vinden, vandmanglen og Guds retfærdige vrede, der fik skylden i offentligheden. Et par håndskrevne beretninger (se nedenfor) er betydeligt mere specifikke med hensyn til de nærmere årsager til brandens opståen og forløb og tøver heller ikke med at udpege skyldige oppe i systemet, men disse tekster blev – sikkert helt som planlagt – først udgivet mange år senere. Det er imidlertid ikke alle omstændigheder omkring branden, der kan anses for afklarede. Særlig to aspekter påkalder sig interesse: Brandens opståen og dens juridiske efterspil.

I den historiske litteratur fra de sidste godt 130 år hersker der stor usikkerhed om brandens konkrete årsager, idet forskellige versioner af voksnes og børns uansvarlige omgang med ild og et hændeligt uheld har vekslet med hinanden. Derimod er de fleste historiske forfattere enige om brandens juridiske efterspil, der angiveligt udviklede sig til en jagt på syndebugge, som bl.a. ramte en gruppe sagesløse jøder, hvoraf to skal være blevet tortureret. Begge dele – usikkerheden om brandens opståen såvel som sikkerheden om dens beklagelige efterspil – kan godt undre, for i mere end hundrede år har den centrale kilde (Mordbrænderkommissions forhørsprotokol, se nedenfor) til definitiv afklaring af begge spørgsmål været kendt, og den peger i andre retninger.

I det følgende skal begge punkter diskuteres under to synsvinkler: Dels skal spørgsmålene afklares på grundlag af de bevarede kilder, der tillader ret sikre slutninger. Dels skal den historiske litteraturs lemfældige omgang med kilderne afdækkes fra Carl Bruun i 1890 til Kåre Lauring i 2003. Her vil det vise sig, at snusfornuftige betragtninger fra folkedybet (refereret af C. Fr. Reiser i 1784) og en velskrivende historisk forfatter som Carl Bruun (fra 1890) har haft væsentlig større gennemslagskraft end kildernes udsagn.

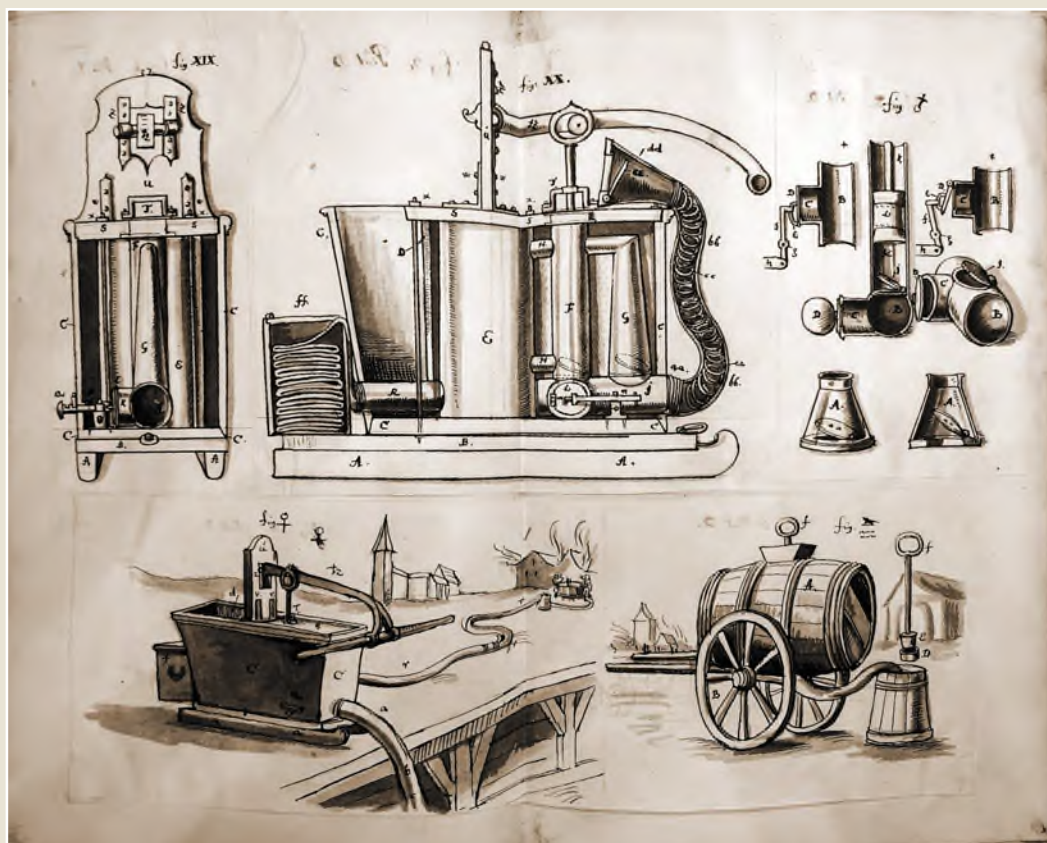

Brandens opståen: de samtidige beretninger

Den fyldigste skildring af branden stammer fra en islandsk student i byen ved navn Jón Ólafsson (1705-79) fra Grunnavik og er nok færdiggjort i begyndelsen af 1729, da den omtaler begivenheder ved juletid 1728 og nævner Mikkel Andersen Fielsted, "som nu er blevet Stadshauptmand", hvilken han blev i januar 1729.⁶ Teksten kan karakteriseres som et seriøst stykke samtids-historie, der kombinerer egne iagttagelser med systematisk indsamlet materiale om brandens forløb og efterspil. Her hedder det kort og godt, at ilden "efter sigende" opstod hos en marketender i Store Clemens Stræde (skal være Lille Sankt Clemens Stræde), hvor man samme dag havde støbt lys, og hvor et barn havde båret et tændt lys op på loftet for at lede efter tabt legetøj. Loftet var fuldt af hø eller høvlspåner. Barnet havde så tabt lyset i høet, som antændtes, hvorefter det gik ned på trappen og klagede sig over at have fået slag. Da folkene i huset hørte barnets skrig og opdagede branden, forsøgte de selv at slukke den, men skjulte den også ved at lukke døren, indtil branden i løbet af kort tid havde bredt sig og hele loftet stod i flammer.

En anden noget kortere beretning, der også stammer fra tiden umiddelbart efter branden, har stort set samme oplysninger om dens opståen. Det er en i 13 punkter opstillet, anonym, tysk skildring, som er forfattet af embeds-

Københavns brand 1728 opstod på hjørnet af Vestervold og sydsiden af Lille Sankt Clemens Stræde lige over for Vesterport, men adressen findes ikke længere. Gaderne i området blev nemlig reguleret efter branden, så Lille Sankt Clemens Stræde og et par andre gader forsvandt og blev afløst af den nuværende Frederiksberggade (den vestlige ende af Strøget), der imidlertid blev anlagt lidt sydligere. Huset, hvor branden opstod, lå altså dér, hvor Strøget nu munder ud i Rådhuspladsen. Men da brændevinsbrænder Poul Poulsen i 1735 opførte en ejendom på nordsiden af Frederiksberggade, satte han en mindetavle på sit hus, og den blev genfundet, da man i 1902 opførte Hotel Bristol (nuværende Absalons Gård). Tavlen udsmykning viser øverst en borg og en havn, der må være en stiliseret gengivelse af København, og derunder brændevinsbrænderens redskaber: destillationsovn, kar, tønder og en dromedar (!). Nederst står et lille vers, som minder læseren om "ildens store magt", der ødelagde næsten hele byen på grund af "en foragtet prose" (prås = lille tællelys) på netop dette sted. Gudfrygtigt sluttes af med: "Gud dømte, tie nu stil". Det vil sige: Bøj dig for Guds vilje, der lod branden rase, og lad være med at brokke dig eller jage syndebugke! Foto: Københavns Museum.

Sidst i 1680'erne fik København en tidssvarende og velorganiseret brandvæsen, der er udførligt beskrevet i den såkaldte Brandforordning af 23. juli 1689. Kernen i det var en række strategisk placerede brandsprøjter, først 8, siden i 1728 hele 25, af nyeste hollandske model. Dertil kom i hundredvis af brandfolk, mest stærke murer- og tømmersvende, der kunne levere muskelkraft, assisteret af vognmænd og bryggere, der skulle transportere materiel og vand til sprøjterne på deres vogne og sluffer (slæder). Her ses dels en såkaldt anbringer med slange og håndtag til pumpen, der kan suge store mængder vand op af en kanal og sende det videre til de egentlige sprøjter (ses i baggrunden), dels en såkaldt vandkarre (tohjulet arbejdsvogn til transport af tønder med vand). Akvarel fra et planlagt, men aldrig udgivet pragtværk om det moderne brandvæsen af Gottfried Fuchs (Københavns brandmajor 1694-1723): *Verhinderter Feuers-Sieg oder sichere Hülfsmittel, den schädlichen Feuers Brunsten entgegen* i Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling Thott 272 folio.

manden og historikeren Andreas Hojer (1690-1739), der ligesom Jón Ólafsson var øjenvidne til branden. Her fortæller han, at branden opstod hos en marketender og lysestøber i et lille hus på hjørnet af St. Clemens Stræde, hvor et barn søgte efter sit legetøj med et lys og tabte det i høet. I modsætning til Ólafsson tier barnet hos Hojer stille, indtil vagten banker på og meddeler beboerne, at loftet står i flammer. Og hvor Ólafsson har sin viden "efter sigende", så henviser Hojer til en "Untersuchung". Teksten findes i et par håndskrifter og i en let bearbejdet dansk oversættelse, med titlen "*Relation, hvorledes det med dend uløckelige Ildebrand i Kiøbenhavn, d. 21. 22. og 23de Octbr. 1728. sig haver tildraget*" (herefter: *Relation*), som er blevet udgivet i 1811 og igen i 1854.⁷

Andreas Hojer er også ophavsmand til den tredje, noget mere omfattende skildring af branden i det 13. kapitel af hans store, tysksprogede værk om Frederik 4.s historie, *König Friederich des Vierten glorwürdigstes Leben*, som han på grundlag af omfattende forarbejder fra sin tid som kongelig historio- graf (1722-30) skrev sammen i 1732-34.⁸ Skildringen af brandens opståen er her næsten ordret identisk med den førnævnte *Relation*, bortset fra at Hojer denne gang tilføjer oplysningen om, at barnet tav af frygt for at blive slået.

En fjerde samtidig beretning skal nævnes for fuldstændighedens skyld, og fordi den er den tidligste. Den er dateret allerede 29. oktober og giver et ret levende billede af stemningen i byen lige efter branden. Om brandens opståen oplyser den kun: "Onsdagen den 20de Octobr. 1728, om aftenen Klocken 7½ begyndte Ildebranden lige over for Vagten af Vesterport, i een Høcker Kiælder, som efter beretning har haft Ilden hos sig fra Kl. 5 om aftenen, men da først brast ud med saadan *vehemence*, at den strax antendte alt det som i nærværelsen var". Stedet er korrekt, og høker er blot et andet ord for en marketender, men ingen andre kilder taler om en kælder, eller om at ilden brændte i flere timer, før den bredte sig. Men måske skal man ikke undre sig over manglen på præcision, for det var først selv samme dag, som beretningen er skrevet, at Mordbrænderkommissionen afdækkede brandens virkelige årsag (jf. nedenfor). Til gengæld er beretningen den første, der med klare ord peger på ledelsessvigtet, idet den påtaler "den *Disordre og Generale Confusion* ... saa at snart ingen *Commando* har kunnet været over Folkene".⁹

Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol

Når Hojer og derfor også *Relation* henviser til en “undersøgelse”, så skal det forstås helt bogstaveligt. Årsagerne til brandens opståen blev nemlig undersøgt, hvilket fremgår af en i afskrift bevaret, tysk forhørsprotokol fra en kommission til efterforskning af mordbrænderrygter, der var virksom i dagene 24. til 29. oktober 1728.¹⁰ Kommissionen bestod af generalmajor Hans Jacob von Arnoldt (1669-1757), stiftsamtmand over Sorø og Ringsted amter Jacob Frants von der Osten (1664-1739), major Christian Friedrich von Reichau (1686-1753) og oberstløjtnant Heinrich Carl Thilo (død 1744), hvoraf Reichau efter et par dage måtte udgå på grund af andre forpligtelser, men i øvrigt ikke synes at have taget del i møderne, da han ganske vist nævnes til start, men aldrig findes som underskriver efter dagens afhøringer. Af protokollen fremgår, at politifuldmægtig Hans Casper Silberloh havde efterforsket sagen og den 27. oktober fremstillede marketender (forhandler af fødevarer og øl, især til soldater) Peter Rasmussen for kommissionen.

Peter Rasmussen boede sammen med sin hustru Anne Iversdatter og tre børn til leje hos Signe salig Boye Hansens ved Vesterport, hvor han var flyttet ind ved Mikkelsdag (29. september) kort før branden. Da han blev spurgt, om branden var opstået hos ham, benægtede han og påstod, at den tværtimod var opstået på hans nabos, udlejer fru Boyes høløft, som kun var adskilt fra hans loft ved brædder, og hvorfra ilden så var brændt igennem til hans loft. Han havde først opdaget branden, da vagten var kommet og havde larmet, hvorefter han var løbet op på loftet og havde set ilden og havde råbt på vand og begyndte at slukke, men forgæves. Senere i forhøret sagde han imidlertid, at det var hans kone, der var kommet til ham og fortalt, at der var ild, mens han selv tappede øl til naboens tjenestepige. Han kunne bekræfte, at han samme dag havde støbt lys, men det havde været forbi en time før branden. Direkte adspurgt om nogen af hans børn kunne have været årsag til branden, svarede han benægtende. Derefter blev Peter Rasmussens kone Anne Iversdatter afhørt. Hun var mere ordknap, men bekræftede hovedpunkterne i sin mands beretning. Både mand og kone oplyste, at der havde været en række andre vidner i huset: deres egen lille tjenestepige, naboen fru Boyes tjenestepige og menig Bangmann fra den Kongelige Livgarde til Fods, der havde drukket øl.

Dagen efter, den 28. oktober, fortsatte kommissionen afhøringerne, først med en skriftlig erklæring fra fru Boye, der var syg og derfor ikke mødte op.

Hun kunne ikke fortælle meget mere end, at hun havde sendt sin tjenestepige over efter øl hos marketenderen, og da pigen langt om længe kom tilbage, var det med marketenderen i hælene, der sagde, at der var ild hos hendes nabo. Hun havde ment, at det måtte være bødkeren, så hun havde beordret brandstigen sat op og konstateret, at det brændte på hendes loft.¹¹ Mere meddelsom var hendes tjenestepige Dorthe Pedersdatter, der jo havde været ovre hos marketender Rasmussen efter øl. Hun kunne fortælle, at mens han tappede øl i hendes kande, var et barn begyndt at skrigе "Slå mig ikke!" oppe på loftet. Så var moderen løbet op og havde skreget, da hun opdagede ilden, idet hun sagde: "Ak! barnet har sat ild i høet med lyset!". De havde alle tre forsøgt at slukke branden, men forgæves. Derefter var Dorthe og marketenderen løbet over til fru Boye, og marketenderen havde sagt, at der var ild i hendes nabos hus. Så havde de rejst brandstigen og kæmpet mod ilden, mens en løb til vagten og en anden efter brandsprøjterne, men alt forgæves.

En anden af fru Boyes lejere, apotekersvend Friedrich Ludwig Rosum, kunne kun bekræfte, at marketender Rasmussen var kommet løbende og havde sagt, der var ild, men kunne ikke huske, om der var ild hos hende eller ham selv. En sidste af fru Boyes lejere havde mere at fortælle. Det var tømrersvend Niels Martensen, der lavede malt for fru Boye. Han havde været bagerst i bryghuset, da fru Boye var kommet løbende ud på gårdspladsen og havde fortalt ham, der var brand. Lidt efter var tjenestepigen, Dorthe Pedersdatter, også kommet ud, og da han spurgte hende, hvor det brændte, svarede hun: hos marketenderen. Så var han løbet op på hans loft og havde set, det brændte, og havde givet en hånd, til der ikke var mere vand. Så var han gået tilbage til fru Boyes gård og havde sammen med de andre forsøgt at slukke ilden, men da det ikke lykkedes, var han gået efter brandsprøjterne, som han havde mødt allerede på Gammeltorv. Før fru Boye var kommet ud i gården, havde han hørt et barn skrigе, som om det blev slået.

Til sidst afhørte kommissionen Peter Rasmussens lille søn Iver Legel. Han fortalte, at han havde taget et lille lys for at gå op på loftet og lede efter stangen til en lille børnesprøjte. Han havde så sat lyset fra sig i et hjørne, mens han ledte efter sprøjten i en skorsten, men var kommet til at vælte det med albuen. Så var lyset faldet ned i en revne med noget hø, som der gik ild i, mens lyset gik ud. Så var han gået ned uden at sige noget, hvorpå vagten havde banket på døren, og hans mor var gået op på loftet og begyndt at skrigе, og det havde han så også gjort. Hans far havde forsøgt at slukke ilden,

til der ikke var mere vand. I øvrigt fortalte han også, at han havde tændt lyset i køkkenet og derfra var gået op på loftet, men at hans far og mor ikke havde set det, fordi de havde været i stuen.

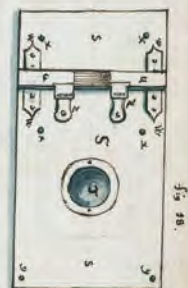
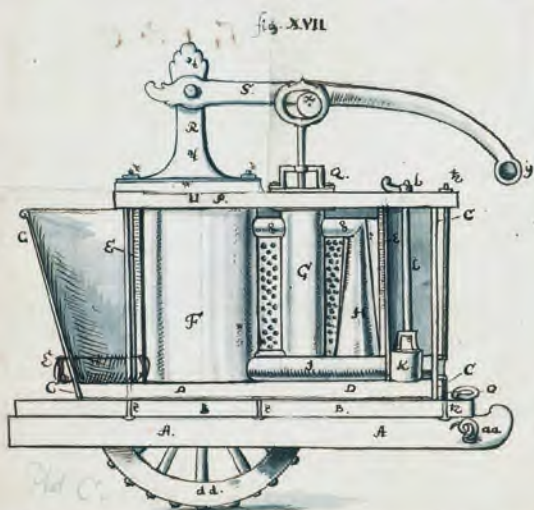
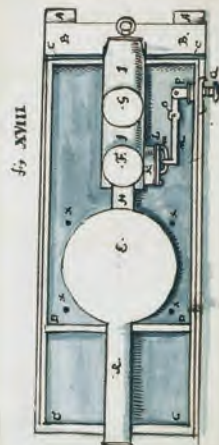
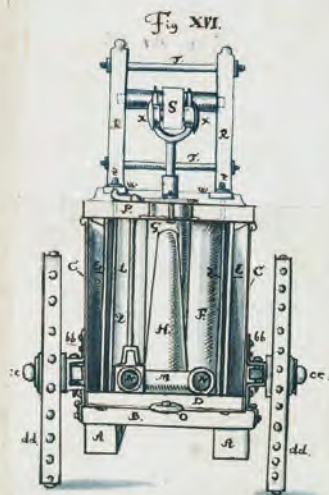
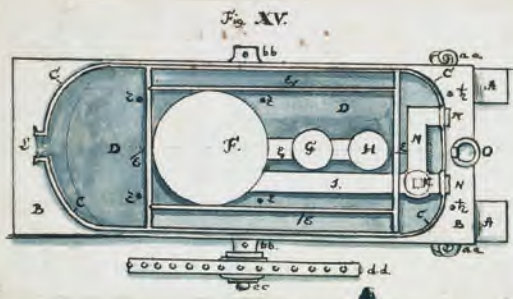
Derefter blev Peter Rasmussen og hustru kaldt ind og fik alle vidneudsagnene læst op, men de fastholdt, at de ikke havde vidst, at deres søn var gået op på loftet med et lys, selv om det godt kunne være sket på den måde. De tilføjede, at sønnen ikke havde villet indrømme det over for dem, selv om de havde slået ham.

Det er ikke muligt at få alle disse vidneudsagn til at gå restløst op. F.eks. siger både Peter Rasmussen og hans søn, at vagten bankede på, før moderen gik op på loftet og opdagede ilden, og først derefter skreg mor og barn (ifølge Iver Legel), mens tjenestepigen Dorthe Pedersdatter siger, at det var drengens skrig fra loftet, der fik moderen til at se efter. Peter Rasmussen giver i realiteten også to forklaringer på, hvem der opdagede branden: Først siger han, at vagten bankede på, og han løb op på loftet og så det. Derefter siger han, at hans hustru kom og sagde det, mens han selv tappede øl.

Grundlæggende står dog to forklaringer over for hinanden: Peter Rasmussen og hustru fastholder, at branden opstod på fru Boyes loft og bredte sig til deres, og at deres børn var uskyldige, mens Dorthe Pedersdatter hævder, at Anne Iversdatter klart gav udtryk for det modsatte, nemlig at hendes søn med et lys havde sat ild i høet på deres del af loftet. Hverken fru Boye selv eller hendes lejere, apotekersvend Friedrich Ludwig Rosum og tømrersvend Niels Martensen, havde helt klare vidneudsagn om, hvor branden var opstået, men Martensen bekræftede, at Dorthe Pedersdatter mente, det var hos marketenderen, og han havde selv set det brænde på marketenderens loft.

Det er indlysende, at Peter Rasmussen og hustru havde en interesse i, at ilden skulle være opstået hos fru Boye. Brandforordningen indskærpede, at alle husfædre og -mødre skulle holde nøje opsyn med brandsikkerheden og f.eks. ikke tillade deres tyende eller andre at tage lys med ud i stalden eller på lofter om aftenen. I stedet skulle de benytte lukkede lygter.¹² På samme måde havde fru Boye en interesse i, at branden var opstået hos en af hendes naboer (bødkeren eller marketenderen), så hendes tjenestepige Dorthe Pedersdatter klare udsagn og lejerens Niels Martensens kun lidt mindre entydige vidnesbyrd er ikke hævet over mistanke.

I den situation er lille Iver Legels udsagn afgørende. Han ville have en klar interesse i at beskytte sine forældre, og han kan ikke have været uvidende om

Endnu et opslag fra Gottfried Fuchs Verhinderte Feuers-Sieg oder sichere Hülfsmittel, den schädlichen Feurs Brunsten entgegen, Det Kgl. Biblioteks håndskriftsamling, Thott 272 folio. med brandredskaber.

den version af historien, de stod for. Alligevel sagde han det modsatte. En detalje som, at moderen skreg, da hun opdagede ilden, hvorpå han selv stak i et hyl, er psykologisk realistisk og langt mere sandsynligt end det forløb, Dorthe Pedersdatter fortalte (at barnet forblev på det brændende loft og skreg). Det er nok også på dette tidspunkt, at hans forældre har stukket ham et par flade for at få ham til at indrømme sin skyld, sådan som Niels Martensen hørte fra gården.

Efter Peter Rasmussen og hustrus lidt tøvende erkendelse af, at det meget muligt kunne være deres søn, der var skyld i branden, men at de ikke selv havde vidst det, noterer forhørsprotokollen blot "Abgetreten" ("trådt af", dvs. sendt væk). Intet tyder på, at marketenderen og hans hustru og søn modtog nogen straf, og efter at have bundet en hurtig sløjfe på et par resterende småsager afsluttede kommissionen sit arbejde. Sagen var lukket.

Sammenligner man de førnævnte beretninger med forhørsprotokollen, synes det indlysende, at Jón Ólafsson forklaring på brandens opståen indirekte går tilbage til Dorthe Pedersdatters vidnesbyrd i forhørsprotokollen, mens Hojer og dermed også *Relation* må bygge direkte på lille Iver Legels vidnesbyrd fra samme protokol.

Et gammelt snakkehoved

Der er imidlertid et sidste øjenvidne til branden, som bør nævnes. Ikke fordi vidnet har en kvalitet, som kan måle sig med de samtidige beretninger og forhørsprotokollen, men fordi det fik en lang virkningshistorie. Det er stadskirurg Carl Friedrich Reisers *Historiske-Beskrivelse over den Mærkværdige og meget fyrgerlige store Ildebrand 1728: fra 20de: og til 23de: Octobr: inclusive ... Paa det alleromstændeligste og accurateste beskreven*, der udkom i to udgaver i 1784 og blev genoptrykt i 1827, 1858, 1888 og 1890. Carl Friedrich Reiser (1718-86) var 10 år gammel, da branden fandt sted, og hans snakkesalige, anekdotiske erindringer, som han nedskrev 56 år senere, er tilsvarende upræcise, hvortil kommer, at han var noget af en original.

Reiser præsenterer to forklaringer, som "man anførte". Den første var, at børnene (i flertal) havde bedt deres forældre om små præse (tællelys), som de havde brugt til at tænde ild i spindelvæv oppe under taget. Den anden var, at der under lysestøbning var sket et uheld, så "Tællen slog op i Skorstenen",

og da skorstenen var brøstfældig, styrtede den sammen og satte hele huset i lys lue. Af disse to forklaringer hælder Reiser afgjort til den sidstnævnte, for selv om det var teoretisk muligt, at børnene af uagtsomhed havde sat ild i spindelvæv, så var denne forklaring efter de flestes mening dengang bare et forsøg fra de voksnes side på at skyde skylden på børnene for selv at slippe for straf.¹³

Om Reisers foretrukne forklaring (uheld ved lysestøbning og efterfølgende sammenstyrtet skorsten og eksplosionsagtig brand) må man sige, at absolut intet i de ovennævnte samtidige kilder støtter den. Kommissionen spørger til lysestøbningen, men forfølger tydeligvis ikke dette spor. Mere afgørende er de forskellige vidneudsagn fra folk i og omkring huset, hvor branden opstod. De taler alle om brand på loftet, og ingen af dem mæler et ord om en sammenstyrtet skorsten, som ellers ikke burde være til at overse. Kun den til start nævnte, anonyme, danske beretning fra 29. oktober kan harmoneres med Reisers, fordi den sætter brandens start til kl. fem med efterfølgende voldsom udbrud klokken halv otte, men denne version er som allerede nævnt ikke særlig troværdig.

Men også Reisers ræsonnement om voksne, der skyder skylden på ansvarsfri børn, er i modstrid med forhørsprotokollen. Ikke alene var husfædre og -mødre ifølge brandforordningen som nævnt ansvarlige for deres husstand og for enhver skødesløshed eller uagtsomhed i det hele taget, og de kunne derfor ikke skyde skylden på barnet. Men vigtigere er, at Iver Legels far og mor lige netop *ikke* gav deres børn skylden, selv om kommissionen sådan set lagde op til det. Tværtimod forsøgte de efter bedste evne at tørre det af på deres nabo og udlejer fru Boye. Begge Reisers alternativer må derfor afvises som det, han også selv deklarerer dem som, nemlig løs snak. Som det skal vises, har gamle Reisers referat af folkedybets snusfornuftige betragtninger om voksne, der giver børn skylden, imidlertid udfoldet en næsten uimodståelig tiltrækningskraft på senere behandlinger.

Reisers lange skygge

I løbet af 1800-tallet blev hele det ovennævnte kildemateriale tilgængeligt på tryk. I 1811 udgav Odin Wolf den danske oversættelse af *Relation* (dvs. Hojers første udkast), som Christian Molbech genudgav i 1854 i *Historisk*

Tidsskrift sammen med en håndfuld andre kilder til brandens historie, tilsyneladende uden at vide, at Wolf allerede havde udgivet teksten. I 1829 udkom Hojers *König Friederich des Vierten glorwürdigstes Leben* med 15 sider om Københavns brand. I 1866 udgav Christian Bruun i *Danske Samlinger* Jón Ólafssons udførlige skildring i dansk oversættelse, og i 1890 genudgav rådstuearkivar Oluf Nielsen (1838-96) Reisers *Historiske-Beskrivelse over den Mærkværdige og meget fyrgerlige store Ildebrand 1728*, som han forsynede med et tillæg bestående af Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol i dansk oversættelse samt et par tilhørende breve af Frederik 4. til Københavns Magistrat. Hvordan benyttede efterfølgende historikere dette materiale?

Den første, der skrev om branden med fuld rådighed over materialet, var professor Edvard Holm (1833-1915), der omtalte branden i første bind af sin monumentale *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse* (1720-1814), der udkom i 1891. Han anfører som “den rimeligste Fortælling”, at branden blev fremkaldt af et barn, der søgte efter legetøj og ved den lejlighed tabte et brændende lys i en bunke hø eller høvlspåner. Af Holms henvisninger fremgår, at han kender og benytter Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol.¹⁴ Året efter udgav rådstuearkivar Oluf Nielsen sjette og sidste bind af sin stofrige, men ret ulæselige *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* (1877-92), der ligesom den af ham tidligere udgivne grundlæggende kildesamling til Københavns ældre historie, *Kjøbenhavns Diplomatarium* i otte tykke bind (1872-87), kun dækkede tiden frem til 1728/30. Her finder man en kort gennemgang af branden, hvor det om dens opståen slet og ret hedder, at Peder Rasmussens lille søn Iver Legel på syv år hemmeligt tog en prås med op på loftet for at lede efter tabt legetøj, men kom til at vælte lyset og tænde ild i høet.¹⁵ Selv om Nielsen underligt nok ikke direkte henviser til sin udgave af forhørsprotokollen, fremgår det af oplysningerne selv, at det er den, han bygger på.

Holms og Nielsens ædruelige fremstillinger fik imidlertid ikke nogen videre indflydelse, for kort forinden, i 1890, havde forfatteren og journalisten Carl Bruun (1846-99) udgivet andet bind af sin omfangsrige, rigt illustrerede og stadig læseværdige *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*. Her var en lang skildring af branden og byens genopbygning, for brandens vedkommende bygget på *Relation*, Hojer, Ólafsson og Reiser, men ikke på Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol.¹⁶ Bruun hævder, at intet sikkert vides om brandens opståen, for “den almindelige

Til brandmajor Gottfried Fuchs' ufærdige værk *Verhinderter Feuers-Sieg* hørte også udkast til en overdådig og tidstypisk frontispice. Her ser man svævende på en sky en ældre, skægget herre med vinger, der minder om Fader Tid, men nok skal symbolisere brandvæsenet. Assisteret af skønne najader, en guldsmedevinget "Miss brandslange" og et par søuhyrer sætter han med en moderne sprøjte effektivt den ildsprudende drage på plads. Til højre iagttager en matrone med det danske rigsvåben for foden scenen. Murkronen på hendes hoved kunne indikere, at hun skal repræsentere København. Akvarel fra Gottfried Fuchs: *Verhinderter Feuers-Sieg* oder *sichere Hülfsmittel, den schädlichen Feuers Brunsten entgegen* i Det Kgl. Biblioteks håndskriftsamling Thott 272 folio.

Version" (dvs. *Relation*, Ólafsson og Hojer), at et barn søgte efter legetøj på loftet og tabte et lys mellem hø og høvlspåner "er ikke ubetinget troværdig". Og han fortsætter: "Enkelte Kilder forsikrer, at Ulykken tværtimod skyldtes Forældrenes Uforsigtighed ved en Lysestøbning, men at de angav Barnet for at unddrage sig den haarde Straf, hvortil de vare hjemfaldne".¹⁷ Dette er åbenlyst problematisk. Ikke alene forvandles Reisers enlige udsagn til flertal ("Enkelte Kilder"), men Bruun præciserer også, at det var *forældrene*, der gav barnet skylden, hvilket egentlig ikke fremgår af Reiser, og som vi fra forhørsprotokollen ved, er direkte forkert.

Når Bruun ikke benyttede Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol, skyldes det givet, at hans værk udkom samme år (1890), som Nielsen udgav forhørsprotokollen sammen med Reisers *Historiske-Beskrivelse*. Selv om Bruun på dette punkt var sagesløs, må man konstatere, at han i øvrigt fuldstændig ignorerede Reisers troværdighedsproblemer, og at han "sexede" kilderne op. Dermed skabte han en situation, hvor to forklaringer pludselig stod ligeværdige over for hinanden: forældrenes uforsigtighed og barnets uheld. Det pudsige er, at dette alternativ sådan set er moderne. De samtidige kilder peger alene på barnets uheld, og Reiser, der lige så entydigt tilskriver det forældrenes uforsigtighed, har et helt andet alternativ, nemlig børns (i flertal) uansvarlige leg med ild.

Carl Bruun fik aldrig afsluttet sin Københavns historie. Den skulle være ført op til 1848, men stoffet voksede, og tredje bind (1901), der kun går til 1807, måtte efter hans død i 1899 afsluttes af P. Munch. Et planlagt bind med henvisninger kom aldrig, så det kræver sagkundskab at gennemskue, hvad fremstillingen er bygget på. Ikke desto mindre blev Bruuns *Kjøbenhavn* standardværket de næste mange år, og kombinationen af værkets indlysende kvaliteter og manglende dokumentation må være en del af forklaringen på, at den senere forskning med stor sorgløshed har skrevet Bruun af uden at være opmærksom på problemerne i kildematerialet, heriblandt især at han ikke havde benyttet Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol.

Det kan man f.eks. se i det omfangsrige værk *Københavns Brandvæsens Historie. Et Bidrag til Københavns Historie* (1931) af den senere arkivar Arthur G. Hassø (1899-1962). Her står, at intet sikkert vides om brandens udbrud, men at nogle pegede på marketenderens syvårige søn Iver Legel, mens "andre" mente, at årsagen var forældrenes uforsigtighed ved lysestøbning, og at de blot gav barnet skylden for selv at undgå straf.¹⁸ Dette er, med overensstem-

melse helt ned i ordlyden, Bruuns version af historien. Slår man efter i noterne, henviser Hassø udtrykkeligt til Nielsens udgave af Mordbrænderkommissions forhørsprotokol, men han bruger den tilsyneladende ikke særlig intensivt.¹⁹ Ganske det samme mønster – Bruuns version i brødteksten kombineret med henvisning til forhørsprotokollen i noterne – finder man i den næste større by-historie, nemlig Helge Gamraths bind 2 af *Københavns Historie* fra 1980.²⁰

Så i 2003 fik Københavns brand det, man må betegne som den moderne standardfremstilling, da museumsinspektør Kåre Lauring (f. 1947) udgav *Byen brænder. Københavns brand 1728*. Lauring kender og benytter det samlede materiale, som han i en levende og fortællende stil fletter sammen til en broget beretning. Spørgsmålet om brandens opståen behandler han i det afsluttende kapitel “Rettergangen”, som består af en gennemgang af brandens juridiske efter-spil (se nedenfor), inklusive de ovennævnte forhør af marketender Rasmussen og familie. Efter at have refereret lille Iver Legels forklaring om, at det var ham, der havde tabt lyset i høet på loftet, stiller Lauring spørgsmålet: “En tilståelse var faldet, men var det den rigtige?” Og han fortsætter:

Det bliver næppe nogensinde opklaret. Detaljen med lyset, der gik ud, da høet blev antændt, er svær at opfinde, ikke mindst for et barn. Men måske var det alligevel moderen, der var kommet til at sætte ild til, da hun var oppe på loftet for at støbe lys. Eller måske var det en anden voksen, der under arbejde var kommet til at vælte et lys. Nu fik et barn skylden, og da byen jo, uanset hvem der havde forårsaget det, var fuppet af, og da branden tilsyneladende hverken skyldtes grov forsømmelse eller en pyroman, var det vel heller ikke så vigtigt. Når man tænker på byens brandbarhed og at eneste lyskilde, også for børn, var levende ild under en eller anden form, er det egentlig imponerende, at byen ikke brændte flere gange end den gjorde. På den baggrund kunne man vel lige så godt vælge barnets tilståelse som enhver anden forklaring inklusiv den eventuelt rigtige. Et syv-års barn var det også svært at straffe, og når man ikke kunne straffe den egentlige skyldige, så kunne man vel heller ikke straffe de voksne heller ikke dem, der havde udvist forsømmelighed eller de embedsmænd, der under udøvelsen af deres erhverv, havde udvist både fuldkab, inkompetence og uduelighed.²¹

Den rutinerede og overmåde flittige tyske medaljør Christian Wermuth (1661-1739) lavede med fast base i Gotha “mindst et par tusind” medaljer (Galster), deriblandt også enkelte med danske motiver, f.eks. denne om Københavns brand 1728. Forsiden viser byen i flammer og er velkomponeret, men man skal ikke lede efter autentiske detaljer. Den lange latinske indskrift på bagsiden, der kun kan karakteriseres som tung kongerøgtelse, skyldes den i Hamburg residerende tyske lejlighedsdigter Johann Joachim Hoë von Hoënegge. Også han havde lejlighedsvis tilknytning til Danmark og kongehuset, f.eks. da han seks år tidligere leverede et syngespil til Frederik 4.s fødselsdag den 11. oktober 1722 og i 1726, ligeledes til konges fødselsdag, en omfattende festkantate, der for nylig er blevet rekonstrueret og genopført under titlen “Slotsdysten”. Der var med andre ord tale om et helt igennem kommercielt projekt fra et professionelt udenlandsk makkerpar rettet mod et købedygtigt dansk-tysk-baltisk marked, der selvfølgelig måtte interessere sig for den dramatiske brand.

Indskriften lyder:

HAFNIA DESOLATA HOC TRISTI CVR LUGES? FATA SVNT LEGES SVRPREMI VINDICIS. DIVINA TIBI PROSPEXIT PROVIDENTIA SAT TIBI RELICTUM & FERE NIL PERDITVM DVM REX GLORIOSISSIMVS FRIDERICVS IV. HAC FATALI REGNAT PERIODO. EXCEDIT IPSIVS CLEMENTIA CALAMITATIS TVÆ MAGNITVDINEM. MAGNA ERAT IN FELICITATIBVS AB IPSO IN TE LARGISSIME DERIVATIS MAIOR IN INFELICITATIBVS PRAETERITIS; MAXIMA IN HAC MAXIMA MISERIA. NON CASV EADEM TIBI ACCIDVNT. SED VT REX TVVS VIRTVTIBVS MAIOR APPARERET QVAM IPSE NVNQVAM ET NVLLVS REGVM FVIT. OBSTVPESCUNT TOTVS TERRARVM ORBIS ARCTOI VLTIMI FINES CIMBRIA ET TV IPSA DE VASTIS GRATIÆ ET GENEROSITATIS TESTIMONIIS PER FAMAM VNDIQVE DIVVLGATIS. VERITAS EADEM VT SACRA IN FASTIS ET ANNALIBVS FVTVRORVM TEMPORVM CONSIGNABIT ASSERVABIT. TVI LIBERI PLVRES LACRYMAS OB REGIS PATRIVM AMOREM ET VERE HEROICAM LIBERALITATEM, QVAM PROPTER INFORTVNIVM FVNDVNT: FVNDANT SE HVIVS PRORSVS OBLIVISCENTES, POST DEVM IN REGIS VITAM ET CLEMENTIAM; REGLÆ DOMVS INSIGNEM ÆMVLATIONEM IN HAC VIRTVTE SIBI INNATA. IMMORTALITAS ERGO TANTO REGI È RVINIS ET CINERIBVS TVIS VIRTVTIS TROPHÆA ET GLORIÆ PYRAMIDIS EXTRVET QVÆ SANCTE COLES CONSOLATA HAFNIA.

C. WERMUTH F.F.

Omskrift: PERQVAM TERRIBILI INCENDIO HAFNIAM. D. XX. OCT. MDCCXXXIIX. VLTRA TERTIAM PARTEM DEVASTANTE.

Indskriften i dansk oversættelse:

Du ødelagte København, hvorfor sørger du over din ulykke? Skæbnen er den højeste dommers love. Det guddommelige forsyn har taget sig af dig. Der er tilstrækkeligt tilbage til dig, og næsten intet er tabt, så længe den berømmelige kong Frederik 4. regerer i denne skæbnesvangre tid. Hans mildhed overgår din ulykkes omfang. Stor var den i de lykkelige tider, han selv gavmildt lod dig blive til del. Større var den i de forbigangne ulykkelige tider. Størst er den i denne største elendighed. Disse ting sker ikke tilfældigt for dig, men for at din konge i kraft af sine dyder skulle fremstå endnu større og overgå sig selv og alle andre konger. Hele verden, det høje nord, Kimbrien og du selv bliver slået af forundring over de enorme beviser på hans nåde og gavmildhed, som strømmer ind fra alle sider. Sandheden selv vil optegne og bevare dem i de kommende tiders festkalendere og historiebøger. Dine børn græder flere tårer over kongens faderlige kærlighed og heltedige gavmildhed end over deres egen ulykke. Måtte de helt glemme denne ulykke og – næst Gud – udgyde deres tårer for kongens liv og mildhed, denne kongehusets medfødte dyd og store stræben. Den evige berømmelse vil derfor af dine ruiner og aske oprejse et mindesmærke og en ærespyramide for din store konges dyder, som du, trøstede København, hengivent vil ære.

C. Wermuth lavede denne medalje.

Omskrift: Ved en meget frygtelig ildebrand den 20. oktober 1728 blev mere end en tredjedel af København ødelagt.

Man genkender let Reisers tanke om voksnes uforsigtighed som den egentlige årsag og barnets skyld som et påskud for straffrihed. Man genkender også Bruuns to alternativer og usikkerhed, selv om Lauring egentlig stærkt antyder, at han anser Anne Iversdatter eller en anden voksen for den skyldige og i den forstand er tættere på Reiser end på Bruun. Men hvad stiller Lauring så op med alle de forhold, som taler imod hans tolkning? Det er ikke helt nemt at svare på, da han ikke diskuterer det eksplicit. Men man kan konstatere, at han på et par punkter ændrer forhørsprotokollens ellers ganske klare udsagn, så de bedre passer til hans grundfortælling om voksnes uforsigtighed.

For det første lader Lauring Anne Iversdatter støbe lys oppe på loftet, selv om det af forhørsprotokollen utvetydigt fremgår, at køkkenet med ildstedet selvfølgelig befandt sig i stuen.²² For det andet lader Lauring Anne Iversdatter indrømme, at hun lod et brændende lys stå på “spisebordet”, selv om hun i protokollen kun taler om “bordet”.²³ Betydningen af denne detalje er, at “spisebordet” henviser til køkkenet, som Lauring fejlagtigt placerer på loftet, og hvor lyset således brænder uden opsyn, mens originalens “bordet” må henvise til den stue, hvor marketender Rasmussen og Anne Iversdatter opholdt sig uden kendskab til, hvad deres søn lavede i køkkenet, hvor der efter Anne Iversdatters udsagn var så lidt ild på ildstedet, at man end ikke kunne tænde en svovlstik.

Der er flere andre steder, hvor Lauring påstår, at forhørsprotokollen siger noget helt andet, end den rent faktisk gør,²⁴ men de to nævnte detaljer har en klar tendens: De gør det muligt at forestille sig, at branden skyldtes voksne mennesker, der øjensynligt støbte lys på loftet og efterlod brændende lys! Man må derfor konstatere, at Laurings tolkning er aldeles uholdbar, da den både er inspireret af overfladisk bysnak kolporteret af den sene Reiser og bygger på åbenlyse fejlslæsninger af forhørsprotokollens klare ord.

Dette var spørgsmålet om brandens opståen. Hvad har de nævnte kilder og forfattere at sige om dens efterspil?

Det juridiske efterspil ifølge Ólafsson og Hojer

Fredag den 22. oktober vågnede myndighederne op og begyndte at bekæmpe branden systematisk, og hjulpet af at vinden begyndte at lægge sig, lykkedes det i løbet af lørdagen den 23. oktober at få branden slukket. Samme dag udsendte

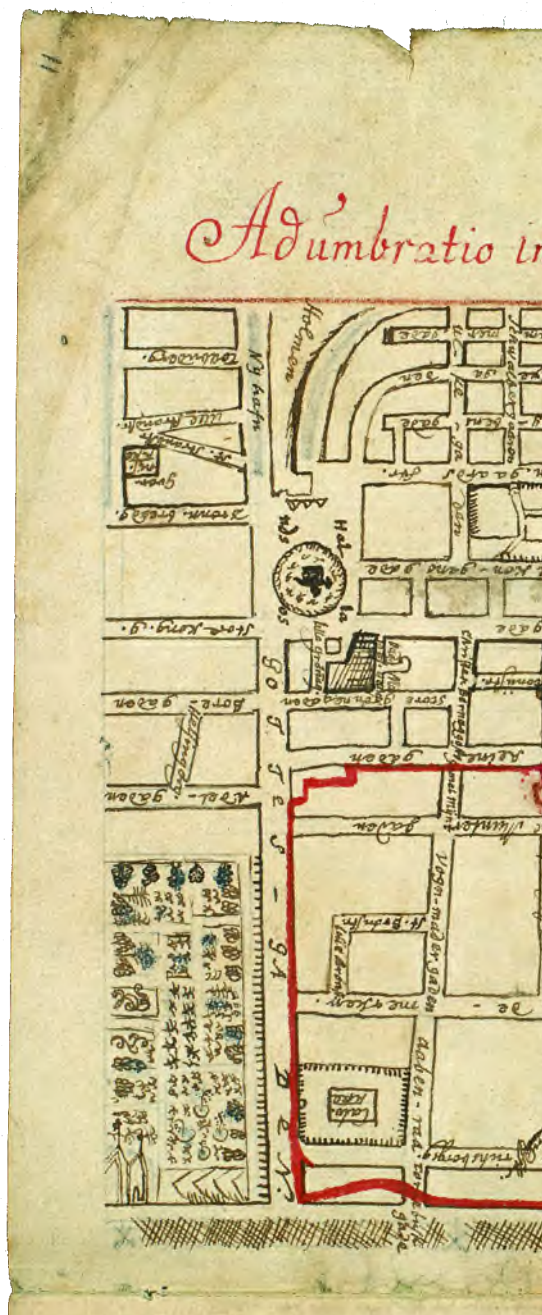
Frederik 4. en hel serie ordrer, der sigtede til at holde fødevarepriserne i ro, og han lod uddele brød og øl til de fattige i Kongens Have.²⁵ Men det var ikke gjort med sociale foranstaltninger alene. Både Ólafsson og Hojer fortæller om en meget nervøs stemning i byen og om florerende mordbrænderrygter, altså rygter om at branden var påsat.

Ólafsson fortæller, at mistanken samlede sig om Hamborg, som Frederik 4. på det tidspunkt lå i en slags handelskrig med. Man sagde, at en højtstående person var blevet bestukket med en tønde guld for hvert kvarter af byen, der blev brændt ned, og at der skulle være fundet mistænkelige breve hos en hamborger på Christianshavn. Ja, sågar en kaptajn i flåden, som den forgangne sommer havde været i Hamborg, skulle være taget med nogle breve. En højtstående person skulle også være arresteret den 26. oktober, og den 27. blev hele 36 personer "efter sigende" arresterede, hvoraf de fleste dog ved forhør blev konstateret uskyldige. Andre skød skylden på jøderne, der skulle have ønsket at hævne sig over forsøg på at omvende dem til kristendommen, og de fik også tillagt ansvaret for en ildebrand i Roskilde. Den 29. oktober skulle 11 jøder være taget i forhør og to af dem lagt på pinebænken, men dog uden at tilstå noget. Ólafsson, der meddeler alt dette med forbeholdet "efter sigende", tilføjer en bemærkning om disse anklagers urimelighed, da jøderne lige så vel som alle andre led tab ved branden.²⁶

Hojer fortæller en lidt anden historie. Hos ham falder mistanken først på jøderne, derefter på folk fra Holsten-Kiel (således Hojer) og til sidst på Hamborg. Han understreger stærkt det helt urimelige i alle anklagerne og lægger skylden på en vis "Bürger-Capitain Wittrog" (den trykte udgave har "Wittrop", men håndskrifterne "Wittrog").²⁷ Han er utvivlsomt identisk med klædekræmmer Ludwig Wittrock (1696-1777), der i 1728 ganske vist kun var underofficer (sergent) i borgervæbningen for Strand Kvarter og måtte vente helt til 1760, før han blev kaptajn (leder af Strand Kompagni), men den unøjagtighed kan ikke være afgørende, og Wittrog skal her for entydighedens skyld omtales som stadskaptajn.²⁸ Wittrog var ifølge Hojer helt forført af sine egne vrangforestillinger og arresterede sammen med "et par lige så kloge folk" forskellige personer og angav dem som mordbrændere hos kongen. Og han tilføjer: "De [mistænkte] blev klædt af, deres sager gennemrodet, og nogle blev skarpt forhørt".²⁹ Sidstnævnte formulering betyder, at de blev underkastet tortur.

Som man ser, er der kun enighed om, at en del blev mistænkt, deriblandt hamborgere og jøder, og at nogen blev tortureret. Hos Ólafsson er

Den mest omfattende samtidige skildring af Københavns brand 1728 skylder vi den islandske student i København Jón Ólafsson (1705-79). Hans *Relatio af Kaupenhafnar Brunanum som skede i October 1728* (på islandsk) er skrevet færdig i slutningen af december 1728 og udkom første gang i dansk oversættelse i 1866. Den kan karakteriseres som et stykke seriøst samtidshistorie, ikke kun bygget på egne iagttagelser (bl.a. fra Frue Kirkes tårn), men suppleret med indsamlede oplysninger både om brandens forløb og dens efterspil. Da den ikke var tiltænkt umiddelbar udgivelse, kunne han tillade sig at udstille de civile og militære myndigheders ledelsessvigt, som tillod branden at rase i samfulde tre dage. Han ledsagede sin skildring med denne kortskitse, der med rødt viser grænsen for brandens hær-gen. Kortet er sydvendt. Foto: Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling, NKS 681 kvart.

Incendii Hafniensis, qv. cont. 20. 6.

torturofrene to jøder, mens det hos Hojer er en lille smule uklart, men mest rimeligt at antage, at de torturerede skal findes blandt dem fra Hamborg. Man bemærker også, at Ólafsson hele vejen igennem refererer rygter, som han ikke er sikker på, mens Hojer giver indtryk af at være velinformeret. Hojer sætter desuden navn på den ansvarlige bag anklagerne og torturen, nemlig stadskaptajn Wittrog. Da Hojer i kraft af sine forbindelser var meget velinformeret, får hans oplysninger ekstra vægt.

Forhørsprotokollens vidnesbyrd

I den sammenhæng bliver det interessant at se, hvad Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol og et par supplerende breve fra Frederik 4. til Københavns Magistrat, som Oluf Nielsen gravede frem, kan fortælle, og det er ikke så lidt. Først og fremmest kan den bekræfte, at en gruppe jøder blev arresteret, og at der blev anvendt tortur, men ikke mod jøderne! Sidst på kommissionens første dag, søndag den 24. oktober blev syv jøder kaldt frem. De fem af dem var blevet arresteret af soldater, de sidste to af en dem ubekendt fyr, og en af dem var blevet frataget 10 rigsdaler af den soldat, der havde arresteret ham. Kommissionen noterede kort, at de alle erklærede sig uskyldige, og konstaterede tørt, at ingen anklagede dem for noget som helst, hvorefter de trådte af. Længere var den historie åbenbart ikke. Det er protokollens korteste forhør.

Da forhøret af jøderne var forbi, var klokken næsten 8 om aftenen, og kommissionen udskød derfor afhøringen af en vis Johannes Josephus Carolus Dominicus à Gasser, der hævdede at være baron af Thurn i Schweiz, til næste dag.³⁰ Tilsyneladende brugte kommissionen hele den 25. oktober på baronen, og man forstår godt, det tog sin tid, for manden var skør og ikke til at få et sammenhængende svar ud af. Når kommissionen alligevel brugte tid på ham, skyldtes det, at han dagen i forvejen over for en vis løjtnant Piper havde tilstået, at han havde “begået en stor synd”, og over for kommissionen skiftevis tilstod og benægtede han at have haft en begkrans (dvs. et redskab til brandstiftelse). Til sidst truede de ham med den polske buk (et torturredskab til krumslutning) og “lagde noget ved hans hoved”. Sidstnævnte betyder, at han fik et hampereb med knuder lagt om hovedet, der så blev strammet.³¹ Han blev med andre ord udsat for (lettere) tortur, men derefter løsladt “for

at komme til hægterne”! To dage senere forhørte de ham igen, denne gang “i vagten”, fordi han var for sløj til at møde op hos kommissionen, men på trods af mange spørgsmål fik de ikke noget konkret ud af ham ud over en længere livshistorie. Herefter forsøgte kommissionen at komme videre ved at afhøre baronens værtinde fru Thilau, hendes mand og en bogtrykkersvend Schinkel, der tilsyneladende af uendelig godhed betalte baronens kost og logi, men det lykkedes ikke at finde dem, så to dage senere lukkede kommissionen sagen.

Georg Hinrich Büschel og Hamborg-sporet

Undervejs i forhøret af baronen var han blevet spurgt, om han kendte en vis skrædder Bischel og tre andre personer, nemlig Adrian Fischer, Christian Freudenreich og student Grote. Dette benægtede han kategorisk, og kommissionen borede ikke yderligere i det. Af andre kilder fremgår imidlertid, hvad det drejede sig om, nemlig sagen mod skrædder Georg Hinrich Büschel.

Büschels brøde var, at han havde mistænkelige udenlandske bekendte, dvs. folk med forbindelse til Hamborg, og at han på brandens anden aften den 21. oktober var blevet hørt sige, at han nu selv ville sætte ild på sit hus, og at djævelen kunne tage det alt sammen og ikke efterlade det mindste. Desuden havde han lagt sig til at sove på noget strå og var faldet i søvn med en tændt pibe i munden, som en af de nærværende dog havde taget ud af munden på ham, da han sov. For at komme til bunds i sagen lod Frederik 4. Büschel underkaste forhør, hvorunder han først blev truet med tortur og derefter faktisk tortureret, men uden at bekende det, han var mistænkt for, nemlig at han selv eller hans mistænkelige venner forsætligt havde været årsag til branden.

Büschels venner, dvs. Christian Freudenreich fra Thüringen, Nicolaus Emanuel Groth fra Holsten, Johan Adrian Fischer fra Nürnberg og Peter Lemche fra Königsberg, blev også arresteret, forhørt og fik deres papirer gennemrodet. De fire havde ganske rigtigt forbindelse til Hamborg, hvilket fremgik af koncepter til breve til Hamborgs borgmestre, men de drejede sig ikke om brandstiftelse, tværtimod.³² De handlede om, hvordan man kunne bringe den stående handelskrig mellem Hamborg og Danmark til afslutning. Det mest inkriminerende, man kunne finde, var nogle råd fra Freudenreich

Det københavnske brandkorps' fane viser selvfølgelig det tekniske vidunder, brandsprøjtten, som var byens stærkeste våben mod, at de regelmæssige småbrande udviklede sig til en katastrofe som i 1728. Men teknikken alene gør det ikke, så teksten "Nest Gud med Flid Kunst og Vand, Ildens Kreffter dempes kand" er helt på sin plads, for i 1728 havde det skortet på alle tre dele: Store resurser af flid (**manpower**), nemlig hær og flåde, var først sent blevet sat ind. Ledelsen havde ikke været præget af kunst (**knowhow**), men af kaos. Og der havde manglet vand i katastrofal grad, fordi dele af byens vandforsyning var midlertidig afbrudt, og kommandanten tøvede med at give tilladelse til, at Vesterport kunne åbnes, så der kunne hentes vand i stadsgraven.

om at formå Nederlandene, England, Sverige og Hannover til at lægge pres på Danmark for at genoptage handelsforbindelserne med Hamborg.

Når vi kender detaljerne i denne sag, skyldes det, at Frederik 4. afsluttede den med to breve til Københavns Magistrat, dateret den 8. november, som Oluf Nielsen udgav sammen med Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol i 1890. I det ene blev Büschels synderegister opregnet, men han blev benådet – angiveligt på dronningens og prinsesse Charlotte Amalies forbøn – og det blev præciseret, at sagen fremover ikke på nogen måde måtte være ham til ulempe hverken i sociale eller erhvervsmæssige sammenhænge. I det andet blev de fire tyskeres forseelser gennemgået i alle detaljer, men også de blev benådet med besked på straks at forlade landet under trussel om dødsstraf, hvis de nogensinde viste sig igen. Begge breve blev dagen efter forkyndt for de pågældende i overværelse af Magistraten, der var forsamlet hos Københavns præsident (førsteborgmester) Johan Schrader (1663-1736), og de fire tyskere blev straks på en kongelig chalup sejlet til Trekrøner, hvor de skulle sidde i arrest, til de kunne sendes med skib ud af landet.

Man må sige, at Frederik 4. i dette tilfælde for frem med ualmindelig strengthed. Når alt kommer til alt, var der ikke skygge af bevis for, at nogen af dem havde planlagt endsige gennemført nogen form for brandstiftelse. Büschel havde i fortvivlelse sagt åndssvage ting, men hans største, konkrete brøde bestod i at ryge i sengen. Til al overflod var det en af de anklagede tyskere, der havde taget den tændte pibe fra den sovende Büschel. Det står alt sammen i kongens breve. Alligevel blev Büschel tortureret, og tyskerne fængslet og landsforvist. Det er altså ganske træffende, når Hojer kalder forfølgelsen af hamborgerne for en “kimære”, altså en absurd vrangforestilling, og man forstår også, hvorfor han nævnte stadskaptajn Ludvig Wittrog som den, der drev sagen frem. Ellers ville hele ansvaret for den urimelige fremfærd jo lande på kongens skuldre.

En sidste pudsig detalje bør nævnes. I benådningen af Büschel står som nævnt udtrykkeligt, at den sker på dronningens og prinsesse Charlotte Amalies forbøn. Skønt den slags forbøn absolut falder inden for dronninger og prinsessers jobbeskrivelse, er det nu alligevel meget fornemme støtter for en simpel skrædder. Virkeligheden var da efter alt at dømme også en anden og mere nærliggende. De originale benådningsbreve ligger i Københavns Stadsarkiv, men forarbejderne er bevaret i Danske Kancellis arkiv i Rigsarkivet.³³ Heraf fremgår det, at Büschels hustru Christine den 30. oktober skrev et brev

til “Deres *Excellence* Høyædle og Velbaarne, Høyædle og Velb. Herrer”, som må være Københavns førnævnte præsident Johan Schrader og byens øvrige borgmestre og rådmænd. I brevet bad hun “de Høye Herrer lade giøre dend Anstalt at min Mand af sin arrest kand vorde Entlediget”. For at støtte sin sag vedlagde hun erklæringer fra Sankt Petri Kirkes hjælpepræst Matthias Schreiber (1678-1746), der havde været ægteparret Büschels skriftefar i mere end 14 år, fra Cathrine salig Løves, Büschels udlejer gennem syv år, og fra Hieronymus Andreas, hans lejer gennem tre år, som alle på forskellig måde kunne bevidne Büschels upåklagelige vandel. Når disse papirer ligger ved sagen, skyldes det jo nok, at Magistraten ledte dem videre og gjorde sin indflydelse gældende.

Denne procedure synes på alle måder mere rimelig, fordi den udgår fra Büschels nærmeste og nærmer sig kongen indirekte gennem det oplagte medlem, nemlig Københavns Magistrat. Men hvorfor nævnte Frederik 4. så dronningen og prinsessen? Et bud kunne være, at selv en enevældig konge kan have brug for en ekstra god undskyldning, når han skal klatre ned af træet: Ved at anføre dronningen og prinsessen understregedes det, at Büschels forseelser virkelig var ganske alvorlige, siden de krævede så høje forbedere for at afvende kongens retfærdige vrede. I modsat fald kunne man jo tro, at kongen havde taget fejl!

Facit: halvt så mange og ingen torturerede jøder

Oplysningerne fra Ólafsson, Hojer, forhørsprotokollen og akterne fra sagen mod Büschel og hans fire tyske venner stemmer ikke ganske overens, men hvis man tager protokollens høje troværdighed i betragtning over for den usikkerhed, Ólafsson selv giver udtryk for, så er det oplagt at opfatte Ólafssons rygtebaserede oplysninger som overdrivelser og delvise misforståelser af de samme begivenheder, som protokollen beskriver. Den fornemme person, der ifølge Ólafsson blev anholdt den 26. oktober, må derfor være baron von Thurn (ifølge protokollen anholdt den 24. og forhørt den 25. og 27.), mens Ólafssons 36 anholdte den 27. oktober repræsenterer rundt regnet en fordobling af de i alt 19 arresterede, der passerer revy i protokollen i dagene 24. til 29. oktober. Blandt disse 19 befandt sig også syv jøder, der blev arresteret af forskellige soldater og borgere den 24. oktober, men som nævnt blev frikendt af kommissionen samme aften. De må være identiske med de 11 jøder,

som Ólafsson lader myndighederne anholde 29. oktober og for tos vedkommende angiveligt torturere. Ólafsson har således ret i, at folk blev arresteret, men det reelle tal var halvt så stort, og han har ret i, at to blev tortureret, det var bare ikke jøder, men baron von Thurn og skrædder Büschel, hvis sag dog ikke direkte blev behandlet af kommissionen.

Oplysningerne fra Hojer om, at ikke kun hamborgere, men også folk fra Holsten-Kiel var mistænkt, og at stadskaptajn Ludvig Wittrog var den drivende kraft, støttes ikke direkte af det øvrige materiale, selv om en af tyskerne, Nicolaus Emanuel Groth, faktisk var fra Holsten. Hojer var dog som nævnt yderst velinformeret, så Ludvig Wittrog er sandsynligvis manden bag den hårdhændede fremfærd mod Büschel og de fire tyskere. Forløbet svarer også til et kendt karaktertræk ved Frederik 4., nemlig hans stærke mistænksomhed og tilbøjelighed til at gribe ind via betroede enkeltpersoner og på tværs af embedsapparatet. Hojers vurdering af sagens substans – eller rettere mangel på substans – bekræftes til fulde af kongens benådningsbreve.

Eller med andre ord: Ólafssons afvigende oplysninger må forkastes, hvor de strider mod protokollen, mens Hojers oplysninger supplerer protokollen, men er behæftet med en vis usikkerhed. I øvrigt giver protokollen et næsten overvældende indtryk af kølig saglighed og en total mangel på interesse i at jage syndebukke. Når den stakkels baron Thurn blev forhørt så grundigt, må det skyldes, at hans tilståelse af “en stor synd” nærmest tvang kommissionen til at forfølge sporet. Jagt på syndebukke er derimod, hvad stadskaptajn Wittrog fik Frederik 4. med på, og man må sige, det gik hårdt ud over de fire tyskere og skrædder Büschel, som først blev sluppet ud godt en uge efter, at Mordbrænderkommissionen havde afdækket brandens egentlige årsag. Så fik de til gengæld også en undskyldning i form af en benådning, der i sin detaljerede redegørelse for sagens forløb egentlig ikke lader læseren i tvivl om, at de var komplet uskyldige. Om Büschel hedder det jo eksplicit, at ingen må behandle ham ringere pga. det skete, hverken erhvervsmæssigt eller socialt. Det er egentlig et charmerende lille portræt af den tidlige enevældes retspleje og bureaukrati, vi får her: De egentlige ansvarlige for, at branden udviklede sig til en katastrofe, retsforfølges ikke, men det betyder ikke, at små mennesker i bunden af systemet skal lide, og hvis det alligevel sker, så får de et plaster på såret med kongelig underskrift og det hele!

Denk statt Coy ertragen. Ihn Königl. Mayli:
 Aller gnädigsten Erb Königes und Herrn
 Kunszt Meister. nun aber Wirkk. Brand
 defenst. der Cuneusen Well für Augen
 Wirkung. erfundenen Schlangen Spritzen
 gener Gegenwart Aller Höchst gedachten
 m. auch Meines Vorwesers. des Sch Brand
 führers alhier. der Holländischen Schlan
 größten gülden Zeichen Approbel. wor
 Löblicher und noch eine andere In
 höchst Nutzlichen

Sebastian Olden-Jørgensen • "Omkring Københavns brand 1728"

Til illustration s. 96-97

Dette anskuelige stik er noget så sjældent som et salgsprospekt for brandmateriel fra 1697. Det viser en demonstration af brandmajor Gottfried Fuchs' højteknologiske sprøjter på pladsen foran Københavns Slot den 14. august 1693. En lang tekst under billedet anfører både kapacitet og pris for de enkelte produkter. Den store pumpe (nederst til højre, nr. 1) kostede 300 rigsdaler og skulle betjenes af otte mand, men kunne også præstere en stråle på 70-80 fod (20-25 meter). Den kunne ovenikøbet sættes på hjul og trækkes af en enkelt hest eller to mand (nederst til venstre, nr. 10). Ideelt set skulle den kontinuerligt forsynes med vand fra en såkaldt anbringer (i forgrunden, nr. 17) til 200 rigsdaler, der kunne suge store mængder vand direkte op af kanalen. Alternativt kunne man fylde den med spande, der blev langet op, eller med vand fra vandposten. Sprøjterne fandtes også i to mindre udgaver samt en håndbåren version til bare 14 rigsdaler (nederst i midten, nr. 16). Den vejede ikke mere end 10-12 pund og egnede sig ifølge Fuchs både til indendørs brandbekæmpelse, vanding og skadedyrsbekæmpelse i haven og til regulær morskab ved store herrers taffel eller i teateret i stedet for en fontæne! Den Kongelige Kobberstiksamlng, Statens Museum for Kunst.

[I kartouchen øverst]

Se, her på den kongelige residensstad Københavns slotsplads præsenterer jeg, Gottfried Fuchs, tidligere fontæne- og kunstmester, nu branddirektør for Hans Kongelige Majestæt til Danmark-Norge, min allernådigste arve-konge og herre, allerunderdanigst hele den videbegærlige verden for min helt nyopfundne og dobbelt så effektive slangesprøjte. Den blev den 14. august 1693, efterprøvet og meget nådigt godkendt i nærvær af Hans fornævnte Majestæt og hans ministre såvel som min forgænger den salige branddirektør Herman Gerding, der indførte de hollandske slangesprøjter her i byen. Derudover ses en anbringer og en anden nyopfundne og meget nyttig lille sprøjte.

Under originalbilledet står følgende tekst (ikke gengivet).

Min nyopfundne danske slangesprøjte ses her som nr. 1. Den er lavet af kobber, messing, nødvendigt jern og træ, 5 fod lang, 2½ fod høj, 2 fod bred, og har (som nr. 2 og 3 viser) i hver ende en slange af kraftigt sålelæder, hvoraf den ene (nr. 4) er 100 fod lang og den anden (nr. 5) er 20. fod.

Begge slanger er for enderne forsynet med messinghaner, så man kan åbne og lukke for vandet. For enden af de nævnte slanger befinder sig strålerør (nr. 6 og 7) af messing og kobber, med hvilke én person ganske nemt gennem et vindue, tag eller andet, med den konstante vandtilførsel kan dæmpe eller slukke selv de kraftigste ildebrande i de inderste dele af en brændende bygning (nr. 8) såvel som på skibe, og hvad der ellers kan brænde.

Den nævnte slangesprøjte har ganske vist ikke mere end to messingpumpecylindere af samme højde og diameter som hr. Johann von der Heydes bekendte hollandske sprøjter, men de to messingpumpecylindere sprøjter dobbelt så meget vand ud mod ilden og det endda med færre arbejdere end de nævnte hollandske sprøjter.

Således er mine førnævnte strålerør (nr. 6 og 7) også lavet på en helt anden måde, så de sprøjter vandet ud med langt større kraft i større mængde end de andre og i en konstant vandstråle på 70 til 80 fod.

Denne sprøjte hviler ganske vist på to små meder (nr. 9), som den glider på, men da det er vanskeligt på ujævn brolægning eller i sne, så har jeg opfundet to små hjul (nr. 10) fornedet, som man imidlertid meget hurtigt kan fjerne (nr. 11) og på den måde straks bruge sprøjten ved ilden.

Og en hest (nr. 12) eller to personer er nok til uden besvær at transportere sprøjten også gennem snævre gader, smalle porte og døre og indre gårde.

Derfor er det også umuligt fuldt ud at nævne og beskrive denne sprøjtes nytte og dobbelte effekt i tilfælde af ildebrand, ligesom den holder godt gennem mange år, fordi læderet er behandlet med et særligt middel, så det ikke kan ødelægges af skadedyr eller råddenskab, hvilket mange allerede udmærket ved, fordi de har konstateret den lovede effekt i praksis.

Denne sprøjte med alt tilbehør sælges af næstekærlighed og tjenstvillighed for kun 300 rigsdaler.

Min mellemste slangesprøjte

Den har nr. 13 og er af samme type som den førnævnte store sprøjte, bortset fra at den er af lidt mindre kaliber og derfor sprøjter proportionalt mindre vand, dog stadig med dobbelt effekt. Den koster 200 rigsdaler.

Min lille slangesprøjte

Den har nr. 14 og består af en 100 fod lang slange (nr. 15) af bedste kraftige såleleder samt alt det øvrige tilbehør, men har kun én pumpecylinder, som imidlertid leverer og sprøjter lige så meget vand som en hollandsk pumpe med to pumpecylindere. Den er lige så let at betjene som den førnævnte sprøjte og kræver halvt så mange folk.

Den kan på samme måde som de to foregående sprøjter på to små hjul (nr. 10) let og ubesværet transporteres og bruges mod ilden.

På trods af sin høje kvalitet koster den ikke mere end 100 rigsdaler.

Min mindste specialdesignede sprøjte

Den har nr. 16 og vejer med alt tilbehør i kobber, messing og jern ikke over 10 til 12 pund.

Den er overtrukket med tykt lærred eller sejldug og kan bæres af én person, og den kan meget hurtigt håndteres og bruges overalt, selv i de snævrreste og laveste værelser, skorstene eller lignende.

Og da den sprøjter en konstant stråle af 30 til 32 fods højde, så kan man også bruge den til morskab eller fornøjelse ved fornemme herrers taffel eller teatre i stedet for en fontæne.

Den er også meget anvendelig i haver, fordi man ikke kun kan jage og holde skadedyr væk fra træerne, men også hurtigt og hyppigt vande og oversprøjt prydhaven og andre planter.

Og dette lille instrument er uforglemmeligt på grund af sin holdbarhed og store nytte, men koster alligevel ikke mere end 14 rigsdaler.

Min specialdesignede anbringer

Denne ses som nr. 17, og den hedder sådan, fordi man i tilfælde af ildebrand anbringer den ved en vandpumpe (nr. 18) eller en kanal (nr. 19) eller i værste fald selv konstant fylder den op med vand, som så gennem de tykke lærreds- eller sejldugsslanger (nr. 20) på 300 til 400 fods længe pumpes til slangesprøjten (nr. 1), så denne uophørligt kan levere den ønskede effekt.

Desuden er min anbringer designet på en helt ny og hidtil ukendt, men meget nyttig måde. Den har nemlig på siden (nr. 21) endnu en læderslange på 16 til 20 fod, som

kan sænkes ned i en voldgrav/kanal eller lignende (nr. 19), da det ellers er besværligt og farlig, især om natten, at skaffe vand ad stiger, og på den måde transporteres vandet let op og presses kraftigt videre gennem denne anbringers førnævnte slange (nr. 20) til slangesprøjten (nr.1), hvor det anvendes med ubeskrivelig nytte i de største ildebrande.

Hvis man imidlertid er velforsynet med tilstrømmende eller håndbåret vand og ikke har brug for denne sideslange (nr. 21), så kan den lukkes ved hjælp af en messinghane. Og dette fortræffelige og meget nyttige instrument koster ikke mere end 200 rigsdaler.

Desuden skal enhver kunde, der måtte ønske at købe det ene eller andet af de her præsenterede instrumenter, samtidig modtage udførlig skriftlig instruktion i, hvordan det pågældende instrument skal anvendes i forbindelse med ildebrand, og hvordan det skal opbevares og vedligeholdes. København den 1. maj 1697.

Sydebukke og hysteri?

Men hvad siger den historiske litteratur om det juridiske efterspil? Slår man efter hos Carl Bruun i hans *Kjøbenhavn* fra 1890, følger han tydeligvis Hojer og Ólafsson ret tæt: Han nævner ophidselsen i byen og mordbrænderrygterne, der rettede sig mod jøderne og hamborgerne, og fortsætter: "Autoriteterne blev smittede af denne Tro, foretog Massearrestationer og underkastede adskillige uskyldige Personer pinligt Forhør, men naturligvis uden Resultat".³⁴ Man bemærker her fuldstændig den samme tendens til at dramatisere fremstillingen som ovenfor demonstreret i forbindelse med brandens opståen. Når alt kommer til alt, siger Hojer blot, at "forskellige personer" blev anholdt, og selv fra Ólafssons 36 anholdte er der i en by på godt 70.000 indbyggere et stykke vej til "Massearrestationer". På samme måde er Hojers "nogle" og Ólafssons to jøder, der blev underkastet pinligt forhør, blevet til "adskillige". Måske kan man sige det på den måde, at historien hos Bruun altid bliver en tand større, mere dramatisk og mere kontrastfyldt.

Sammenlignet med Bruun er Edvard Holms gennemgang (1891) af det juridiske efterspil en tam affære. Han omtaler lige akkurat den nervøse stemning i byen, mordbrænderrygterne, hamborgere og jøder og nævner (her byggende på Hojer, men uden at nævne navne), at "der var dem, som viste en højst uheldig Iver efter at paagribe formentlig mistænkelige Personer og slæbe dem for selve Kongen: men det viste sig snart, at de vare uskyldige, eller at det i det mindste var umuligt at overbevise dem om noget".³⁵ Da O. Nielsen to år senere i 1892 omtalte brandens efterspil, var han lige så faktuel og kedelig, som da han redegjorde for dens opståen. Han nævner de syv jøder fra forhørsprotokollen, og at man ikke kunne finde skyld hos dem, og han fortæller i al korthed om de to torturofre, baron von Thurn og skrædder Büschel, og om de arresterede og hjemsendte hamborgere. Det er alt.³⁶

Herefter skulle man mene, at sagen var klar, men det er den ikke. I den førnævnte *Københavns Brandvæsens Historie* (1931) af Arthur G. Hassø er efterspillet kort omtalt, og selvfølgelig møder man her ikke Holms og Niensens kedelige kendsgerninger, men en parafrase af den mere spændende Bruun: "En Mængde Mennesker blev arresteret og underkastet Forhør, for en Dels Vedkommende endog Tortur, men alt uden Resultat".³⁷

Herefter gik der en del år, før brandens efterspil igen blev behandlet i litteraturen. Det er f.eks. ikke omtalt i Svend Cedergreen Bech: *Københavns historie*

Instrumentet her er en såkaldt anbringer, som Fuchs var særlig stolt af. Den består af et stort kar med et pumpeværk, betjent af to, fire eller flere mænd, der gennem en slange på siden suger vand op fra kanalen og gennem en anden lang slange (til højre) leder det videre til slangesprøjten. På den måde kunne man sikre kontinuerlig vandtilførsel fra anbringeren, der stod tæt på vandkilden, til sprøjten, der nødvendigvis måtte være tæt på ilden.

gennem 800 år (1967) og heller ikke i Gamraths ovennævnte bind af *Københavns historie* (1980), der slutter med selve branden, men man finder det omtalt af politihistorikeren Carl Aage Redlich (1915-2014) i hans *I lovens navn. Københavns politi gennem tiderne* (1982). Her hedder det: “Da luerne var døet hen, ledte man panikslagen efter en syndebuk, og man arresterede adskillige mennesker i flæng. Nogle blev udsat for tortur, hvorunder de tilstod sig skyldige i ildspåsættelse. 7 jøder blev arresteret, idet man sigtede dem, og andre udlændinge blev sat fast og senere udvist”.³⁸ Hvis Bruun dramatiserede kilderne, må man sige, at Redlich gav Bruun en ordentlig tand til, idet han anvendte et særdeles farverigt sprog: Myndighederne var angiveligt

panikslagne (forhørsprotokollen giver ellers præcis det modsatte indtryk), og man arresterer folk i flæng (i virkeligheden udviste Mordbrænderkommissionen intet initiativ, men behandlede 19 indkomne sager). Mest fantastisk er Redlichs oplysning om, at de torturerede tilstod, hvilket ingen før ham har påstået. Men han har ret i, at syv jøder blev anholdt, og da dette tal ikke står hos Bruun, må han have benyttet andet materiale, nok snarest Oluf Nielsens *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*.

Hvis Carl Bruun som nævnt i behandlingen af brandens efterspil ligner sig selv, sådan som vi lærte ham at kende i behandlingen af dens opståen, så gælder det samme også for Kåre Lauring. Han kender det samlede materiale og benytter snart det ene, snart det andet, uden at det er muligt at opdage nogen konsekvent linje ud over en forbløffende mangel på præcision i gengivelsen af forhørsprotokollen. F.eks. skriver han:

Et var dog rygter, noget andet virkelighed, så endnu en kommission blev nedsat, denne gang for at finde ud af årsagen til branden, og hvis den skyldtes forsætlighed, så at finde de skyldige. Adskillige mistænkte, eller måske snarere mistænkelige personer, blev slæbt for kommissionen: gamle koner, fulderikker, vagabonder, tosser, folk man skyldte penge, folk man ikke kunne lide, jøder og jyder, hamburgere, svenskere og nordmænd.³⁹

Som tidligere nævnt indledes protokollen med en redegørelse for kommissionens kommissorium, og det er ikke at finde årsagerne til branden, men at behandle mordbrænderrygter. At kommissionen så alligevel bidrog til opklaringen af branden, er en kendsgerning, men dette lå egentlig uden for kommissoriet. Og mens der ganske rigtigt optræder gamle koner, en enkelt fulderik, en enkelt tosse (baronen) og syv jøder blandt de arresterede, så finder man hverken vagabonder, folk man skyldte penge, jyder, hamburgere, svenskere eller nordmænd.

Når Lauring nævner hamburgere, skyldes det givet sagen mod skrædder Büschel og de fire tyskere. Om dem begge skriver han, at deres sag blev behandlet af kommissionen, der dog troede på Büschel og løslod ham og kun fængslede tyskerne for at beskytte dem mod den ophidsede befolkning. Som ovenfor nævnt optræder Büschel imidlertid kun en passant i protokollen i et spørgsmål, om hvorvidt baron von Thurn kendte ham og hans tyske venner.

Selve sagen blev derimod behandlet i anden sammenhæng med direkte reference til Frederik 4. og med den af Hojer nævnte Ludvig Wittrog som ankermand. Og når tyskerne straks blev sendt ud på Trekroner, så var det næppe for at beskytte dem mod folkestemningen, men for at mørklægge hele den pinlige sag.

Også Laurings behandling af den gale baron von Thurn er fuld af fejl. Lauring skriver, at baronen i et år boede i Mads Limes gård i Vestergade, men ifølge protokollen benægtede baronen ethvert kendskab til Mads Lime (der var de førnævnte fire tyskeres vært) og vidste ikke engang, hvor han boede. Lauring hævder også, at baronen kun de sidste måneder før branden havde levet af bogtrykkersvend Schinkels penge. Det havde han ifølge protokollen gjort hele det sidste år.⁴⁰

Og så er der selvfølgelig jøderne. Hos Lauring optræder der 11 arresterede og to torturerede jøder, sådan som vi kender det fra Ólafsson, men ikke de syv øjeblikkeligt frikendte fra forhørsprotokollen.⁴¹ Her har Lauring simpelthen valgt det højeste tal og den mest dramatiske fortælling, men uden så meget som at antyde den tvivl, Ólafsson giver udtryk for. Ólafssons rygter er simpelthen vokset til en kendsgerning. Det mest forbløffende er i den sammenhæng, at Lauring undlader at nævne, at både baron von Thurn og Büschel blev tortureret, hvilket betyder, at Lauring udtrykkeligt nævner to torturerede jøder, der næppe blev udsat for tortur, men ikke nævner to andre udlændinge, der med sikkerhed blev tortureret! Det er svært at finde noget konsistent mønster i Laurings fejl. Nogle gange bliver historien lidt mere spændende, følgerigtig og flydende, men langt fra altid.⁴²

Blame game første halvleg: Himmerich vs. Den Kombinerede Kommission

Med afslutningen af Mordbrænderkommissionens arbejde den 29. oktober og benådningen af skrædder Büschel og de fire tyskere den 8. november var det juridiske efterspil med fokus på brandens opståen til ende, tilsyneladende uden at de ansvarlige for brandens katastrofale forløb overhovedet var blevet stillet til ansvar. Et par uger senere begyndte imidlertid næste fase, der havde karakter af politisk-bureaukratisk *blame game*, som kun i yderst begrænset grad har tiltrukket sig forskningens opmærksomhed. Det forstår

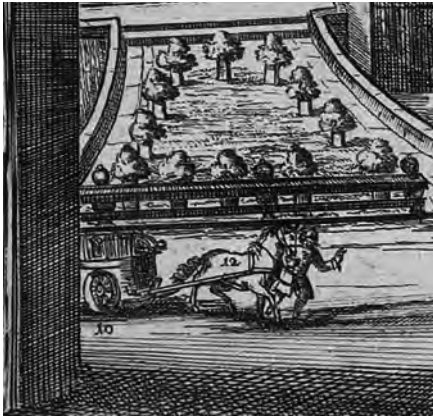
Her ses igen anbringeren, men denne gang får den ikke vand fra en slange på siden, men ved at vandspande langes fra mand til mand op ad en stige fra kanalen.

man måske godt, for ingen skyldige blev udpeget, sporet ender blindt, men det har alligevel interesse på flere måder, fordi det afrunder billedet af den tidlige enevældes politisk-juridisk-bureaukratiske kultur.

Førløbet begynder med, at politimester Hans Himmerich (1681-1735) indsendte en supplik (bønkrift) til Frederik 4.⁴³ Himmerich havde ifølge Jón Ólafssons beretning sammen med kommandant Georg Wilhelm Sponneck (1672-1740) og Holmens admiral Johan Anton von Paulsen (ca. 1687-1736) hovedansvaret for den “jammerlig Commando”, som gav branden mulighed for at udvikle sig til en katastrofe. Om Himmerich fortalte Ólafsson, at han ganske vist havde været til stede i begyndelsen af branden, men “efter sigende ikke saa særdeles ædru”. Siden luskede han af for at redde sine egne ejendele, hvorefter han atter mødte op ved branden, blot endnu mere beruset, og af den grund forsvandt han også snart for at sove rusen ud.⁴⁴

Hvis dette er, hvad man i byen sagde om Himmerich, forstår man godt, at

Fuchs' slangesprøjte var forsynet med to hjul, så den let lod sig transportere, angivelig af kun én hest eller to mand, og det lyder også plausibelt, hvis den var tom. Når den var nået frem til branden, skulle den imidlertid fyldes med vand og stå stabilt på jorden på to meder. Det var ifølge Fuchs intet problem, fordi hjulene let og hurtigt kunne tages af, hvilket også var relevant, hvis brolægningen var meget ujævn, eller der var sne, så sprøjten skulle trækkes frem på mederne i stedet.

han havde behov for at skyde skylden på andre, for det var, hvad han gjorde i supplikken. Først skød han på brandfolkene: De var mødt for sent frem, og det gjaldt også vognmændene, der skulle køre sprøjter, kar og stiger. Tårnvægteren havde også ringet for sent med klokken, og der havde været mangel på mandskab, fordi reservebrandmændene havde taget arbejde på landet. Desuden var udygtige folk optaget i brandvæsenet, hvilket han selv havde protesteret imod ved mønstringen. En del af brandfolkene havde også været berusede, fordi folk havde givet dem at drikke “for at opmuntre dem til Flit-tighed”! Dernæst fik byens borgere at vide, at de også havde bidraget negativt, idet de havde “hemmeligt bortkaldet” deres folk og sluffer (transportslæder) fra ilden, længe før det var nødvendigt. De fleste havde også nægtet at stille vand til rådighed for slukningen, og i Mads Limes hus i Vestergade havde der stået 300 tønner tjære.

Himmerich skuede dog også fremad og fremsatte hele 16 forslag til at forbedre brandsikkerheden. Brandfolkenes tal skulle forøges, kvaliteten af dem forbedres, pligtforsømmelse skulle straffes hårdere, der skulle anskaffes flere sprøjter og lettere brandstiger, og større ejendomme skulle anskaffe mindre sprøjter. Hovedgaderne skulle gøres bredere, der skulle bygges brandmure mellem husene, opbevaringen af brandfarlige varer skulle reguleres ligesom udøvelsen af brandfarlige erhverv som garverier og sæbesyderier. De mange lejemål i de små og lange huse, blot adskilt af brædder og bindingsværk, hvor der boede “een deel unyttige og for det almindelige skadelige folk”, skulle

Fuchs' mindste, specialdesignede sprøjte vejede 10-12 pund og kunne bæres i hånden. Fyldt med vand må den dog have været en del tungere, men stadig meget praktisk, hvis man skulle ind i et hus, et rum eller en skorsten og slukke en mindre brand. Desuden kunne den ifølge Fuchs bruges til skadedyrsbekæmpelse og vanding i haven og til morskab og underholdning ved festlige lejligheder. Noget af et fund til kun 14 rigsdaler. Han hævdede, at den kunne sprøjte 30-32 fod (ca. 10 meter), hvilket her demonstreres ved at sprøjte op over tagryggen på porthuset ved broen ind til Københavns Slot. Bemærk manden med spanden, der kommer for at fylde mere vand på.

afskaffes og lejerne sendes ud af byen. Sidst, men ikke mindst skulle politimesteren, altså han selv, have “meere *authoritet* end hidindtil, da mand i sidste Ildebrand har teet sig opsetsig imod hans *ordres*”.

Kongen sendte Himmerichs supplik til udtalelse hos Den Kombinerede Kommission, der bestod af et udvalg af københavnske borgmestre og rådmænd. Deres svar er yderst interessant. Himmerichs budskab var jo, at beredskabet havde været utilstrækkeligt, og at det var folkene i bunden af systemet, brandfolk, vognmænd, byens almindelige borgere, der havde svigtet på forskellig måde. Desuden frikendte han sig selv ved at pege på en række punkter, hvor han skulle have mere magt, hvis det skulle gå bedre en anden gang.

Den Kombinerede Kommissions svar var en næsten total afvisning. Ifølge dem havde politimesteren allerede den fornødne myndighed, sådan som

Fuchs' slangesprøjter fandtes i fire udgaver: stor, mellem, lille og så den specialdesignede mindste og håndbårne udgave. Her vises den lille udgave, der kun havde én pumpe-cylinder, men ifølge Fuchs stadig ydede det dobbelte af en normal hollandsk sprøjte og var forsynet med en 100 fod (31 meter) lang slange. Ifølge billedet er vandtrykket stærkt nok til, at en mand kunne kravle op på tagryggen af Københavns Slot for at slukke en skorstensbrand. Vandet til sprøjten leveres her fra Slotsholmskanalen og langes i en kæde op til sprøjstens ene ende, hvor det hældes i, mens to (normalt nok fire) mænd står i den modsatte ende og pumper.

det fremgik af brandforordningen af 1689 og af politimesterens instruks af 1691.⁴⁵ De benægtede også politimesterens anklager om udpegning af udygtige brandfolk, og i anledning af hans ønske om flere brandsprøjter (byen rådede over 25 stk.), skrev de ligeud, at det var helt overflødigt: "Alle Anstalter sigter derhen at Ilden strax med force skal dempes, dertil ere 10 à 12 Spøyter nok naar de med Eenighed og Orden og god *Commando* [føres]". Disse ord påkalder sig særlig interesse, fordi de jo logisk måtte betyde, at når det alligevel var gået galt, så skyldtes det mangel på "Eenighed og Orden og god *Commando*", dvs. ledelsessvigt. Denne udmelding er påfaldende klar og

helt blottet for henvisning til andre faktorer som vind og vandmangel. Den er også troværdig, da den jo ikke kun rammer Himmerich, men den samlede civile og militære ledelse, inklusive Magistraten selv. Eller med andre ord: Byens vise fædre vidste godt, hvordan det hang sammen, og de var ikke bange for at sige det.

Sagens videre gang er ikke klar. I supplikprotokollen står både Himmerichs kritik og kommissionens svar uden dato. Til slut er der noteret, at sagen har været behandlet i konseilet den 22. december, og at denne samling af kongens højeste embedsmænd havde besluttet, at sagen skulle "refereres", dvs. fremlægges, for kongen. Det er alt, vi ved.

Oluf Nielsen anfører imidlertid i en fodnote forskellige oplysninger og citater, der viser, at han i 1890 rådede over yderligere papirer i sagen, der siden er gået tabt eller blevet forlagt. Han oplyser, at Himmerichs supplik til kongen er dateret 17. november, og at Den Kombinerede Kommission svarede Himmerich, og at han den 22. november skrev dem et brev, hvor han trak i land på enkelte punkter, og erklærede, at han ikke havde haft til hensigt "at gravere [belaste] andre med Beskyldning end de skyldige Brandfolk".⁴⁶ I øvrigt bad han kommissionen støtte sine forslag i det omfang, de kunne godkende dem.

Man kan derfor roligt sige, at sagen kørte ad flere spor: Samtidig med at Himmerichs supplik gik sin tunge gang gennem bureaukratiet med kurs mod konseilet, udvekslede han og Den Kombinerede Kommission åbenbart åbenhjertige breve i sagen. Men før konseilet nåede at tage stilling, var næste fase af sagen allerede skudt i gang.

Blame game anden halvleg: Brandvæsenet kulegraves

Den 5. december 1728 gav Frederik 4. nemlig sin betroede gehejmekabinetsekretær Peter Ramshart (1696-1750) ordre til mundtligt at lade Den Kombinerede Kommission vide, at kongen ønskede, at de foretog en systematisk afhøring af brandfolkene. I modsætning til Himmerich skåned kongen ikke toppen, men opregnede alle højere officerer, brandmajorens folk, bryggernes oldermænd, vandmestrene, vognmændenes oldermænd, vandadjudanten, alle over- og underbrandmestre samt menige tømmer- og murersvende, også af reserven. Kort sagt: Det samlede brandvæsen fra top til bund (over 1.000

Vandet til slangesprøjterne kunne komme fra en kanal eller voldgrav, fra spande langet fra mand til mand eller som her fra en vandpost, hvor det pumpes ud i et kar, der med en slange er forbundet med slangesprøjten.

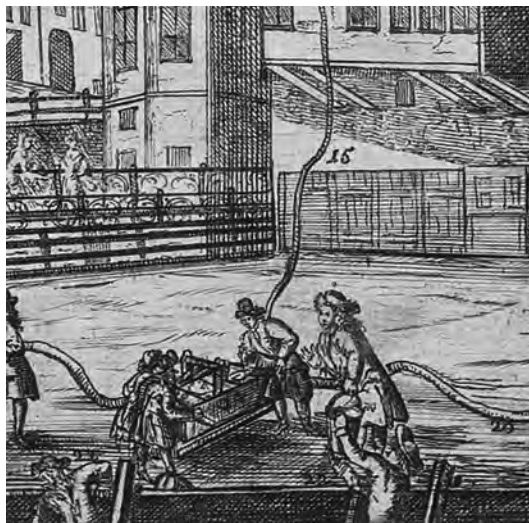
mand!) skulle udspørges, og selv om ordren blev overgivet mundtligt, fulgte der lister med nærgående spørgsmål til de forskellige kategorier med.

De højere officerer skulle hver svare på syv spørgsmål, om hvornår og hvor de var mødt til tjeneste ved branden, hvad de havde gjort og hvor længe, om de havde assisteret brandmajoren, hvor reservebrandfolkene havde været, og om de havde iagttaget nogen, der ikke gjorde deres pligt. Brandmajorens folk skulle svare på ikke mindre end 21 spørgsmål, der ud over den enkeltes indsats ved branden borede i brandsprøjternes stand og brandmajorens embedsførelse. På lignende måde, men i færre detaljer, blev de øvrige udspurgt ikke kun om deres egen og brandmajorens indsats, men også om tilførsel af vand, trækraft (heste), brandmateriellet, og om og hvornår brandfolkene havde forladt deres poster.

Det er svært at gennemskue baggrunden for denne ordre. Det er indlysende, at nogle af Himmerichs klagepunkter går igen, men kongens spørgsmål går også videre og inddrager hele ledelseslaget. Derimod blev hverken hæren eller flåden – de to andre instanser, som Jón Ólafsson hængte ud – nævnt med et ord.

Uanset hvad måtte Den Kombinerede Kommission i gang, og den begyndte den 10. december om formiddagen. Det ved vi fra den omfangsrige

Fuchs' slangesprøjter fandtes i fire udgaver: stor, mellem, lille og så den specialdesignede håndbårne. Her vises den lille udgave, der kun havde én pumpecylinder, men ifølge Fuchs stadig ydede det dobbelte af en normal hollandsk sprøjte. Vandet til sprøjten leveres her fra Frederiksholms Kanal og længes i en kæde op til sprøjstens ene ende, hvor det hældes i, mens to (normalt nok fire) mænd står i den modsatte ende og pumper.

protokol på næsten 650 sider i folio, der er det synlige resultat af afhøringerne.⁴⁷ Denne protokol har tilsyneladende fuldstændig undgået den hidtidige forsknings opmærksomhed og er f.eks. ikke omtalt med et ord i Arthur G. Hassøs omfattende *Københavns Brandvæsens Historie. Et Bidrag til Københavns Historie* (1931).

Kommissionen startede afhøringerne ovenfra efter rang, sådan som brandvæsenets ledelse og mandskab er optegnet i protokollen fra den seneste mønstring den 27. april 1728.⁴⁸ Derfor begyndte den med justitsråd og generalbygmester Johan Conrad Ernst (1666-1750), men han meldte hus forbi: Siden han var blevet generalbygmester (1716) havde han intet haft med Københavns brandvæsen at gøre. Når han optrådte i brandfolkens mønstringsrulle, skyldtes det alene en venlighed fra tidligere politimestre. Han var også af og til mødt op til mønstring, men havde aldrig underskrevet rullen. I øvrigt erklærede han, at hvis det skulle brænde på slottet, ville han straks møde op! Herefter mente kommissionen ikke, det gav mening at udspørge ham yderligere.

Den næste i rækken var politimester Hans Himmerich (1681-1735). Heller ikke han ville svare på nogen spørgsmål med henvisning til, at han som politimester ikke burde regnes blandt brandofficererne, og han henviste

til et kongeligt reskript af 21. august 1726 og en kongelig resolution fra 21. oktober samme år om ikke at befatte sig med brandvæsenet. At han havde deltaget i mønstringen skyldtes alene, at han var medlem af Brand- og Vandkommissionen, og hvis denne kommissions medlemmer skulle udsørges, stillede han gerne op. I betragtning af Himmerichs og Den Kombinerede Kommissions tidligere meningsudveksling, må det have været en lidt akavet situation, men Himmerichs bureaukratiske finte må have imponeret dem.

Herefter mødte vicedstadshauptmand Jacob Pedersen Woller, der i den syge stadshauptmand Hans Stuves sted havde haft kommandoen over Borgervæbningen under ildebranden. Han ville gerne svare på spørgsmål, men nu var det kommissionen, der fandt det bedst at udsætte forhøret af ham såvel som af brandmajoren (Daniel Preisler) og vicebranddirektøren (Nicolaj Grim), der alle havde haft overkommando under branden. Begrundelsen var følgende:

allerhelst siden forhen udj *Protocollen* af andre er gjort *Exception*, og det af de indkomne Spørsaale siufnes icke, at flere end de, som under dennem der haf[ve]r *Commando*, for det første skulle *Examineris*, Imidlerted blev dennem af *Commissionen* sagt, at de enten ved sig eller Fuldmægtig blev tilsteede, for at andhøre hvad hvis af vedkommende dennem ankommende, kunde blive ud-sagt.⁴⁹

Dette smukke stykke administrationsprosa må betyde så meget som, at eftersom de to øverste i brandvæsenets ledelse, generalbygmester Ernst og politimester Himmerich, havde snoet sig udenom, så var det urimeligt, at de næste tre, vicedstadshauptmand Woller, brandmajor Preisler og vicebranddirektør Grim, skulle stå for skud. Derfor blev man enige om, at de tilsendte spørgsmål, "syntes" at pege på, at afhøringerne kun skulle omfatte dem, der stod under den øverste ledelse. Og for en sikkerheds skyld fik den øverste ledelse lov til enten personligt eller ved en fuldmægtig at overvære afhøringen af alle de underordnede. På den måde – må man vel have lov at sige – fritog man ikke alene den øverste ledelse fra at vidne under ed, men man sikrede sig desuden, at ingen af de underordnede brandfolk kom til at sige noget, der belastede ledelsen.

Fra Fuchs' største slangesprøjte til 300 rigsdaler kunne man angiveligt stå på jorden og sprøjte over voldgraven og tagryggen helt ind i den indre slotsgård. Men man kunne også med et par hjælpere føre slangen op på tagryggen og videre op ad Blåtårn og fra en position halvvejs oppe på spiret nå vejrhane på toppen i ca. 60 meters højde. Hvis det er sandt, forstår man godt, at Christian 5. og hans rådgivere var imponerede. Bemærk i øvrigt træhesten ved vagtbygningen på Slotsholmen.

Og så begyndte man ellers fra en ende af efter mønstringsrullen med en endeløs serie afhøringer, hvor man dog efterhånden gik over til at indkalde de samlede mandskaber for byens 25 sprøjter i hold, hvor de fleste kunne svare, at de ikke vidste mere eller mindre, end der allerede var blevet sagt. Først den 2. marts 1729 kunne man afslutte afhøringerne med “Christianshavns Broe Spøyte” og sætte punktum på folio 324 recto. Rigtig mange af de afhørte kunne oplyse, at der havde manglet vand, og bekræfte at reservebrandmændene havde glimret ved deres fravær. Men i øvrigt var de alle som én på pletten, da alarmen lød, og kæmpede bravt, til de faldt om af træthed på lidt forskellige tidspunkter eller af andre legitime årsager måtte forlade branden. Proceduren taget i betragtning kan resultatet ikke undre.

Det er uklart, hvad der siden skete. Kongens ordre til Den Kombinerede Kommission var kun gået på at foretage afhøringerne, og de er dokumenteret i protokollen, men uden nogen konklusion. Måske overgav kommissionen simpelthen protokollen til kongen, hvorefter den travle regent aldrig fik stunder til at læse de mange sider igennem og danne sig sin egen mening. Der synes nemlig ikke at have rullet nogen hoveder. At politimester Hans Himmerich nogle år senere (1731), blev afskediget, kan have så mange andre grunde. Man koncentrerer sig nok om at se fremad.

Konklusion

Den ovenfor gennemførte diskussion har forhåbentlig givet et på flere punkter mere retvisende billede af brandens opståen og juridiske efterspil, sådan som det især oplyses af den tyske forhørsprotokol fra Mordbrænderkommissionen 24.-29. oktober 1728. Enkelte oplysninger fra denne kilde er blevet benyttet i de ældste udførlige beretninger om branden (Jón Ólafsson 1729, Andreas Hojer 1732-34), men den har i sin helhed først været kendt af forskningen siden 1890, hvor rådstuearkivar Oluf Nielsen udgav den i dansk oversættelse.

På grundlag af vidneudsagn i forhørsprotokollen kan det konkluderes, at Københavns brand 1728 med helt overvejende sandsynlighed skyldtes, at Peter Rasmussen og hustru Anne Iversdatters syvårige søn Iver Legel onsdag den 20. oktober 1728 ved syvtiden om aftenen væltede et lys under eftersøgning af legetøj på loftet i hjørneejendommen i Lille Sankt Clemens Stræde

over for Vesterport. Brandens katastrofale forløb har dog andre årsager (stærk blæst, mangel på vand, ledelsessvigt), som alle kilder og historikere har været enige om.

Efter branden kan man i forhørsprotokollen følge Mordbrænderkommissionens arbejde med i alt 19 personer, heraf syv jøder. Med to undtagelser blev alle sager afvist som åbenlyst grundløse, og kommissionens funktion var tydeligvis ikke at jage en syndebuk, men i en anspændt situation, hvor rygter om brandstiftelse florerede, at modvirke selvtægt og beskytte jævne og marginaliserede mennesker, der blev uretfærdigt anklaget af deres oprevne medborgere.

De to undtagelser er for det første den skøre baron von Thurn, der endda blev tortureret, men som i en vis forstand selv var ude om det, da han i sindsforvirring havde bekendt at have "begået en stor synd", hvilket tvang kommissionen til at forfølge sporet med alle midler. Da kommissionen blev overbevist om, at han var skør og uskyldig, lod de ham stikke af.

Den anden undtagelse er opklaringen af brandens årsag, som kommissionen behandlede, men ikke tog initiativ til (det udgik fra politifuldmægtig Silberloh). Kommissionen afsluttede imidlertid sagen uden at idømme nogen som helst nogen form for straf.

Det eneste tilløb til jagt på syndebukke, nemlig sagen mod skrædder G.H. Büschel og hans fire tyske venner med forbindelse til Hamborg, blev derimod ikke behandlet af Mordbrænderkommissionen, men efter alt at dømme drevet frem af den emsige stadskaptajn (egentlig blot sergent) Ludvig Wittrog med direkte reference til kronisk mistænksomme Frederik 4. Büschel blev faktisk tortureret på Frederik 4.s ordre, men benådet og løsladt i det øjeblik, kongen var blevet overbevist om hans uskyld, og hans fire tyske venner blev landsforvist, dog uden forudgående tortur.

Dette er det billede, som fremgår af Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol i kombination med Andreas Hojers velinformerede beretning og nogle breve fra Frederik 4., som Oluf Nielsen også udgav i 1890. En anden samtidig beretning (Jón Ólafsson 1729), refererer rygter om flere arresterede og torturerede, heriblandt 11 arresterede og to torturerede jøder. I et andet øjenvidnes langt senere erindringer (Reiser 1784) refereres bysnakken, som forklarede branden med uforsigtighed i forbindelse med lysestøbning og anså udpegningen af uforsigtige børn som de skyldige som en ren bortforklaring. Disse overdrevne og fejlagtige gisninger har haft et langt

og frodigt efterliv og har med enkelte undtagelser (Edvard Holm 1891, O. Nielsen 1892) stærkt præget hele den historiske litteratur om Københavns brand fra Carl Bruun (1890) til Kåre Lauring (2003).

Måske var det på tide med en ny stor og bred Københavns historie, hvor den bestående litteratur blev underkastet systematisk, kritisk efterprøvelse i stedet for endnu en gang formidrende genfortælling af et udsnit.⁵⁰ Byen og dens mange historisk interesserede læsere kunne synes at fortjene det.

* Tak til arkivar Peter Wessel Hansen (Københavns Stadsarkiv) for hjælp og råd undervejs i arbejdet.

2. Arthur G. Hassø: *Københavns Brandvæsens Historie*. Et Bidrag til Københavns Historie. 1931, 41-71. Den gældende brandforordning af 23. juli 1689 er aftrykt i *Kjøbenhavns Diplomatarium*, udg. O. Nielsen, bd. 7, 1886, 268-283.

3. Hassø 1931, 108. Hassøes kilde er Andreas Hojer: *König Friederich des Vierten gloriwürdigstes Leben*, Tønder 1829, bd. 2, 122 og Carl Friederich Reiser: *Ildebrands-, Levned- og Forfølgelses-Historie udgivet paany med Oplysninger, Tillæg og en Efterskrift*, af O. Nielsen, 1890, 10.

4. Se oversigten i Gerhard L. Grove (udg.): *Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728*, 1906, 25*-26*, som er en pålidelig, moderne sammenregning. De samtidige opgørelser er højere og angiver 1.640 helt nedbrændte og 39 ødelagte ejendomme (smst. 45*), Jón Ólafsson angiver 1.700 huse, se Chr. Bruun (udg.): "Et Øienvidnes Beretning om Kjøbenhavns Ildebrand, October 1728", *Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie*, 1. rk., 2. bd., 1866-67,

83, og Hojer hele 2.500 huse, se Hojer 1829, 200.

5. Se den kortfattede skildring af branden i avisen *Extraordinaire Relationer For October Maaned 1728*. Et udvalg af digte er genudgivet af Lauritz Nielsen (udg.): *Samtidige Viser om Københavns Ildebrand 1728*, 1925. Endnu et par viser og se også: Kristian Thomsen Purrekov & Chr. Gorm Tortzen: "O Hafnia, O Hafnia" – en ukendt kilde til Københavns Brand, 1728", Jens Bjerring-Hansen, Simon Skovgaard Boeck & Eva Skafte Jensen (red.): *Nogle betænkninger om dansk sprog og litteratur. Festskrift til Marita Akhøj Nielsen*, Universitets-jubilæets Danske Samfund, København 2021, 447-461. En lovende titel, Peter Linde: *Minder om den store Ildebrand 1728*, 1928, består med en enkelt undtagelse (en samtidig vise "Kiøbenhavns Taare") udelukkende af genoptrykt af tidligere udgivne tekster. Se også Julie Husum: "Byen er brændt! Københavns brand 1728 i sam- og eftertid", *Historiske Meddelelser om København*, 2015, 50-89.

6. Bruun 1866-67, 71-89. Oplysningerne om brandens opståen s. 71. Den islandske originaltekst er udgivet i Jón Ólafsson

- úr Grunnnavík: *Relatio af Kaupinhafnarbrunnum sem skeði október 1728. Dagbók 1725-1731 og fleiri skrif*, udg. Sigurgeir Steingrímsson, Reykjavík 2005, 59-90. Denne udgave rummer også den danske oversættelse fra 1866 og en del supplerende kilder. Fielsteds udnævnelse i Hassø 1931, 141.
7. Den ældste, anonyme, tyske tekst findes i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling, Kall 366 kvart, der må være Hojers original. Den kun lidt yngre afskrift med angivelse af Hojer som forfatter findes i NKS 681 kvart og må være fra 1737 eller senere, da Hojer først dette år blev etatsråd og omtales som sådan. At Hojer med sikkerhed er forfatteren fremgår af både stil og indhold. Se også Troels G. Jørgensen: *Andreas Hojer jurist og historiker*, 1961, 96, der dog kun kender NKS 681 kvart og tror, det er originalen. Den bearbejdede danske oversættelse, der skærer Hojers ideologiske indledning og afslutning bort og supplerer med en oversigt over brandens materielle skader kvarter for kvarter og gade for gade, findes i NKS 355 folio, bd. 3., 237-241. Den er udgivet første gang under titlen "Relation, hvorledes det med den ulykkelige Ildebrand i Kiøbenhavn, den 21de, 22de og 23de October 1728 sig haver tildraget" af Odin Wolff i *Journal for Politik, Natur- og Menneskekundskab*, 1811, bd. 1, 115-126, anden gang med en let afvigende titel af Christian Molbech (udg.): "To Bidrag til Kiøbenhavns Historie", *Historisk Tidsskrift*, 2. rk., 5. bd. 1854, 273-400, Relation står på 285-292.
 8. Hojer 1829, bd. 2, 91-105. Om Hojer i almindelighed se Jørgensen 1961, om hans Frederik 4.-historie 114-127.
 9. Anonym: "Kiøbenhavns Ildebrand 1728, beskrevet i et gammelt Haandskrift fra samme Aar" (afskrevet af Lorents Bynch), *Iris og Hebe*, april, maj, juni 1805, 142-150, citater 143 og 148.
 10. Forhørsprotokollen er første gang udgivet i dansk oversættelse ved Oluf Nielsen i Reiser 1890, 165-185. Originalen, dvs. afskriften, befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling under signaturen Ledreborg 234 kvart. Udgivet med dansk oversættelse ved nærværende forfatter i *Danske Magazin* Bd. 55, 2023, s. 19-80, hvortil der i det følgende henvises.
 11. Oversigt over beboerne i ejendommen, dog uden de i det følgende nævnte Friedrich Ludwig Rosum og Niels Martensen, der givet har logeret i samme hus som fru Boye, findes i Grove 1906, 1.
 12. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. 7, 273 (pkt. 12).
 13. Reiser 1890, 6-7.
 14. Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes adskillelse (1720-1814)*, bd. 1 (= *Danmark-Norges Historie i Frederik IV's sidste ti Regeringsaar. (1720-1730)*), 1891, 479 + "Henvisninger", 91.
 15. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse (Kjøbenhavn under Kong Frederik den Fjerde (1699-1730))*, bd. 6, 1892, 480-486.
 16. Carl Bruun: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*, bd. 2, 1890, 586-635.
 17. Bruun 1890, 586-587.
 18. Hassø 1931, 105-106.
 19. Hassø 1931, 612.
 20. Helge Gamrath: *Residens- og hovedstad. Københavns historie. Bind 2 1600-1728*, 1980, 308, 312-313, 321 (henvisninger). I den foregående byhistorie, Svend Cedergreen Bech: *Københavns historie gennem 800 år*, 1967, 264, er branden kort omtalt, og det hedder blot om dens opståen med antydning af distance, at man bagefter påstod, at et barn var gået på loftet med et tændt lys og havde tabt det.
 21. Kåre Lauring: *Byen brænder. Den store brand i København 1728*, 2003, 126. Ganske samme plot (dvs. Reisers) finder man i en illustrerede og dramatiserede skolebog af Carsten Overskov: *Byen brænder*, 2000

- (Serien "Ind i historien"), der til al overflod henviser til Jon Ólafsson beretning som "den bedste beretning fra de dage", selv om Ólafsson som ovenfor nævnt følger forhørsprotokollen og altså modsiger Reiser!
22. Lauring 2003, 124 (støber lys på loftet), jf. protokollen: "Sonsten hätte er [: Iver Legel] das Licht in der Küchen angezündet, und von dannen die Treppe hinauf, weil selbige in der Küche gewesen, nach dem Boden gegangen. Zu solcher Zeit aber wäre sein Vater und Mutter in der Stube gewesen, und nicht gesehen, daß er das Licht angezündet und hiemit auf den Boden gegangen."
 23. Lauring 2003, 124, jf. protokollen: "Da aber der Brand entstanden, hätte sie in ihrem Hauße kein ander Feuer gehabt, als ein Licht, welches auff dem Tisch gebrant: auff ihrem Feuerheerd hätte sie nicht so viel Feuer gehabt, wie sie ein Schwefel-Stick anzünden können."
 24. Lauring hævder, 124, at Peter Rasmussens påstand om, at ilden opstod på fru Boyes loft, støttes "af en tømrersvend, der samme dag havde arbejdet i madam Boyes gård". Det må være ovenfor nævnte Niels Martens, der imidlertid dels fortæller, at han befandt sig bagerst i bryghuset, dels udtrykkeligt siger, at Dorthe Pedersdatter fortalte ham, at det var hos Peter Rasmussen, det brændte, og at han derefter løb op på Rasmussens loft og så, at det brændte dér. Lauring hævder også (124), at Peter Rasmussen fortæller, at han forsøgte at slukke ilden "på nabo-loftet" (dvs. hos fru Boye), men ikke kommer nærmere ind på, hvordan han var kommet derind. Dette fremgår dog ikke af protokollen, hvor han blot oplyser, at branden var opstået hos fru Boye tæt ved de brædder, der adskilte hendes loft fra hans, hvorefter han med hjælp fra fru Boyes folk forgæves forsøgte at slukke ilden på loftet, uden at det specificeres hvilket loft. Lauring hævder også (124), at fru Boyes skriftlige redegørelse blev læst op af hendes tjenestepige Dorthe Pedersdatter, men det fremgår ikke af protokollen og må anses for usandsynligt. Lauring kalder også flere steder (10) Signe salig Boye Hansens" for "Boye Hansens datter", selv om hun efter tidens navneskik som enke i lighed med alle andre gifte kvinder selvfølgelig ikke relateres til sin fader (det gjorde kun ugifte kvinder), men til sin i dette tilfælde afdøde mand. Listen med fejl kunne fortsættes.
 25. Bruun 1866-67, 83-84; Ólafsson 2005, 105-108.
 26. Bruun 1866-67, 84-85. Om handelskrigen med Hamborg se Holm 1891, 224-229.
 27. Hojer 1829, bd. 2, 202. Den trykte tekst har "Wittrop", men der er en nærliggende fejllæsning (p for g) af de bevarede håndskrifter, der alle har "Wittrog". Se Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling, Ledreborg 237 kvart (Hojers rettede renskrift, uden paginering), Ledreborg 240 kvart (Hojers endelige renskrift), Thott 881 folio, 353, NKS 1084 kvart, bd. 3, 300, NKS 3131 kvart, bd. 3, 432.
 28. Wittrog (i kilderne også Witrotrock, Wittroch) kom fra Heiligenhafen og blev 3.2.1721 indskrevet i Københavns Borgerskabsregister som silke- og klædekræmmer. I 1727 aflagde han ed som sergent i Borgervæbningens kompagni for Strand Kvarter. I 1733 var han avanceret til sekondløjtnant, den 8. marts 1739 blev han premierløjtnant, og den 14. marts 1760 modtog han bestalling som kaptajn. Jf. Københavns Borgerskabsregister i Københavns Stadsarkiv, Københavns Stadsarkiv, Rådstueskriverens kontors arkiv, Kollegiebreve 1728, f. 142-143 (liste over borgervæbningens højere officerer pr. 24.5.1728), Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling, Kall 47 folio (diverse papirer om Borgervæbningen, deriblandt registrant over eder og lister over højere

- officerer 1730 og 1733), Rigsarkivet, Københavns Borgervæbning, Infanteriet: D. Befalings- og listebøger (1739-1870) D-4: Strand Kompagni 1739-1781 m.m., f. 131 (bestalling); Sankt Petri Tyske Kirkes kirkebog 5. august 1777. Jf. *Personallhistorisk Tidsskrift*, 2. rk., 2. bd. (1887), 305-306 (hvor dødsåret dog fejlagtigt sættes til 1771, det rette fremgår af kirkebogen; Grove 1906, 168; *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. 8, 706-707; Carl Bruun: *Kjøbenhavn*, 1901, 73.
29. "Ein Bürger-Capitain Wittrop war insonderheit von dieser Chimere eingenommen. Er und ein Paar eben so kluge Leute arrestirten verschiedene Personen auf die allerelendsten Muthmaßungen von der Welt, und brachten sie bey Seiner Majestät als Incendiarios an. Sie wurden ausgezogen, ihre sachen visitirt und zum Theil scharf befragt.," Hojer 1829, 2. bd., 202.
30. Det er ikke lykkedes at identificere baronen, men der findes en schweizisk adelsslægt von Thurn, se *Adelslexikon*, udg. af Walter v. Hueck, bd. XIV (Stae - Tra), Limburg an der Lahn 2003, 436-437.
31. Reiser 1890, 171, fodnote 2.
32. De nævnte koncepter er bevaret og befinder sig i Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelser, nr. 576 (8.11.1728), dvs. de ligger i koncepter og indlæg til Georg Henrich Büschels sag og ikke, som man skulle forvente, til brevet til Magistraten af samme dato om de fire tyskeres benådning og udvisning, som har nr. 577. I øvrigt ligger der i Büschels sag (nr. 576) også udkast til tyske oversættelser både af brevet om Büschels benådning og om tyskernes benådning og udvisning.
33. Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til Sjællandske Tegnelser, nr. 576 (8.11.1728).
34. Bruun 1890, 607-608.
35. Holm 1891, 485.
36. Nielsen 1892, 483-484.
37. Hassø 1931, 121.
38. Carl Aage Redlich: *I lovens navn. Københavns politi gennem tiderne*, bd. 1, Kbh. 1982, 88.
39. Lauring 2003, 122.
40. Lauring 2003, 122-123. Jf. "vor ein Jahr wäre dieser so genannter Baron von Thurn wieder allhier gekommen, und hätte ihn der Buchdrucker Gesell *Schinckel* aufgehalten und ihm *Subsistence* gegeben".
41. Lauring 2003, 121.
42. I Laurings litteraturliste under overskriften "Upublicerede kilder" optræder f.eks. flere gange signaturen "Ny kongelig Samling" efterfulgt af en talrække som f.eks. "32 100" eller "32 100 4 o". Det giver ingen mening, da "Ny Kongelig Samling" henviser til en afdeling af Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling og bør efterfølges af et højt fircifret tal plus en formatangivelse (oktav, kvart eller folio). Slår man titlen efter, ser man, at de af Lauring anførte tal ikke er håndskriftsignaturer (meget naturligt, for der er tale om trykt materiale), men mere eller mindre fuldstændige gengivelser af de gamle pladssignaturer, der henviser til folioregistranterne, nogle gange, men ikke altid, med formatangivelse (4 o = 4° = quarto = kvartformat). Der er også andre fejl i litteraturlisten, som det vil føre for vidt at opregne.
43. Rigsarkivet, Danske Kancelli, Supplikker (Supplikprotokoller), 1728 II, nr. 812. Supplikken er kort nævnt af Holm i henvisningerne: Holm 1891, "Henvisninger", 91.
44. Bruun 1866-67, 74. Allerede det førnævnte anonyme danske brev af 29. oktober taler om "den *Desordre* og *Generale Confusion*, som saalenge branden vedværende har været, så at snart ingen *Commando* har kundet være over Folkene", Anonym:

- “Københavns Ildebrand 1728”, *Iris og Hebe*, april, maj, juni 1805, 148.
45. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. 7, 268-283, 354-363.
46. Reiser 1890, 11.
47. Rigsarkivet, Brandkommissionen af 1728, Justitsprotokol (1728).
48. Rigsarkivet, Brandkommissionen af 1728, Generalrulle over brandfolk i København 1728.
49. Rigsarkivet, Brandkommissionen af 1728, Justitsprotokol (1728), f. 5v.
50. I det relevante bind 5 af den nyligt udkomne *København og historien*, Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt*, Kbh. 2022, er branden kort omtalt. Først hævdes det, at det “er uklart, hvad der var årsag til branden” (39), dvs. Carl Bruuns holdning, men seks sider længere henne står der: “meget pegede på, at en syvårig københavnerdreng ved et uheld havde startet branden” (45), dvs. de samtidige kilders standpunkt. Hvis man er venlig, kan man kalde det en helgardering.
-

Halvanden kvadratmeter at bo på

■ Af Nina Søndergaard

Revolutionsåret 1848 er velkendt stof, både kong Frederik d. 7 og Orla Lehmann er fejrede og huskede som helte, men hvordan så hverdagen ud for almindelige københavnere anno 1848? Svaret er: Presset. Mere end to procent af Københavns befolkning havde gennemsnitlig 1,5 m² at bo på. Mindre end en nutidig, standard enkeltpersonsseng på 90 x 200 cm, som har et areal på 1,8 m². Tilsyneladende var alt dog ikke gru og knugende fattigdom, selv ikke i de allermest overbefolkede huse. De små våninger var for mange et trinbræt videre til større og bedre kår.

Klemte København

Det er almindeligt kendt, at voldene var det snærende bælte om København. Demarkationslinjerne og de høje, menneskeskabte bakker begrænsede byens udvidelse, således at almindelige københavnere måtte stuve sig sammen på mindre end 3 km².

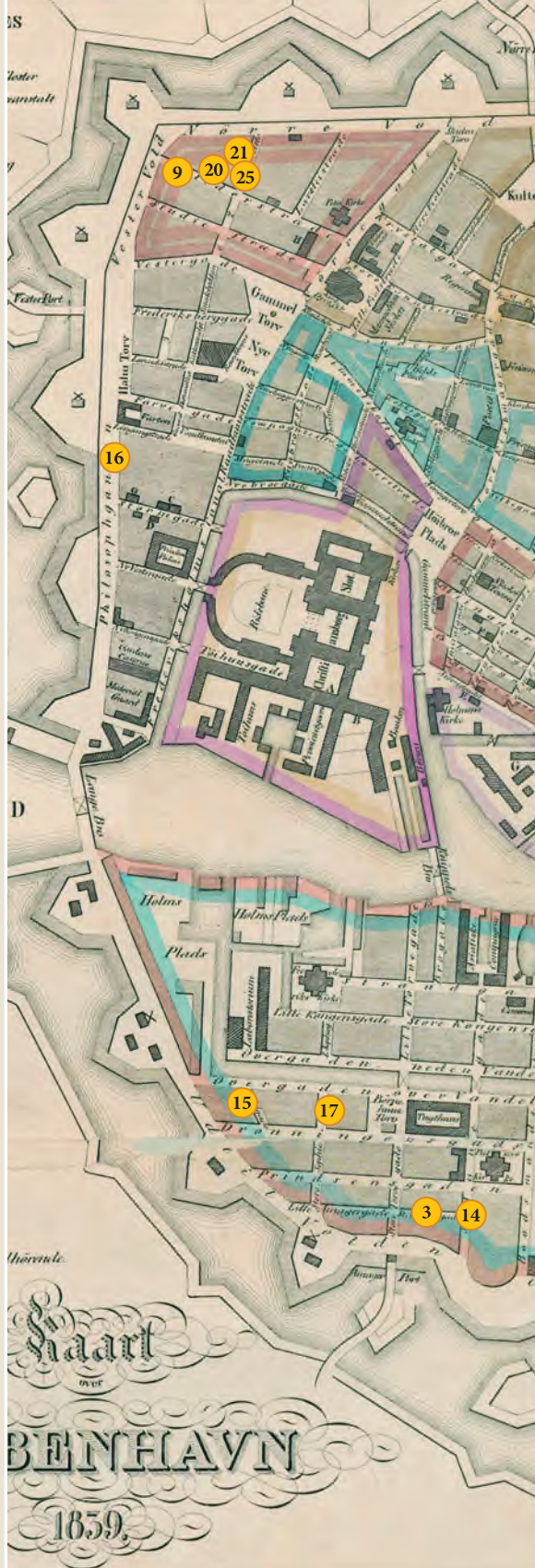
Måske mindre kendt er det, at København i midten af 1800-tallet var i næsthøjeste klasse i Europa med hensyn til antal indbyggere; nærmeste konkurrent var Hamborg 350 km væk. Stockholm havde i 1850 lidt over 90.000 indbyggere, Oslo knap 50.000. København havde en befolknings-tæthed, som var værre end den, som selv datidens Paris og Glasgow bød på.

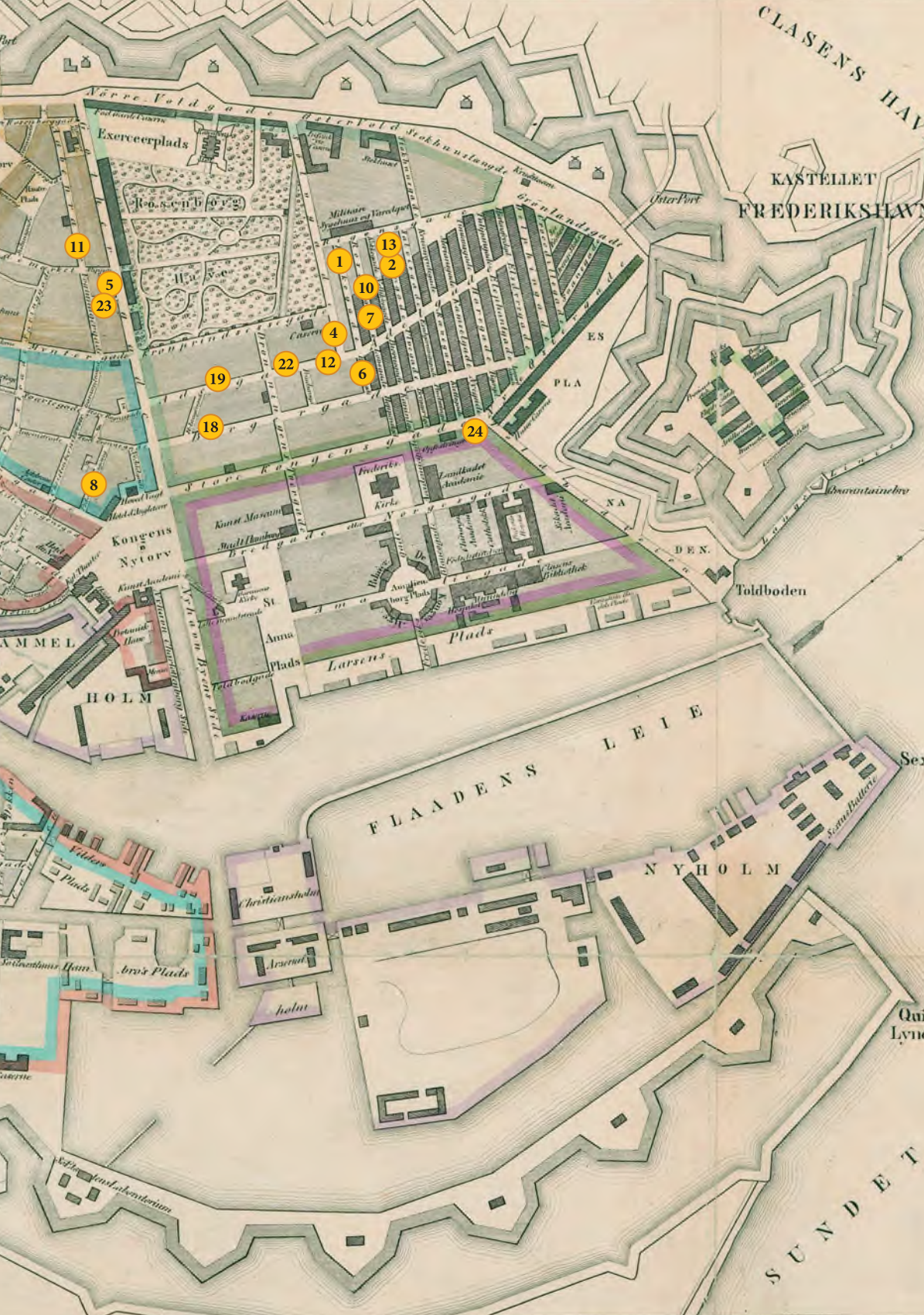
I 1850 var der 129.695 mennesker i København.¹ Foruden 2.200 heste og 1.500 køer, tusindvis af hunde og et ukendt antal katte og kanariefugle, rotter og fluer i utællelige mængder.

Det giver en befolknings-tæthed på 47.333 indbyggere pr. km². Det er næsten otte gange højere end nutidens København, og, overraskende nok,

Kort med de 25 huse på listen over “den største relative befolkning på hver 100 kvadratalen, inklusiv gårdrum per 1. februar 1850”.

1. Klerkegade 433 opført 1770, nedrevet
2. Balsamgade 457 nu Olfert Fischers Gade 53, opført 1753
3. Amagergade 315-316, et bindingsværkhus erstattet i 1847 med et muret hus. Nedrevet
4. Sølvgade 411, opført 1741, nedrevet
5. Lille Brøndstræde 105 opført 1760?, nedrevet
6. Hjortelængen, opført 1727, nedrevet
7. Rosengade 440, opført 1757, nedrevet
8. Peder Madsens Gang 292, opført 1630?, nedrevet
9. Sankt Peders Stræde 49, opført 1796
10. Rosengade 438, opført 1761? (1694?), nedrevet
11. Åbenrå 223, opført 1793
12. Adelgade 251, opført 1760, nedrevet
13. Balsamgade 454 nu Olfert Fischergade 55-61, opført 1788
14. Amagergade 317, opført 1751?, nedrevet
15. Søndervoldstræde 209, opført 1722, nedrevet
16. Filsofgangen 161, opført 1784?, nedrevet
17. Sofiegade 7, opført 1760, nedrevet
18. Borgergade 111, opført 1737, nedrevet
19. Adelgade 292, opført 1734, nedrevet
20. Sankt Peders Stræde 32, opført 1797
21. Teglgårdstræde 10, opført 1798, nedrevet, nuværende hus 2008
22. Adelgade 265, opført 1764, nedrevet
23. Store Brøndstræde 93, opført 1733, nedrevet
24. Store Kongensgade 264-265, opført 1750?, nedrevet
25. Teglgårdstræde 5-7, opført 1801, fredet

CLASENS HAV

KASTELET
FREDERIKSHAVN

Nørre Voldgade

Øster Vold Stokhusplads

Exercerplads

Rosengade

Militær
Hospitals og Kirkeplads

Grønt Landsgade

Osterport

11

5

23

1

13

2

10

7

4

12

6

19

18

22

ES

PLA

NA

DEN.

Toldboden

Kongens
Nytorv

Kunst Museum
Staldhusgade

Frederiks
Kirke

Landskabet
Anstalt

St. Annas
Kirke

St. Annas
Bibliotek

AMMEL

HOLM

Anna
Plads

Larsens
Plads

Plads

FLAADENS
LEIE

NYHOLM

Christianstaden

Arsement

holm

Sensballevej

Plads

bro's Plads

Qu
Lyn

SUNDET

25 slumhuse i Kbh. 1845 til 1850

Nr.	Hus, matrikelnummer, efter 1859 husnr.	Ejere 1845
1	Klerkegade 433 †, nr. 32 (1882 Forenet med 439 til: 618)	Jens Jørgen Hoppe
2	Balsamgade 457, Balsamgade 3-5, nu Olfert Fischergade 53	F.F. Schultz, snedkermester
3	Amagergade 315-316 †, nr. 31	Carl Hans Andersen
4	Sølvgade 411 † nr. 3	Johan Wilhelm Driebein, partikulier
5	Lille Brøndstræde 105 †, nr. 9	Rasmus Knudsen, kleinsmedemester
6	Hjortelængen 159 †, Klerkegade 3	Jacob Hansen Bredmoses enke
7	Rosengade 440 †, nr. 5-7	Buchmann, Lorentz Ferdinand, værthusholder, Laksegade 216
8	Peder Madsens Gang 297 †, nr. 16	Knud Gotfred Groth
9	Skt. Peders Stræde 126, nr. 49	Lorentzen, Niels Brandt, guldsmedemester, Teglgårdstræde 191
10	Rosengade 438 †, nr. 11	Buchmann, Lorentz Ferdinand, værthusholder, Laksegade 216
11	Åbenrå 223 †, nr. 19	Ludvig Jochum Trebbien, slagtermester
12	Adelgade 251 †, nr. 100	Johan Frederik Schaefer (Lille Strandstræde 105?)
13	Balsamgade 454, Balsamgade 7 nu Olfert Fischergade 55-61	Elisabeth Langebech, f. Rahbek, enke
14	Amagergade 317 †, nr. 27-29	Christen Christensen, høker, f. uden for København
15	Søndervoldstræde 209, nr. 11/Dronningensgade 5 †	Andreas Andersen
16	Filosofgangen 161 †, Løngangsstræde 41/Vester Voldgade 83	Dorothea Cathrine Nielsen, enke
17	Sofiegade 359, nr. 7 †	Niels Olsen jernhandler, født i Glumsø
18	Borgergade 111, nr. 48	J.A. Waagen, malersvend, født i København
19	Adelgade 292 †, nr. 37	Niels Seerup, værtshusholder
20	Skt. Peders Stræde 135, nr. 32	Hans Heinrich Schlüschen, ølbrygger, Tyskland
21	Teglgårdstræde 198 †, nr. 10	Hans Dahl, høker
22	Adelgade 265 †, nr. 89	Jens Nielsen Risting, forhenværende urtekrammer
23	Store Brøndstræde 93 †, nr. 14	Lars Chr. Ruben Leonhardtsen, Snedkerfrimester, født i Kbh.
24	Store Kongensgade 264-265 †, nr. 100	N.C. Almind, skomagermester Farvergade 125A
25	Teglgårdstræde 189, nr. 5-7	Knud Kugleberg, bomuldsværtemester fra Hagenberg, Fyn
Gennemsnit/sum		

† = huset er nedrevet

Prs. pr. 100 kv.alen	Kvm pr. prs. 1850	Antal beboere 1845	Antal beboere 1850	Antal beboere 1860	Gengangere 1845-1850	Gengangere %
45,2	0,87	81	76	36	7	9,2
39,4	1	93	123	54	3	2,4
38,4	1,02	11	281	189	0	0
32,5	1,21	83	76	73	24	31
30,3	1,3	78	90	79	18	20
30,1	1,3	31	59	60	9	15,2
29	1,35	194	144	140	15	10,4
28,9	1,36	70	59	44	6	12
28,8	1,36	33	60	73	5	8
28,7	1,35	172	40	116	10	6,3
26,9	1,4	71	85	32	4	4,7
26,4	1,49	45	48	61	7	14,5
25,9	1,52	80	71	62	18	25
24,4	1,61	199	186	174	12	6,4
23,5	1,69	65	88	93	2	2,2
23,2	1,68	57	83	57	5	6
23,2	1,69	46	81	63	0	0
23	1,69	85	95	80	10	
22,9	1,71	279	252	103	51	20
22,9	1,72	39	126	98	12	9,5
22,9	1,72	186	165	151	22	13,3
21,2	1,85	133	143	132	17	11,8
20,6	1,91	71	88	96	12	13
20,5	1,92	309	291	214	6	2,3
20	1,97	86	108	99	11	10
27,15	1,5	2581	2918	2379	286	10,5

1,69 m² pr. prs. i 1845

25 slumhuse i Kbh. 1845 til 1850

Nr.	Hus, matrikelnummer, efter 1859 husnr.	Ugifte mødre	Indfødte københavnerne i %	Døde 1845-1850
1	Klerkegade 433 †, nr. 32 (1882 Forenet med 439 til: 618)	2	74	10
2	Balsamgade 457, Balsamgade 3-5, nu Olfert Fischergade 53	5	75	9
3	Amagergade 315-316 †, nr. 31	0	61	16
4	Sølvgade 411 † nr. 3	1	68	11
5	Lille Brøndstræde 105 †, nr. 9	4	61	17
6	Hjortelængen 159 †, Klerkegade 3	0	70	13
7	Rosengade 440 †, nr. 5-7	23	77	26
8	Peder Madsens Gang 297 †, nr. 16	0	65	10
9	Skt. Peders Stræde 126, nr. 49	0	30	5
10	Rosengade 438 †, nr. 11	6	87	26
11	Åbenrå 223 †, nr. 19	0	56	18
12	Adelgade 251 †, nr. 100	1	75	8
13	Balsamgade 454, Balsamgade 7 nu Olfert Fischergade 55-61	4	80	10
14	Amagergade 317 †, nr. 27-29	6	60	36
15	Søndervoldstræde 209, nr. 11/Dronningensgade 5 †	0	58	3
16	Filosofgangen 161 †, Løngangsstræde 41/Vester Voldgade 83	1	77	5
17	Sofiegade 359, nr. 7 †	2	63	8
18	Borgergade 111, nr. 48 †	0	63	13
19	Adelgade 292 †, nr. 37	20	86	39
20	Skt. Peders Stræde 135, nr. 32	0	58	2
21	Teglårdstræde 198 †, nr. 10	3	65	17
22	Adelgade 265 †, nr. 89	1	80	26
23	Store Brøndstræde 93 †, nr. 14	1	46	16
24	Store Kongensgade 264-265 †, nr. 100	4	72	29
25	Teglårdstræde 189, nr. 5-7	0	51	11
Gennemsnit/sum		84	66,54	

Ialt 384

† = huset er nedrevet

Antal lokummer	Kvm i alt	Opførelses-år *	Ejendomsvurdering rbd.	Ejendomsvurderingsår	Boareal 1850 m2*
1		1770	2800	1851	5
1		1753	7000	1852	
7	395	1847	1500	1837	5
10	335	1741	5000	1850	19
2		1760?	9000	1831	2,19
1	264	1727	3850	1800	3,7
3		1757	19000	1851	
2	315	1630?	7500	1869	2,1
2	431	1796	3200	1843	7,49
3		1761 (1694?)	18000	1857	
2		1793	8000	1859	6,42
2		1760	5000	1845	5
1		1788	3000	1843	
4	779	1751?	13000	1831	
2	470	1722	8000	1867	2,37
2	525	1784?	6000	1858	9,01
2	318	1760	6000	1839	6,2
3	494	1737	11000	1824	
3	271	1734	21000	1831	
4	707	1797	6000	1843	
3		1798	19000	1854	4,5
0		1764	7820	1809	
	945	1733	6500	1844	2,66
		1750?	37500	1846	12,16
3	2311	1801	14200	1831	
61	611	1767	9954		6,18

47 personer pr lokum i 1850

*Opførelsesår/ tidligst nævnte år i ejendoms-vurderingerne

*Gadens gennemsnitlige boareal 1850 m²

25 slumhuse i Kbh. 1845 til 1850

Nr.	Hus, matrikelnummer, efter 1859 husnr.	Fattige i 1845	Boenheder/ Familier	Husstands- str. 1845	Familier 1850	*Pers. u. fam. 1850
1	Klerkegade 433 †, nr. 32	3	17	4,76	17	10
2	Balsamgade 457, Balsamgade 3-5,	7	17	5,4	29	5
3	Amagergade 315-316 †, nr. 31		4	2,75	70	10
4	Sølvgade 411 † nr. 3	1	20	4,15	23	13
5	Lille Brøndstræde 105 †, nr. 9		22	3,5	28	9
6	Hjortelængen 159 †, Klerkegade 3		9	3,44	12	4
7	Rosengade 440 †, nr. 5-7	5	43	4,51	40	11
8	Peder Madsens Gang 297 †, nr. 16		15	4,66	5	28
9	Skt. Peders Stræde 126, nr. 49		9	3,66	15	8
10	Rosengade 438 †, nr. 11	9	46	3,73	41	13
11	Åbenrå 223 †, nr. 19		18	3,94	20	15
12	Adelgade 251 †, nr. 100		12	3,75	14	6
13	Balsamgade 454, Balsamgade 7	1	18	4,44	20	10
14	Amagergade 317 †, nr. 27-29		60	3,31	57	7
15	Søndervoldstræde 209, nr. 11/Dronningensgade 5 †		20	3,25	17	3
16	Filosofgangen 161 †, Løngangsstr. 41/V. Voldgade 83		11	5,18	16	0
17	Sofiegade 359, nr. 7 †		13	3,53	22	3
18	Borgergade 111, nr. 48 †		21	4,04	21	0
19	Adelgade 292 †, nr. 37	11	67	4,16	46	46
20	Skt. Peders Stræde 135, nr. 32		8	4,87	19	21
21	Teglårdstræde 198 †, nr. 10	4	41	4,53	41	24
22	Adelgade 265 †, nr. 89	2	33	4,03	36	2
23	Store Brøndstræde 93 †, nr. 14		16	4,43	21	8
24	Store Kongensgade 264-265 †, nr. 100	11	75	4,12	64	13
25	Teglårdstræde 189, nr. 5-7	1* MT	20	4,3	20	0
Gennemsnit/sum		54/55	635		714	269

4,06 (4,09)
pers. pr
husstand

† = huset er nedrevet

*Personer udenfor familier 1850

mere end nutidens Rio de Janeiro, Cairo og Mumbai. Faktisk nåede området ved Rundetårn helt op på mere end 100.000 indbyggere pr. km², hvilket megabyer som dagens Shanghai eller Hong Kong også kan præstere, takket være skyskrabere.

Den spirende statistiske videnskab var stærkt optaget af befolknings-tætheden, og i bearbejdelsen af folketællingen 1850 er der følgende liste over de allermest tætpakkede beboelseshuse, herefter omtalt samlet som "slum", i København. For at forsøge at danne et billede af året 1848 sammenlignede jeg ved interpolation folketællingerne 1850 og 1845. Dette gav et indtryk af beboerantallet og -sammensætningen, befolkningstilvæksten med mere. Sammenholdt med kirkebøger og ejendomsvurderinger er det muligt at skimte et billede af livet i de aller folkerigeste huse i revolutionsåret 1848.

Husene

Som det ses, er der ikke tale om ét slumområde eller én ghetto i København. Dertil er byen endnu for lille.

Slumhusene i guldalderens København var deklasserede borgerhuse, hvor en tredjedel af husejerne selv boede i huset. Nogle af de andre husejere boede også ret ydmygt, så det er langt fra forestillingen om velhavere, der opfører lejekaserner til arbejderne, for selv at kunne bo mageligt i en stor villa med have.

Slummen bestod altså ikke af selvbyggede huse af blik og pap, som vi kender det fra nutidens megabyer. Og som sådan var københavnerslummen også en kende mere sikker, eksempelvis er ingen af husene på listen hverken brændt ned eller styrtet sammen.

Husene var i 1848 gennemsnitlig 80 år gamle.² Udstyret var skrabet: Der var i gennemsnit ikke engang tre lokummer pr. hus, som rummede mere end 115 personer hver. Det har givet trængsel ved tøndnen ...

Beboernes vandforsyning var brøndvand eller en pumpe i gården med vand fra Søerne. Dog havde stort set alle beboede rum både ovn og vindue(r), næsten fyrre år før det blev lovkrav.³

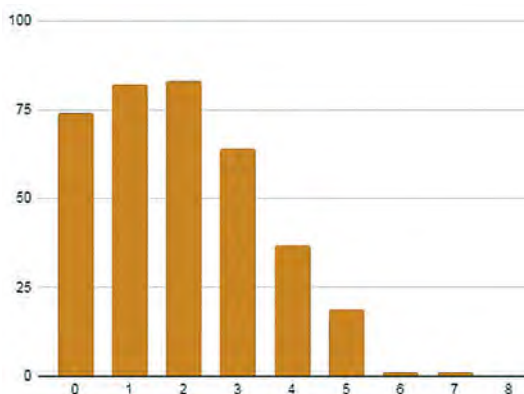
Slummen var måske lidt lysere og varmere end forventet, men det var noget slidt og gammelt småtterras, også i 1848. Kun en håndfuld af husene står endnu, blandt andet i Sankt Peders Stræde og Teglgårdstræde, hvis

Store Kongensgade 100, vistnok fra 1750. Vinduesløst køkken i mellembbygningen. Nedrevet for at give plads til Store Kongensgades politistation i 1970, som efter en omfattende renovering i 2021 blev omdannet til 72 lækre lejligheder og smukt beklædt med metalplader. Københavns Stadsarkiv, Mogens Falk-Sørensen, Stadsarkivets fotografiske Atelier.

huse genfødtes i grundmur efter 1795-branden. Olfert Fischers Gade 57-59 gennemgik en uhyre omfattende og bekostelig restaurering i 1980'erne, resten af husene er nedrevet. De bevarede huse står med deres nutidige husnumre, de nedrevne er omtalt ved matrikelnumre.

Ægtepars børn i 1845. X-aksen er antal børn, y-aksen antal ægtepar. Guldalderens slum var tilsyneladende ikke særlig børnerig. To børn var det mest almindelige, og som det ses, havde 20 % af parrene ingen børn.

Det er for resten værd at huske, at listen er et øjebliksbillede fra 1. februar 1850. Tilfældighedernes spil lader til at gøre sig gældende, Peder Hvidtfeldts Stræde 12 og Tornebuskegade 3, begge udskældte logihuse, kunne givetvis også have været med på listen, men de havde pr. 1. februar 1850 “kun” 92 og 41 beboere. De enkelte huses befolkningsantal har også bølget op og ned. Olfert Fischers Gade 57-59 rummede 92 beboere i 1834, men altså “kun” 71 i 1850 (på en matrikel der i 1728 rummede 7, syv, beboere).⁴

Ejendomsvurderingerne viser også en stor spredning i vurderingssummen, fra 1.500 rigsbankdaler (Amagergade 315-316, vurderingsår 1837) til 37.500 rigsbankdaler (Store Kongensgade 264-265, vurderingsår 1846). Til sammenligning boede Søren Kierkegaard i 1848 i Nørregade 35, i en endnu bestående bygning, vurderet i 1838 til 12.800 rigsbankdaler.

Husstandene

Husstandene i disse huse var, ikke overraskende, lidt mindre end i resten af København. En gennemsnitlig husstand i København bestod ifølge statistikerne i 1850 af 4,25 personer, i slummen 3,71 personer. Hvert københavnsk ægtepar havde gennemsnitligt tre børn, mens par i slummen havde knap to. Et enkelt par havde seks børn, ét andet par syv.

Folketællingerne giver ikke indtrykket af opløste familier.⁵ Ægteskabet har tydeligvis været målet for den altovervejende del af befolkningen, også

i slummen. Kærestepar, der havde tyvstartet med at få børn før ægteskabet, blev gift og ægtepar forblev sammen. Mens ingen fraskilte personer var registreret i folketællingerne, kan der i kirkebøgerne 1845-50 optælles én fraskilt kvinde og én kvinde, der anføres 'separeret'.⁶ Enlige, ugifte mødre var der knap fyrre af i 1845, enker udgjorde næsten en fjerdedel af de voksne kvinder i slummen, enkemænd stod for lidt over tre procent af mændene.

Ægtepar forblev samboende. Det har åbenbart været meget usædvanligt, at en af parterne i et ægteskab rejste væk for at arbejde. Der er fundet et enkelt tilfælde: En Emilie Cecilie Marie Sørensen på 27 år var gift og boede i Åbenrå 223. Husejeren noterede at hun "ernærer sig ved syning. Manden er fraværende på Farumgård på Sjælland!" Komplet med udråbstegn for at understrege det aparte i hendes situation.

Der var også færre logerende i slummen – hvor skulle de også være?

Det ser også ud som om hver familie har haft eget værelse eller lejlighed. I to af husenes ejendomsvurderinger (Adelgade 292 og Peder Madsens Gang 297), fremgår det at der er opsat "bræddeskillevægge" og i en kirkebog står arbejdsmanden Rasmus Petersens adresse som Amagergade 315&16, 1. sal, no. 9.⁷ Der er hverken bevaret tegninger eller fotografier af pågældende bygning, men det tyder på, at det var en slags korridorlejligheder.

Ingeniøren Julius Wilkens var i 1854 ganske bekymret over, at 'flere familier har pakket sig sammen i ét værelse, adskilte ved kridtstreger, som de må banke børnene til ikke at overskride'.⁸ Muligvis har det også været sådan i København, men et nærmere eftersyn af de tættest befolkede huse understøtter ikke udsagnet. Ligeledes er der heller ikke fundet hønsehuse, omdannet til bolig. Men et enkelt "rum i sidehuset under fortrappen" i Borberggade 111 var hjemsted for en arbejdsmand, kone og to drenge. Dét har været mørkt og trangt.

Logihuse

Fire af husene på listen var logihuse, altså hoteller i den allerbilligste prisklasse. Logihuse har dårligt rygte, vist en smule ufortjent. 'Om end meget af de sære frasagn, der går om slige logihuses indretning i gamle dage, måske er mere digt end virkelighed, er det dog vist, at den [indretningen] hyppig har været ret uhyggelig.'⁹ Således talte Salmonsens leksikon i 1923.

Åbenrå matrikelnr. 223, gadenummer 19, ses lige til venstre for hjørnehuse, fra 1793, revet ned for at give plads i 1961 til en temmelig kønsløs kolos i gule mursten. I Stadsarkivets byggesager kan man se at forhuset kun havde én enkelt trappe. To trapper blev et lovkrav i 1856, så allerede her kom huset på kant med loven. Endnu værre var de temmelig lave lofter. Ingen etage nåede op på de påkrævede fire alen eller 2,52 meter. Gennemsnittet for de fem etager, folk havde at vælge imellem i 1845 og 1850, var usle 2,07 m. Både i kælderen og på første sal var der kun 1,97 meter til loftet. Ukendt fotograf, 1929, Nationalmuseets billedarkiv.

Det har ikke været nemt at finde ordentlig viden om logihusene. Det var først i forbindelse med politireformen af 1863 at de blev regulerede. Sundhedspolitiet førte herefter tilsyn med logihusene. Tilsyneladende tog langt de

Pantomimiker Harald Thorvald Hesse (1817-1897) boede i Amagergade 315 & 16 i 1848. Her oplevede han den sorg at måtte begrave sin toårige datter Marie Caroline Matilde på Assistens Kirkegård fra Vor Frelser Kirke. Hesses anden datter, Thora Wilhelmine, klarede sig og levede fra 1842-1928. Far og datter blev henholdsvis 80 og 86, hvilket viser at nogle godt kunne tåle at bo en kort tid på halvanden kvadratmeter. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

fleste logihusværter sundhedsvedtægterne til sig og sørgede for rent sengetøj, enkeltsenge og at hver person fik mindst de påbudte 3,3 m² at være på.

Satiretegneren Klæstrup tegnede i 1877 et billede fra "Det forsvunde Kjøbenhavn", nemlig logihuset Pjaltensborg, hvor folk står op og sover, holdt oppe af udspændte reb. Det er nærmest blevet billedet på logihusene, men logihusejerne har nok været nødt til at kunne tilbyde lidt bedre hvilesteder. Ellers kunne mindrebemidlede vel finde sig en stald at sove i, udstrakte, nogenlunde blødt i høet og med lidt kropsvarme fra hestene.

Hvide Ross, Hvide Hest, i Adelgade 292 nåede at blive berygtet under kolera-

epidemien i 1853, fordi der dengang boede 230 mennesker på matriklen, hvilket skribenten I.C. Magnus mente var 'overfyldning', der kun kunne føre til 'elendighed'.¹⁰ Vi husker dog at Adelgade 292 kun havde en 19. plads ud af 26 mulige, og at beboerantallet var gået ned fra 279 i 1845 til 252 i 1850.

Aleneboere

I de allertættest befolkede huse i København finder vi paradoksalt nok også aleneboere – personer, der boede alene. Ordet "eneboer" antyder at man har vendt verden ryggen (svært med 100 naboer!) eller fundet Gud (måske), altså bruges her et hjemmestrikket ordet "aleneboer".

Vi har allerede mødt én af dem, men kvinder kunne også bo alene. Der var en håndfuld af dem i disse huse, tre af disse var enker, en anden var en ugift 'udearbejdende husmoder', der i øvrigt var døv. Måske var deres alenebning ikke helt selvvalgt og ønsket, men det er uhyre interessant at aleneboerskerne overhovedet forekommer. Dels handler det selvfølgelig om pris, huslejen i slummen har sandsynligvis været overkommelig, selv for en underbetalt kvinde. Dels er det udtryk for en forbløffende grad af selvstændighed og sikkerhed. Der er ikke mange steder og kulturer, hvor kvinder har kunne bo og færdes og arbejde alene uden beskyttelse fra en far, ægtemand eller talrige andre kvinder.¹¹

Alenebning var ikke et nyt fænomen i guldalderen, Nanna Floor Clausen har påvist at hver niende husstand i Danmark i 1801 var en husstand, hvor en enke(mand) levede alene.

Slumbeboerne

Der var ligesom i resten af København en lille overrepræsentation af kvinder i slummen (692 kvinder over 18 år mod 679 mænd i 1845). I slummen skyldes det dog i høj grad enkerne og de enlige mødres tilstedeværelse, og ikke som i resten af byen, tjenestepigernes.

Slummens beboere bestod af omtrent 60 % voksne i alderen 20-50 år, 40 % børn, hvilket flugter med resten af København, hvor der 'manglede' børn og gamle i forhold til resten af landet. Det hænger naturligvis sammen med, at

Harald Thorvald Hesse (1817-1897) boede i Amagergade 315 & 16 i 1848. Her oplevede han den sorg at måtte begrave sin toårige datter Marie Caroline Matilde på Assistens Kirkegård fra Vor Frelser Kirke. Hesses anden datter, Thora Wilhelmine, klarede sig og levede fra 1842-1928. Både far og datter blev 80 og 86, hvilket viser at nogle godt kunne tåle at bo en kort tid på halvanden kvadratmeter. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

København, dengang som nu, i høj grad er en indvandringsby: Arbejde, uddannelse og et stort datingmarked tiltrækker de unge.

Der er en markant forskel på slummen og resten af byen, nemlig at slummen havde endnu flere tilflyttere: I 1850 var 32,2 % af byens borgere ikke indfødte københavnere, i slummen var gennemsnitlig 37 % af beboerne tilflyttere.

Sammenholdt med at beboerudskiftningen var 89% mellem 1845 og 1850, tegner der sig et billede af en meget mobil befolkning.

Københavnerslummen anno 1848 var snarere en ankomstby, end endestation for samfundets tabere eller "et skjul for al slags elendighed". Ankomstby, arrival city, er den enkle tese, at slum er et fattigt område, der fungerer som et trinbræt for tilflyttere.¹² Indvandrerne ankommer til disse ydmyge boliger, knokler løs og flytter væk, så snart de har muligheden for at overlade pladsen til en ny, håbefuld person.¹³

Dermed forbliver *området* eller huset fattigt, men den *enkelte* beboer vil typisk være bedre stillet efter et kort ophold i området. Her skal ikke diskuteres det misforståede i at rive slumhuse ned, her skal vi blot se at tesen passer vældig godt på guldalderens tætpakkede huse.

Beboerne var nemlig temmelig arbejdsomme, hvis vi skal tro folketællingerne. Den altovervejende del af mændene har en stillingsbetegnelse af en slags: Arbejds mænd, skomagere og andre håndværkere samt en filehugger, en te- og porcelæns handler, en fængselsbetjent, en kornmåler, en hørhegler og en køkkenkarl hos enkedronning Caroline Amalie. Der var sågar en enkelt præst og en pantomimiker, der arbejdede som Pjerrot i Tivoli.

Derudover var der seks pensionister og 18 mænd på fattighjælp samt et par studerende. Kvinderne var også flittige, men over halvdelen blev forsørgede af deres ægtemand, da kun 44 % af de voksne kvinder oplyste en form for erhverv. Disse var altovervejende beskæftigede med syning og rengøring, men en rugbrødbagerske, trådhandlerske, fiskekone og et par sættekoner, dem der pantsatte ting og tøj i Assistenshuset mod en mindre betaling, er også at finde i husene.

De fattige

Der var naturligvis også fattighjælpsmodtagere i slummen, men forbløffende få, og det gik fra få til ingen i 1850.

Fattighjælp kunne komme fra trossamfund: En enke, Marthe Dorthe Partheier, Åbenrå 223 på 89 fik hjælp fra den tysk-reformerte kirke, en Abraham Frenkelsen på 85 år blev understøttet af Mosaisk Troessamfund, og en 69-årig enke, Johanne Siønborn fra Randers, boende i Adelgade 292, fik 16 rbd. årligt af Skt. Petri kirke.¹⁴

Derudover var der den kommunale fattighjælp, som 23 voksne fik, først og fremmest enlige med børn. Der var også 30 personer med en stillingsbetegnelse, som fik supplerende fattighjælp i form af huslejhjælp og brød. Hvis ægtefæller medregnes, blev yderligere 21, muligvis 24, personer forsørgt af fattigvæsenet i de her undersøgte 25 huse, samt 109 børn, i alt 183 eller 187 personer i 1845.

Det tal falder til nul i 1850. Der er, så vidt jeg kan se i både folketællinger og fattigprotokollerne, ingen fattighjælpmodtagere i de pågældende huse i 1850. Muligvis har beboerne løjet om deres kår eller måske er de flyttet eller døde, eller også har Treårskrigen givet et opsving?¹⁵ Antallet af offentligt forsørgede var i de år for nedadgående. 'Antallet af almissenydende, som i femåret 1840-1845 sank fra 30 til 28 promille, er i det sidste femår på grund af den højere arbejdsløn, krigen har fremkaldt, sunket fra 28 til 23 af hver 1000.'¹⁶

De fast forsørgede, som det hed dengang, boede fortrinsvis i arbejdshusene eller stiftelser som Vartov, kun ganske få boede for sig selv ude i byen.¹⁷ Midlertidig fattighjælp i form af penge eller brød, var det også muligt at få, men hvis hjælpen blev givet bare 2. februar 1845 eller derefter, er det ikke muligt at se i folketællingerne.

Sundhed og sygdom

Tiden her er inden den store koleraepidemi, men slummen var selvfølgelig præget af smitsomme sygdomme, ligesom resten af København. Beboerudskiftningen i slumhusene skyldtes mestendels flytning, og ikke dødsfald. Kirkebøgerne afslørede 384 døde i slumhusene fra 1845 til 1. februar 1850. Det giver en årlig dødsrate på knap 3 %, tæt på København som helhed.¹⁸ Det er vanskeligt at komme en dødsrate meget nærmere, fordi beboerudskiftningen

Rosengade 5-7 fotograferet i 1970, hjemsted i 1845 for 194 personer. Fra 1757. I 1933 havde Sundhedskommissionen påbudt ejeren at installere vandløse i samtlige køkkener – noget der havde været lovkrav siden 1889. Året efter skulle han reparere gulvet i trappeopgangene, da de var så opslidte, at der er fare for at træde gennem gulvene'. Dét år fik beboerne endelig også elektricitet!¹⁹ Københavns Stadsarkiv, Mogens Falk-Sørensen, Stadsarkivets fotografiske Atelier.

var så høj: I to af husene er der ingen gengangere fra 1845 til 1850, og højeste henholdsvis næsthøjeste andel af gengangere er 31 og 20 %, det vil sige, at den enkelte bygning kan have huset mange flere, og altså bringe dødsraten endnu længere ned.

Lidt overraskende stemmer lægen og hygiejnikeren Emil Hornemanns undersøgelser, fremsat i 1851, ikke helt overens med de tal man kan komme frem til ved at sammenholde folketællinger med kirkebøgerne. Hornemann var, ikke med urette, forfærdet over de slette sanitære forhold især de fattigste københavnere levede under.

Hornemann inddelte byen i klasser, alt efter hvor syge indbyggerne i en given gade havde været. Hans "fjerde gruppe" med 26,7 syge pr. 1.000 indbyggere, altså langt fra den værste gruppe, rummer både den tætbefolkede Klerkegade og den forholdsvis mere rummelige Teglårdstræde. Klerkegade burde, med sine 87 kvadratcentimeter pr. person, være i Hornemanns "første gruppe" med 52,6 syge pr. 1000 beboere. Hornemanns liste nævner ingen specifikke sygdomme, og med småt står der at sammenhængen mellem sygeligheden og befolkningstætheden kun fremgår når 'et større antal gader slås sammen'.¹⁹ Det lugter lidt af talmassage.

Var Hornemann ude i et politisk ærinde om at erstatte slummen med noget sundere og bedre, så er der desværre ingen tvivl om at slummen var dødsensfarlig for de små. De 0-5 årige stod for $\frac{3}{4}$ af samtlige dødsfald i slummen. Det var, ubegribeligt nok, endnu værre end for København som helhed, hvor næsten fire ud af ti børn født i hovedstaden 1845-1849 ikke oplevede deres seksårsfødselsdag.²⁰ Især plejebørn døde i tragiske mængder. Det var alment kendt at plejebørns dødelighed var, om muligt, endnu højere end andre børns.²¹

De voksne, derimod, klarede sig overraskende godt. En forklaring på dette må være, at de voksne simpelthen ikke nåede at bo længe nok i slummen til at dø der. Andre overraskelser var, at der vist var meget få dødsulykker og mord/voldelige overfald.²² Endvidere valgte en del slumbeboerne at betale for deres lægebehandlinger. Kirkebøgerne 1845-50 viser, at 17 slumbeboere valgte Frederiks Hospital og 13 Almindelig Hospital. Der er naturligvis et stort mørketal i de pågældende hospitalers kirkebøger, hvor afdødes sidste adresse ikke altid er oplyst, alligevel kan man se at mange slumbeboere har investeret i deres helbred, fremfor blot at forlade sig på de gratis lægeydelser.

Emil Hornemann (1810-1890) var læge og hygiejniker, uhyre aktiv i Sundhedskommissionen og Lægeforeningen. Fotograf Thora Hallager, Det Kgl. Biblioteks billedsamling.

Slutteligt har slummen muligvis tiltrukket de sunde og stærke, som i forvejen følte sig heldige og besjælede af gå-på-mod. Der er kun ganske få beboere, hvis sundhedstilstand bemærkes i margenen af folketællingslisten, én “sindssvag” pige på 12 år,²³ to personer led af “gigt og skævelser” og endelig en 89-årig kvinde, der var “svag og sengeliggende.”²⁴

De tilbageblevne

Med så voldsom en beboerudskiftning er det nærliggende at forestille sig at dem, der blev tilbage, var de allerdårligst stillede. Men alene dét, at ingen var på fattighjælp, og at nogle af dem, der var på fattighjælp i 1845, ikke var det i 1850, tyder på en vis fremgang.

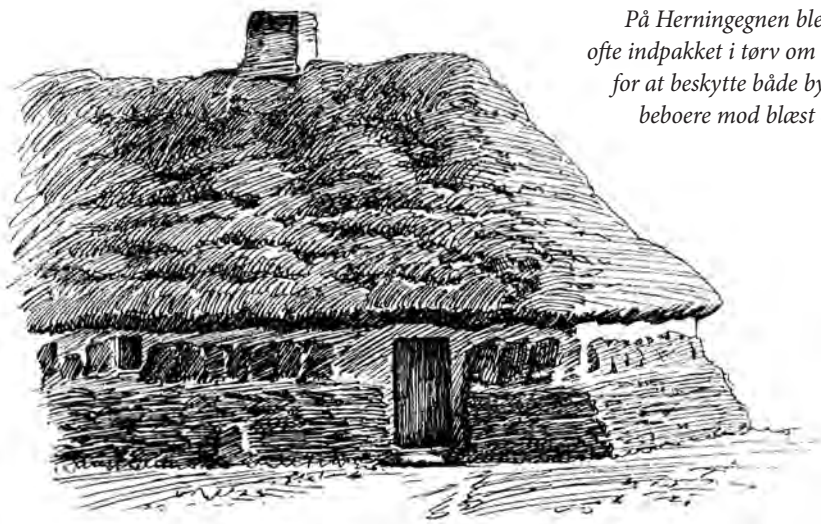
Nogle af de tilbageblevne lader ganske vist til at være ramt af livets omskiftelighed, da der er en overrepræsentation af udvidede familier: Bedsteforældre, forældre med børn.²⁵ Det gælder for familien Deichman på baghusets kvist i Adelgade 292. I 1845 var det ægteparret Ane og Andreas. Fem år senere var Andreas død, og enken fik selskab af sin datter Sophie på 21 år og dennes datter. De er ikke at genfinde der i 1855, så det lader til at have været overgangsperiode i en givetvis svær tid.

Billedet er ikke så entydigt ved nogle af de andre flergenerationshusstande. En 49-årig skomagermester i Skt. Peders Stræde 32, stuen til højre, hjalp sin 86-årige far. De to skomagere havde i øvrigt en voksen svend boende hos sig, og han fulgte så at sige med.²⁶ Et tilsvarende sammenhold fandtes i Klerkegade 433, hvor en 72-årig enke boede med sin datter på 41 og en tjenestepige på 33 år. Enken, Marie Reitz, er i folketællingerne registreret som "seidenfarver" og "særkefarver". Hun må have drevet virksomhed fra adressen fra (mindst) 1836 til 1851, da hun er i Kraks Vejviser i de år med betegnelsen "silkefarver".

Reitz, M., Silkefarver Enke, Klerkeg. 433

Reitz, M., Silkefarver enke, Klerkegade 433, Kraks vejviser 1848. Særke eller underkjoler var oftest lavet af silke (seiden på tysk). En farvning kunne gøre den gamle underkjole moderigtig og holdbar lidt endnu.

Er sammenholdet et udtryk for knugende ulykke eller tværtimod succes? Mere entydigt positivt ser det ud for en håndfuld familier, der blev boende i de små lejligheder, tilsyneladende for at kunne have råd til at give børnene en god uddannelse. I Sankt Peders Stræde 49 finder vi i 1845 en urtekræmmer med sin kone og fire børn. I 1850 er han gået på pension, og alle fire børn bor

På Herningegnen blev husene ofte indpakket i tørv om vinteren, for at beskytte både bygning og beboere mod blæst og kulde.

stadig hjemme. En søn på 19 er tømmersvend, en anden på 18 er jernstøberlærling.²⁷ En arbejdsmand, ovenikøbet tilflytter, i Adelgade 265 fik sendt sine sønner på henholdsvis 17 og 19 år i stenhuggerlære.²⁸ I Amagergade 317 finder vi en arbejdsmand på 50 år, han var tilflytter og enkemand. I 1845 var hans to drenge ti og 14 år. Fem år senere er den ældste blevet førstemand på et handelsskib, og broren er i lære som murer.²⁹

En snedkersvend på 20 år boede i Hjortelængen 159, men stod i 1850 som væverlærling – et karriereskift, som muligvis har givet større økonomisk sikkerhed i forhold til snedkerjobbet, som havde uregelmæssige bestillinger og risiko for at ligge brak i vinterperioden.³⁰

Det ser med andre ord ud som om slummen ikke blot var et afløb, hvor alle samfundets tabere havnede, men at der også var plads til socialt avancement.

Flugten fra landet, flytterier og fritidstilbud

Efter en talgalop over så mange, som boede så småt med forfærdende høj spædbørnsdødelighed og andre ubehageligheder til følge, melder spørgsmålet sig selvfølgelig: Hvordan kunne de dog holde det ud? Svarene lader til at være, at en meget stor del af slumbeboerne ikke var bedre vant, samt at de 1½

Der er mere bedre plads ude på landet, men ikke til menneskene. Korn og kræ, brænde, redskaber, vogne – alt det skulle også under tag. Mange steder sov alle i dagligstuen på ti kvadratmeter: mand, kone, børn, aftægtsfolk, karle og piger.ⁱⁱⁱ Gæstfriheden (eller nøden, alt efter temperament) var også stor, så “tjenestefolk, håndværkere og udliciterede almissenydere, der i kortere eller længere tidsrum havde ophold hos en familie” kunne også klemmes ind.^{iv} Stue i Aggerhuset på Frilandsmuseet. I 1850, som huset er ført tilbage til, var der 15 beboere i huset. Foto Kai Uldall, ca. 1925, Nationalmuseets billedarkiv.

kvadratmeter for langt de fleste var at ligne med et hotelværelse. Indtil bedre melder sig: Et lille skrabet værelse i en spændende storby.

For en del af de indfødte må de meget beskedne boligforhold blot have været et hverdagsvilkår, de var vokset op med. Det samme gjorde sig egentlig også gældende for tilflytterne, som jo udgjorde næsten 4 ud af 10 beboere.

H.C. Andersens berømte ord fra 1843 om at “Der var så dejligt ude på landet” kombineret med Morten Korch-film, har gjort os blinde over for de temmelig kummerlige forhold, mange landboere levede under.

Maskineringen af landbruget var med til at presse store dele af den voksende landbefolkning. At blive selvejer ude på landet blev dyrere og dyrere i løbet af 1800-tallet, alt sammen medvirkende til at folk flyttede i hobetal fra landet. Først til de danske byer, København i særdeleshed, og senere til USA.

At sove i en tændstiksæske, eller i hvert fald et dejtrug, var altså ikke ukendt.³¹ For at holde på varmen var samsovning også standarden (på karlekammere langt op i vor tid), også med fremmede.

Flyttedage året rundt

Den forfærdende høje børnedødelighed gjorde, at København udelukkende voksede gennem indvandring indtil 1890.

Internt i København har der også været gang i flytteriet. I Kraks historiske vejviser “Minderige huse” har notabiliteter som Grundtvig (med kone og 5 børn) 16 forskellige adresser alene i København, politikeren Orla Lehmann og komponisten H.C. Lumbye står hver med 13 adresser, fysikeren og filosofen H.C. Ørsted med 11.³²

Folk flyttede ustandselig, og altså ikke kun på de officielle flyttedage. Adresseavisen opremsede, lige inden oktoberflyttedagen 1848, hele 86 annoncer under “Huslejlighed tilbydes”, nogle af dem med flere lejligheder i én annonce og et tilfældigt valgt novemberdag gav 48 hits.

Desuden havde Adresseavisen en fast rubrik ved navn “Bopælsforandring” og i en tilfældigt udvalgt udgave fra 3. marts 1848 var der 26 meddelelser om adresseskift. Det var alle mulige, der meldte flytning pr. Adresseavis: privatpersoner, urtekramsforretninger, skræddere, skoler og stråhatteblegningsfirmaer.

Et forsøg på at holde styr på befolkningens bevægelser internt i København var “De rejsendes Kontor” fra 1811, hvor alle skulle melde flytning inden 24 timer. Alle vidste at det var en lige lovlig kort frist, men selv med underreportering, klagede politiet over, at det var ved at drukne i flyttesager allerede i 1828. Der måtte flere gange rokeres rundt på kontoret, fordi det blev fyldt med flyttemeddelelser i løbet af ingen tid. Bjerget af flytteregistreringer var også

Skt. Peders Stræde set mod Vester Voldgade omkring 1910-1911. I 1850 havde gaden 2023 indbyggere, mere end datidens Ribe. Foto: Johannes Hauerslev, Københavns Museum.

medvirkende til at politidirektør Crone solgte det meste af politiets arkiv til papirmøllen i 1868. Derfor er der kun bevaret mandtaller fra 1866 og frem.³³

Flytteriet skyldes sandsynligvis, at folk gerne ville bo tæt på deres arbejde hvilket giver god mening med 10-16 timers arbejdsdage og transportmidlet var gåben. Mange flyttede ligefrem ind hos arbejdsgiveren. Det gjaldt alle samfundslag, som for eksempel kaptajn A.F. Tscherning, der boede skråt overfor Søren Kierkegaard på Nytorv, men da Tscherning blev krigsminister i 1848, flyttede han ind i Krigsministeriet.³⁴ Det sparede ham for en gåtur på hele 850 meter hver vej.

En datidig journalist mente, at daglejere og håndværkere måtte bruge

deres “surterhvervede fortjeneste” for “de sletteste lejligheder”³⁵ til 72 rig-bankdaler om året. Den høje lejepris kunne være betinget af at lejeperioden ofte var meget begrænset, og vist temmelig sjældent et helt år. Derfor kunne husejere udleje huse med “smalle (mørke og svinske) gårdspladser, hvor der næppe var plads til privetet” og på dags- og ugebasis til en dobbelt så dyr husleje som i Brumleby, mønsterbyggeriet som lægen Hornemann stod i spidsen for.

Husleje kunne vist nok betales pr. døgn som på hoteller, hvilket åbenbart gav en vis frihed for beboerne, for Hornemann fortsætter:

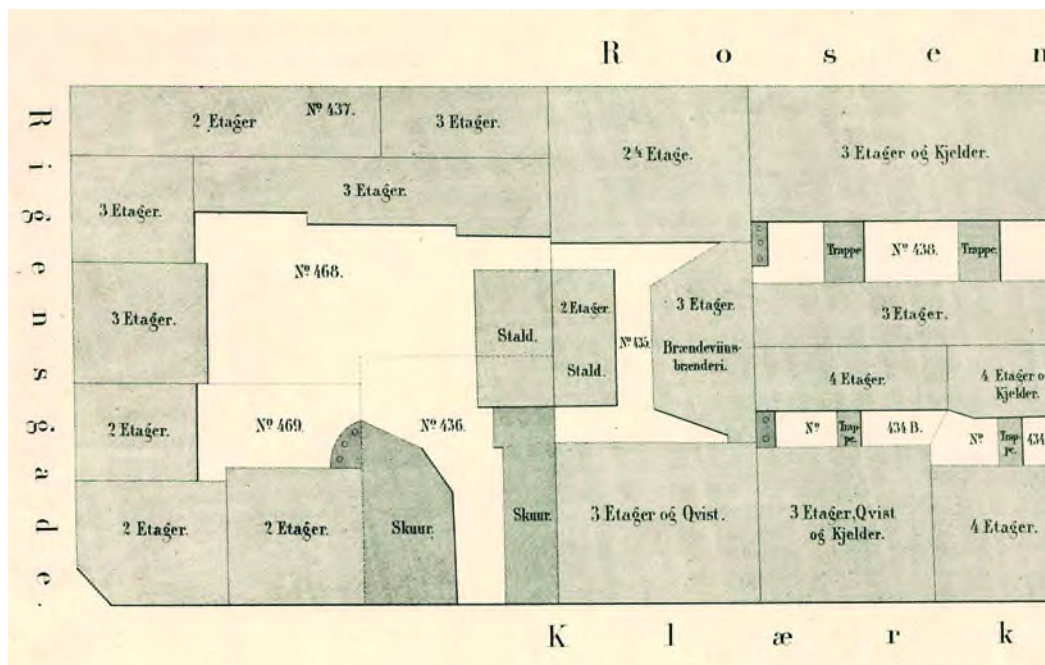
“Til gengæld havde de, som alle slige bygninger, frihed til at være så svin-ske, usædelige og uordentlige som de ville, og til at være så mange, som de ville i hvert rum. Denne ubundne frihed, som findes i alle slige huse, forklar-er den høje lejepris; thi beboerne betaler gerne højt for dette sigøjnerliv, og de løber bort, når de ikke kunne betale mere og søger et lignende logis.”³⁶

Gemt bag forargelsen er billedet af et kapløb: Lejerne betalte en forholds-vis høj husleje, men sandsynligvis uden depositum, og per dag eller uge, husejerne stuede mængder ind i husene – og måtte være forberedte på et vist tab. Dengang foregik huslejeopkrævning jo ved at banke på døren og få rede penge, og en fraflyttet lejer, der ikke havde oplyst sin nye adresse, var forsvundet i myretuen København.

At det kunne gå hurtigt med at flytte, kan blandt andet ses i tilfældet Anton Perlt og hans kone og tre børn. Han var en 36-årig strøpemager-svend fra København, som formåede at have to adresser pr. 1. februar 1845: Adelgade 292 i forhusets kvist og Rosengade 440, baghusets 3. sal. Perlt'erne er ikke at genfinde i slumhusene i 1850, så de flyttede væk, ligesom hoved-parten af de andre. Kun to andre familier flyttede fra ét slumhus i 1845 til et andet i 1850.³⁷ Mit fokus har været på slumhusene, snarere end de enkelte beboere, så jeg har ikke fulgt alle 2.581 beboeres færden. Projekter som link-lives vil forhåbentlig kaste lys over hvor de flyttede hen, for nu kan jeg blot vise at de flyttede og altså ikke døde i de overfyldte huse.³⁸

Fristelser og fritidstilbud

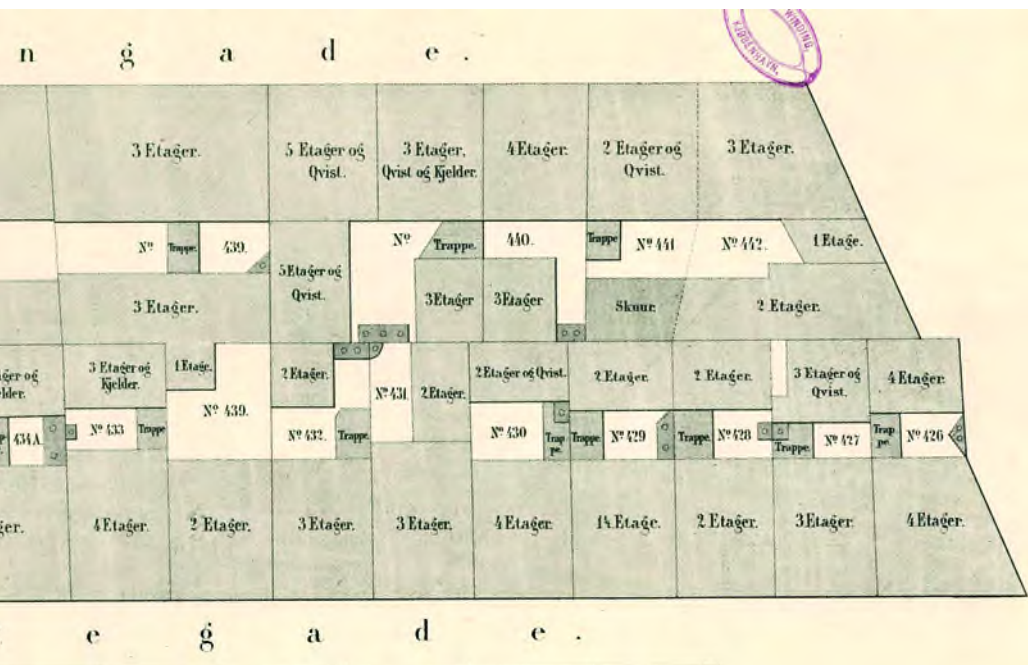
Fritidstilbud må også have været en tillokkelse og en trøst. København bød på utallige forlystelser, lige fra de gratis opløb på gaden³⁹ til teater og

Karréen Rosengade, Klerkegade, Rigensgade og Kronprinsessegade 1855. Kort trykt i Ugeskrift for Læger "Beskrivelse af et fattigkvarter" af lægen Engelsted, som var meget bekymret over områdets overbefolkning og forsømmelse af almindelige sundheds og renlighedshensyn'. Man

foreningsforedrag. Der var rige muligheder for at dyrke sang, musik og dans, hvad enten det var ballet eller svingommer i såkaldte polkakældre. Læselystne kunne være medlemmer af lejeviblioteker. Den mest almindelige pris var 8 skilling om ugen pr. bog, og altså indenfor økonomisk rækkevidde for mange.⁴⁰

I "Springgade var 2 lejeviblioteker, Store Grønnegade havde 3, og Lille Grønnegade 1, Store Regnegade 1, Gothersgade 1 og Købmagergade 2. Man kan godt sige, at dette kvarter var et rigtigt bogkvarter med ikke mindre end 10 før Bakke kom til."⁴¹ Bakkens Lejevibliotek fra 1841 lå i Møntergade 27, nu nedrevet. Læsere af nærværende årbog vil nok glæde sig over at mange af vore forfædre kunne få lektüre, men lejevibliotekerne var bare én af mange

forstår ham godt, bebyggelseprocenten var kolossal og der var forfærdende få lokummer.' Em. Bærentzen & Co. Lithografiske Institut, Det kongelige Bibliotek kort- og billedsamlingen.

nichevirkksomheder, der kunne drives i det uhyre tætpakkede kvarter. Et andet, mindre stille eksempel, kunne være harmonikahandlen i Vingårdstræde 12, der i 1840'erne tilbød nye og brugte trækharmonikaer samt undervisning i disse instrumenter.

Det kan godt forekomme frivolt at fremhæve fritidstilbud som et (træk-) plaster på såret, dog mener jeg at det bør medtages som en forklaring på slummens opståen og vedbliven.

Forholdet mellem penge, arbejde, fritid og frihed var også et andet end i dag. Lønspredningen var enorm i datidens samfund.⁴² Pålidelige lønstatisikker findes først fra 1872 og frem. Indkomstskat var kun for samfundets allerøverste top med en indtægt på mere end 1.200 rigbankdaler om året.

Sange af „en Sondag paa Amazon“, „en Spure
i Trandands“, for Harmonica, samt Information a
I ml. Timen erholdes i Harmonicahandelen i Wiin-
gaardstrædet 128, i Stuen. Brugte Accordier kjøbes.

*Harmonikahandlen ved W. Simonsen. Harmonikaen var et forholdsvis nyt instru-
ment, fra 1829, men som det ses, en stor succes. Annonce i Adresseavisen 15. novem-
ber 1848.*

Drikkepenge blev forventet, og givet, til alt og alle. Vi husker at den 14-årige H.C. Andersen havde kunnet spare 10 rigbankdaler op i løbet af et par år, blot ved at rende ærinder og synge og deklamere. Ja, selv i arbejdshusene, den frygtede endestation for de fattigste, 'burde' der være mulighed for at krads ekstra skilling ind. Det blev i hvert fald fremstillet som skandaløst, at beboerne i arbejdshusene ikke havde mere fritid, som de kunne bruge på at tjene penge på fx tøjvask udenfor arbejdshuset.⁴³

Afrunding

Denne artikel er et forsøg på at se på slummen i guldalderens København med nye øjne. Hovedstaden havde en vældig tiltrækningskraft på især yngre mennesker, der søgte ind til byens muligheder for arbejde, uddannelse, fritids-tilbud og kærlighed.

Ved hjælp af folketællingerne 1845 og 1850 samt kirkebøger fra perioden, kan det påvises, at overbefolkningen var så voldsom, at tusindvis af mennesker ikke engang havde to kvadratmeter at bo på.

Det var dog heldigvis tale om en kort periode for det altovervejende flertal af slumbeboerne, der hurtigt flyttede ud af de overbefolkede huse. Selv de tilbageblevne lader til at have klaret sig forholdsvis godt. I løbet af de fem år går antallet af offentligt forsørgede ned til nul, og for nogle få arbejdsmænd lykkedes det dem at give deres sønner en håndværkeruddannelse altså kravle op af den sociale rangstige.

Noter til illustrationer:

- i. Nedergaard, Paul: *Dansk præste- og sognehistorie*, 1951, 173. Han boede i 1850 i Skt. Peders stræde 49, 1.th. sammen med hende den 69-årige enke Christiane Mortensen og hendes søn Ferdinand Emil Mortensen på 34 år. Ferdinand var sten- og billedhuggersvend. Christiane boede der også i 1845, hvor hun ernærede sig ved vask og sine to logerende (en snedkervend og en 'latin og jurist'), fem år senere var vaske-riet blevet for tungt og hun syede i stedet.
- ii. Byggesagsafdelingens arkiv, Byggesager fra Byggesagsafdelingen, Byggesager: Sankt Annæ Vester kvarter 1858-1996, æske Matrikelnummer: 438-443.
- iii. Mejborg: *Gamle danske hjem i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede*, 1888, 92.
- iv. *Familie, hushold og produktion*. Udgivet af Institut for europæisk folkelivsforskning Christiansen og Mathiesen: *Fiskere og bønder på Harboør*, 1974, 49.
- v. Dr. Engelsted: 'Beskrivelse af et fattigkvarter', *Ugeskrift for Læger*, anden række, nr. 23, 17. november 1855, 363.

Noter til teksten:

1. *Statistisk Tabelværk*, Ny række, 3. Bind indeholdende en detaljeret Fremstilling af Fordelingen af Hovedstaden Kjøbenhavns Befolkning i dens enkelte Bestanddele i Aaret 1850. Bianco Luno, 1851, II.
2. Københavns Stadsarkiv, Byggesagsafdelingens arkiv, Byggesager fra Byggesagsafdelingen 1858-1996 og Københavns Stadsarkiv, Magistratens 1. afdeling, Direktoratets arkiv (1938), Ejendomsvurderinger. Syns- og taksationsforretninger over fast ejendom.
3. Bygningsloven for Staden Kjøbenhavn 12. april 1889 § 40 og 41 Citeret i Engelsing, Jesper: *København etageboligbyggeri 1850-1900 – en byggeteknisk undersøgelse*, SBI-rapport 142, 198, 380.
4. *Historien om syv huse, – en bygningsundersøgelse i Ny-København*, Foreningen til gamle bygningsbevaring. 1982, 56.
5. Lützen, Karin: *Byen tømmes – kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, 1998, 127.
6. Rigsarkivet. Trinitatis sogn kirkebøger, Kontraministerialbog, Døde kvinder 1843 - Døde kvinder 1853 og København Vor Frelsers Sogn, Kontraministerialbog, Døde kvinder 1844 - Døde kvinder 1851.
7. Rigsarkivet. Vor Frelsers Sogn, Kontraministerialbog, Døde mænd 1844 - Døde mænd 1851.
8. Wilkens, Julius: *Motiveret Forslag til en Udvildelse af Kjøbenhavn indtil Ferskvandssøerne*, 1854, 6.
9. *Salmonsens konversationsleksikon*, Anden Udgave, Bind 15, 1925, 973.
10. Magnus, I.C.: *Nogle Billeder af Kjøbenhavn under Choleraepidemien*, 1853, 16.
11. Clausen, Nanna Floor: *Enkestanden i Danmark 1801 En analyse af en specifik social gruppes leveforhold – baseret på den komplette 1801 folketælling, Metode & Data* nr. 89 2003, 42.
12. Agersnap, Torben: *Studier i indre vandringer i Danmark*, Acta Jutlandia XXIV, 1952, 20.
13. Saunders, Doug: *Arrival city – how the largest migration in history is reshaping our world*. London, 2011, 20.
14. Marthe Dorthe Partheier fra Hessen-Cassel, Åbenrå 223, Abraham Frenkelsen fra Frankfurt, Teglgårdstræde 5-7, Johanne Siønborn fra Randers, boende i Adelgade 292 i både 1845 og 1850. Hun fik ingen understøttelse i 1850 og levede kun af sit vaskearbejde og givetvis med hjælp fra sine to voksne sønner, der begge var arbejdsmænd. De tre viser også en anden tendens, nemlig at tilflytterne stod svage og i højere grad end de indfødte, måtte forlade sig på fattighjælp i krisetider.
15. Atlanta M. N. Young: *Storbyens mangfoldighed – husstandsformernes diversitet i Københavns folketælling anno 1885*. Kan-

- didatspeciale i historie, SAXO institut, 2019, 34.
16. *Statistisk Tabelværk*, Ny række, første Bind indeholdende en detaljeret Fremstilling af Folkemængden i Kongeriget Danmark i Aaret 1850, samt af Ægteskaberne, Fødslerne og Dødsfaldene sammesteds i Aarene 1845-49. 1850., XXXVIII.
 17. *Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik*. Nr. 4 Tabellarisk Fremstilling af Kjøbenhavns Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1816—1878 samt Oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie. Udgivet af Kjøbenhavns Magistrat Kjøbenhavn. 1879, 92-93.
 18. Dødsraten var i København 1840-49 2,68 procent om året, mod 1,97 procent ude på landet. *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede*, Statistisk Tabelværk, 5. Række, Litra A nr. 5, 1905, 120.
 19. Hornemann, Emil: *Beretning om den allerhøieste Commisorium af 12 Marts 1851 nedsatte Sundhedscommissions Virksomhed 1851*, 1852. 86.
 20. *Statistisk Tabelværk*, Ny række, første Bind indeholdende en detaljeret Fremstilling af Folkemængden i Kongeriget Danmark i Aaret 1850, samt af Ægteskaberne, Fødslerne og Dødsfaldene sammesteds i Aarene 1845-49. 1850, XCIV.
 21. Knudsen, P: *Dødelighedsforholdene i Kjøbenhavn 1855-1859*. Særskilt Aftryk af Hygiejniske Meddelelser, Kjøbenhavn, 1864, 7.
 22. 30-årig tjenestekarl fra Teglgårdstræde 189, døde på Frederiks hospital i marts 1847 af kraniebrud, han fik i øvrigt en anstændig begravelse. Et andet eksempel var en 38-årig tømmersvend fra Adelgade 265, der døde i september 1848 på Almindelig Hospital af 'dybt skåret sår i halsen'. Udfra kirkebogens kortfattede optegnelse er det er ikke muligt at sige om det er drabsforsøg, selvmord eller en særligt skrækindjagende arbejdsulykke. Tømmersvenden fik en fin begravelse, endda med ligvogn.
 23. Der "burde" have været mindst 8, thi folketællingen 1845 havde vist at der var 4.267 afsindige i kongeriget Danmark, eller '1 for hver 316 af befolkningen. En detaljeret tabellarisk Fremstilling af Folkemængden i Kongeriget Danmark d. 1ste Februar 1845, Udgivet i serien *Statistisk Tabelværk*, Hft. 10, 1846, XV (2581/316=8,16).
 24. I 1845 var der 1549 voksne over 18 år i slummen. Kirkebøgerne viste at 81 voksne døde i slummen fra 1845 til 1849, hvilket giver en årlig dødsrate på én procent, altså under de 2,68 % som byen som helhed havde.
 25. Flergenerationshusstande blandt de tilbageblevne: 21 familier. Det er omkring 4-5 % af husstandene, og ganske overrepræsenteret i forhold til København. Det var så usædvanligt at bedsteforældre, forældre og børn boede sammen, at det slet ikke er opgjort i bearbejdelse af folketællingerne i 1845 og 1850. I 1801 udgjorde den type husstande ca. 2 %.
 26. Stuen til højre (i forhuset) Erich Ibsen Malmgreen fra Malmø, sønnen Hans Christian og svenden Niels Frandsen fra Frederiksberg. I 1845 havde de også svenden Hans Ludvig Hansen fra København boende hos sig.
 27. Stuen til venstre (i forhuset) Urtekræmmer Lauritz Nielsen fra København, gift med Ane Catrine. Lauritz Waldemar på 19 år var tømmersvend og Carl Frederik på 18 var jernstøberlærling. Thora på 16 og Emma Sophie på 14 står uden stillingsbetegnelser.
 28. Erik Hansen fra Gentoft i stuen i baghuset. Hans Henrik og Søren Henrik, 19 og 17 år, var stenhuggerlærlinge. I 1850 var familien rykket ind på forhusets 2. sal, hvad der også må regnes som socialt avancement.
 29. Forhuset 317B, 3. sal, Jens Peter Spendrup fra Nødager. Jens Theodor blev førsteemand i koffardiflåden.

30. Forhusets første sal. Snedkervend Peter Jensen fra Korsør, hvor sønnen Adolph blev væverlærling.
31. Helene Strange. *I mødrenes spor – nordfalske Kvinders Arbejde gennem halvandet Hundrede Aar*, 1945, 27.
32. *Minderige Huse: kendte Mænd og Kvinders Boliger uddraget af Københavns Vejvisere 1770-1850*, 1922.
33. Pedersen, Karl Peder: *Kontrol over København – Studier i den sene enevældes sikkerhedspolitik 1800-48*, 2014, 131.
34. Tudvad, Peter: Kierkegaards København, 2004 44. Søren Kierkegaard havde "sit legeme", Anders Christensen Westergaard (1818-67), boende hos sig. Westergaard ordnede alt, inklusive flytning og opstilling af bøger i bogreoler.
35. Magnus, I.C.: *Nogle Billeder af Kjøbenhavn under Choleraepidemien*, 1853, 15 og 17.
36. Hornemann, Emil: *Danske Arbejderboliger: eller Oversigt over, hvad der i Danmark, og navnlig i Hovedstaden Kjøbenhavn, er gjort for at skaffe den arbejdende Klasse sunde og billige Boliger*, 1876, 34. Han omtaler det tidligere hus i Olfert Fischergade 53, der rummede 123 personer.
37. En Hans Jensen Engel på 36 år, en lejetjener fra Olsker sogn på Bornholm gift med jævnaldrende Ane Catherine, født Lorenzen, fra Haderslev. De boede i Peder Madsens gang 297 i 1845 og havde børnene Ane Margrethe på 9, Lorenz Edvard på 7, Frederik Ferdinand på 5 og lille Hans Thorvald på 3 år. Samtlige er lykkeligvis at genfinde på første sal i forhuset i Borbergade 111 i 1850. H.J Engel står nu som arbejdsmand og der er kommet to nye små til, Ane Josephine på 4 og Laura Rosalia på 2. Familien Florin var i 1845 bosat i Store Kongensgade 264 i lejlighed nr. 18, i 1850 i baghuset i Adelgade 251. Kirkebøgerne fortæller også at Florins begravede deres 5-årige søn Hans Peter i 1847, da de boede i Rosengade 438. (Trinitatis sogn kirkebøger Døde mænd 1839 – Døde mænd 1851, Hans Peter døde af lungebetændelse og blev begravet 1847.12.03 fra Trinitatis kirke).
38. Link-Lives, livsforløb i Danmark 1787-1968, er et tværfagligt forskningsprojekt, der etablerer historiske livsforløb og familieforbindelser ved at forbinde folketællinger og arkivernes kilder om dåb, vielser og begravelser. <https://link-lives.dk/>
39. Nissen, E.A.: 'Beskrivelse af København 1849-50, en jysk bondekarls beskrivelse af København 1849-50', *Historiske Meddelelser for København*, 1962, 124.
40. Mosolff, Kirsten: 'Bibliotekstilbud i København før de kommunale biblioteker', *Bibliotekshistorie*, årgang 7, Nr. 1, 2005, 30.
41. Vasegaard, Søren: *Fra Bakkes Boghandel – Bidrag til Belysning af Kjøbenhavnske Bogforhold med Midten af det 19. Århundrede*, 1932, 8.
42. Fæstekontor L.P. Albrechts Nr 1. Tyende-protokol mænd 1848-1892, Københavns Stadsarkiv har enkelte lønoplysninger. To unge svenskere søgte arbejde 1848.11.17 og blev begge tærskere. Den ene, på 20 år, til 36 rigsbankdaler årligt, den anden, på 22 år, fik 46 rigsbankdaler om året. Begge fik vist kost og logi. Arbejdstider og -forhold er ikke oplyst i fæstekontorets protokoller, men det er en lønforskel på næsten 30 % for to jævnaldrende mænd.
43. Magnus, I.C.: *Nogle Billeder af Kjøbenhavn under Choleraepidemien*, 1853, 12.

Nytt fra byens underjordiske arkiv

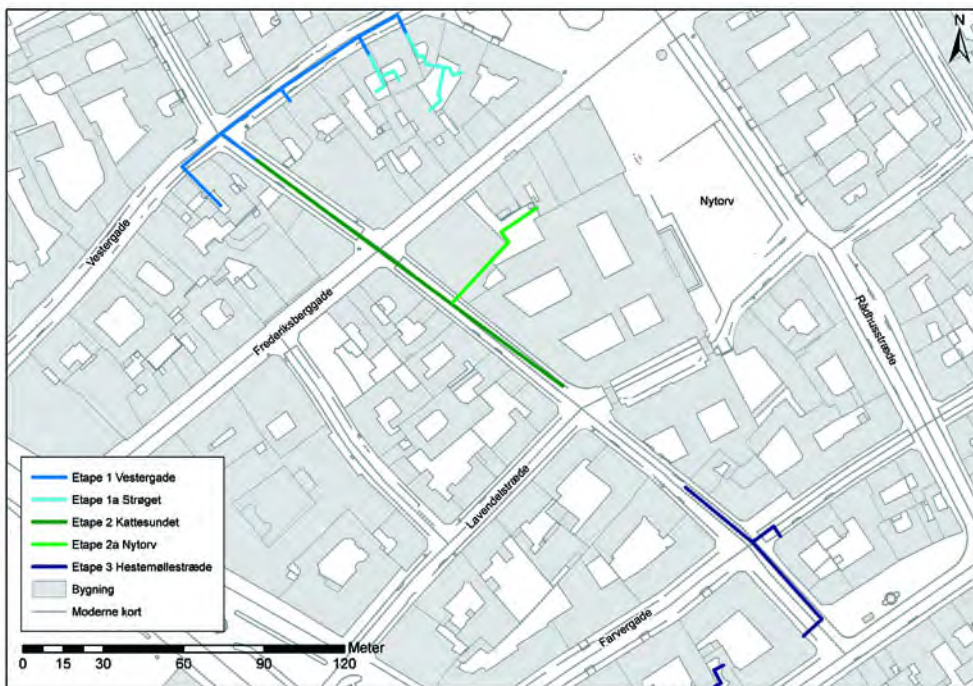
Om preurbane og urbane aktiviteter i det eldste Københavns “teglfrie lag”

■ Af Morten Steineke

En av de vanligste levningene som arkeologer støter på ved sine undersøkelser i det eldste København er ulike typer av kulturlag. Avsatt gjennom årenes løp kan disse jordlagene ha en tykkelse på flere meter og inneholde ulike typer av menneskelig aktivitet i form av måltidsrester, produksjonsavfall og byggemateriale. Ett av disse kulturlagene i den indre by har gått under betegnelsen “det teglfrie laget”. Oppfattelsen har lenge vært, at dette laget skulle utgjøre en rest etter de tidligste aktivitetene i byen og koples til den bebyggelse som etter sigende ble overdratt til Absalon i 1167. Grunnarbeid og nye arkeologiske undersøkelser gjør, at man nå revurderer denne hypotesen, og at kulturlaget må anses som mer komplekst enn tidligere antatt.

“I mange år sto jeg med hode og føtter dypt plantet i Trondheims, Bergens, Lunds og Københavns fete, illeluktende kulturlag fra middelalderen ... fortidens stemmer hvisket til meg fra de fuktige, brune profilveggene, der treflis, halm og strå, nøtteskall, dyrebein, mose, trekull, småstein, leirklumper og kullbiter presenterte seg som fragmenter i en slags historiens “dark matter” – fortidens skjulte krefter”.¹

I forbindelse med etableringen av ny fjernvarme fra Vestergade via Kattesundet til Gåsegade fikk Københavns Museum under 2018 til 2020 anledningen til å undersøke den såkalte “Clemensstaden”, som lenge har blitt betraktet som forløperen til det, som senere ble kjøpstaden København.² Denne delen av byen skal ha vært omgitt av en voll og en vollgrav, som i sin tid omkranset et område på ca. 2,5 hektar.³ Knyttet til denne antatte handelsplassen skal det ha eksistert et eldre kulturlag, som har skapt en del debatt gjennom årenes

Oversikt over undersøkelsesområdet med de opprinnelige deletappene for fjernvarme mellom Vestergade i nord og Løngangstræde i sør. Hentet fra Steineke 2021, fig. 2.

løp. Formålet med museets undersøkelse var derfor å avklare om dette kulturlaget faktisk eksisterte, dets mulige utbredelse og alder.

Clemensstaden

Handelsplassen skal ha ligget innenfor de nåværende gatene Mikkel Bryggers Gade, Vestergade og Gammeltorv/Nytorv.⁴ Denne bebyggelsen som i sin tid fikk navnet “Clemensstaden” er oppkalt etter, hva man da anså å være byens eldste kirke og dets bysogn.⁵

Stedet skal ha vært omgitt av en halvkretsformet jordvoll og vollgrav, som har blitt undersøkt ved et flertall anledninger – først og fremst i begynnelsen

MÅLESTOL 1:50

Rekonstruert kart over København med et utvalg av kjente bygninger og anlegg under høy- og senmiddelalderen. Det eldre vollenlegget og området for det eldre kulturlaget er markert innenfor den sørvestlige delen av byen. Hentet fra Fabricius 2021, s. 106-107.

av det 20. århundre, da det ble observert rester etter en større grøft på Vestergade nr. 9-13 og nr. 25-27, ved Mikkel Bryggers Gade nr. 2 og nr. 8-10 og ved Frederiksberggade nr. 1 på hjørnet av Gammeltorv i samband med byggearbeid. Vollgraven kunne her observeres over en lengde av ca. 30 meter. Ved Frederiksberggade nr. 1 ble det også registrert, at jorden, som var gravd opp fra grøften, dannet en voll på innsiden av denne.⁶

I tillegg til Fredriksberggade er halvkretsvollen også blitt identifisert ved Vestergade nr. 7 og 9 som en 9-10 m bred og mellom 0,3-1,25 m høy jordvoll, bygget av varierende leire og moldjord i ulike sjikt. Grøften på utsiden skal ha vært 7,53-8,16 m bred og 1,25-2,23 m dyp.⁷

Skaarup gjennomførte i 1987 en kompletterende undersøkelse av anlegget i Vestergade nr. 7 (matr. 42, Vester Kvarter). I tillegg til deler av en jordvoll og vollgrav ble det registrert eldre bosetningsspor med funn av østersjøkeramikk og et teglfritt kulturlag under jordvollen.⁸ Vannet i bunnen av vollgraven hadde vært stillestående (ut fra forekomsten av gytje), og med dette som utgangspunkt foreslo Skaarup, at anlegget utgjorde et forsvarsanlegg fra midten av det 12. århundre.⁹

Det ble ikke observert spor etter voll eller vollgrav i traséen ved Vestergade nr. 13/Kattesundet nr. 1 (matr. nr. 45, Vester Kvarter) i forbindelse med fjernvarmegravingen i 2018,¹⁰ men dette må nok ses i sammenheng med, at gravens nordlige avgrensning skal befinne seg sør for det aktuelle undersøkelsesområdet. Den øvre kanten av vollgraven i Vestergade nr. 7 skal ligge på kote 5,52/5,55 moh., mens bunnen av graven i sammenheng med Vestergade nr. 9-13 skal ligge på kote 3,26-3,30 respektive 2,95 moh., ensbetydende at vollgraven skal ha vært ca. 2,2 m dyp.¹¹

Ved Frederiksberggade nr. 30 (matr. nr. 24, Vester Kvarter) ble den antatte vollgraven undersøkt av Christophersen i 1984. To C14-dateringer fra bunnen av graven ble datert til henholdsvis 1040-1150 og 1160 AD, men det er noe usikkert om det daterte materialet egentlig stammer fra gravens anvendelsestid eller den senere oppfyllingen som skjedde da anlegget gikk ut av bruk.¹²

I vest sammenfaller grøften med Vestergrav eller Sankt Clemens Kirkes grav (Mikkel Bryggers Gade nr. 2-6) og et tverrsnitt av denne sør for Vestergade i det nordvestlige hjørnet av matr. nr. 50 og 51, Vester Kvarter plasserer bunnkoten på 3,04 og toppkoten på 5,96 moh.¹³ Dette betyr at graven må hatt en dybde på minst 2,92 m på dette stedet.

Dybden for Østergravs del på motsatt side nærmest Gammeltorv/Nytorv indikerer en dybde oppimot 3,2 m, om man regner fra toppen av et stratigrafisk og eldre kulturlag.¹⁴ Ved en nylig avsluttet undersøkelse ved Gammeltorv nr. 24/Fredriksberggade nr. 2 ble vollgraven målt til en bredde av ca. 6,0 m og bevart til en dybde av 0,5-1,0 m.¹⁵ Her skal man være oppmerksom på, at disse tallene skyldtes at anlegget i høy grad har blitt fjernet i forbindelse med senere aktiviteter og bebyggelse.¹⁶

Undersøkelse av de nederste delene av vollgraven i kjelleren til Frederiksberggade nr. 2. Foto: Københavns Museum.

På bakgrunn av tidligere undersøkelser i Farvergade virker det som om vollgraven ender ca. 50 m nord for den antatte strandlinjen.¹⁷ Årsaken til dette kan skyldes en feiltolkning fra Ramsings side, når det gjelder vollgraven og den senere oppfyllingen. En lignende situasjon med manglende vollgrav er derimot også påvist i Lavendelstræde sør for Mikkel Bryggers Gade, der fortsettelsen av halvkretsvollen ikke har kunnet identifiseres arkeologisk til tross for, at det ble gravd ned til naturlig bakkenivå på ca. 4,5 m under dagens gatenivå.¹⁸ Det er altså fortsatt usikkert, hvor langt sørøstover anlegget inkludert vollgraven har strukket seg mot det, som tidligere utgjorde kystlinjen langs Farvergade og Kompagnistrædet.

I tillegg til vollen med tilhørende vollgrav skal en ca. 2 m bred leirbank dekket til med greiner av hyll (*Sambucus nigra*) og tolket som noen form for overgang være observert i vollgraven under og utenfor Vestergade nr. 9 (matr.

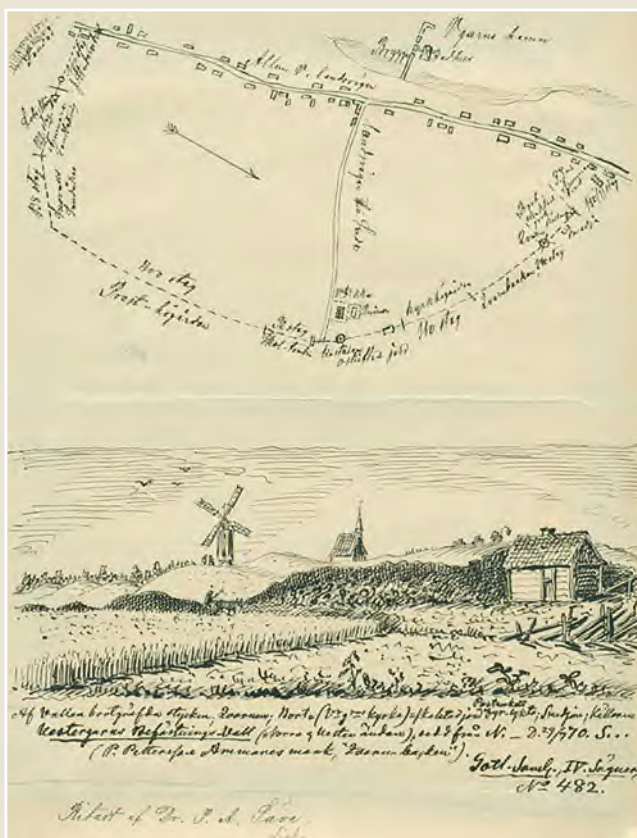

Sankt Clemens kirke (1) og "Clemensstaden" (5) med vollgrav (6) øst for Rådhuspladsen. Hentet fra Christophersen 1985, s. 74.

nr. 43, Vester Kvarter).¹⁹ En lignende bro/leirbenk er også blitt påvist ved de nylige undersøkelsene på Gammeltorv nr. 24/Frederiksberggade nr. 2.²⁰

På innsiden av vollen skal det ha vært et gateløp (en vollgate), som deler av dagens Mikkel Bryggers Gade og den i dag forsvunne Vombadstuestræde

Västergarnsvallen. Foto: Raymond Hejdström. Gotlands Museum. Fra <http://samlingarna.gotlandsmuseum.se/index.php/Detail/objects/120016> Hentet den 2022-04-05. Benyttet med godkjennelse fra Gotlands Museum.

Västergarnsvallen. Tegning av Pehr Arvid Säve 1870. <https://sv.wikipedia.org/wiki/V%C3%A4stergarnsvallen> Hentet den 2022-03-24.

kan være en rest av.²¹ Innenfor vollen har man også påtruffet større mengder fiskebein, noe som indikerer aktiviteter knyttet til fiskeforedling eller handel.²²

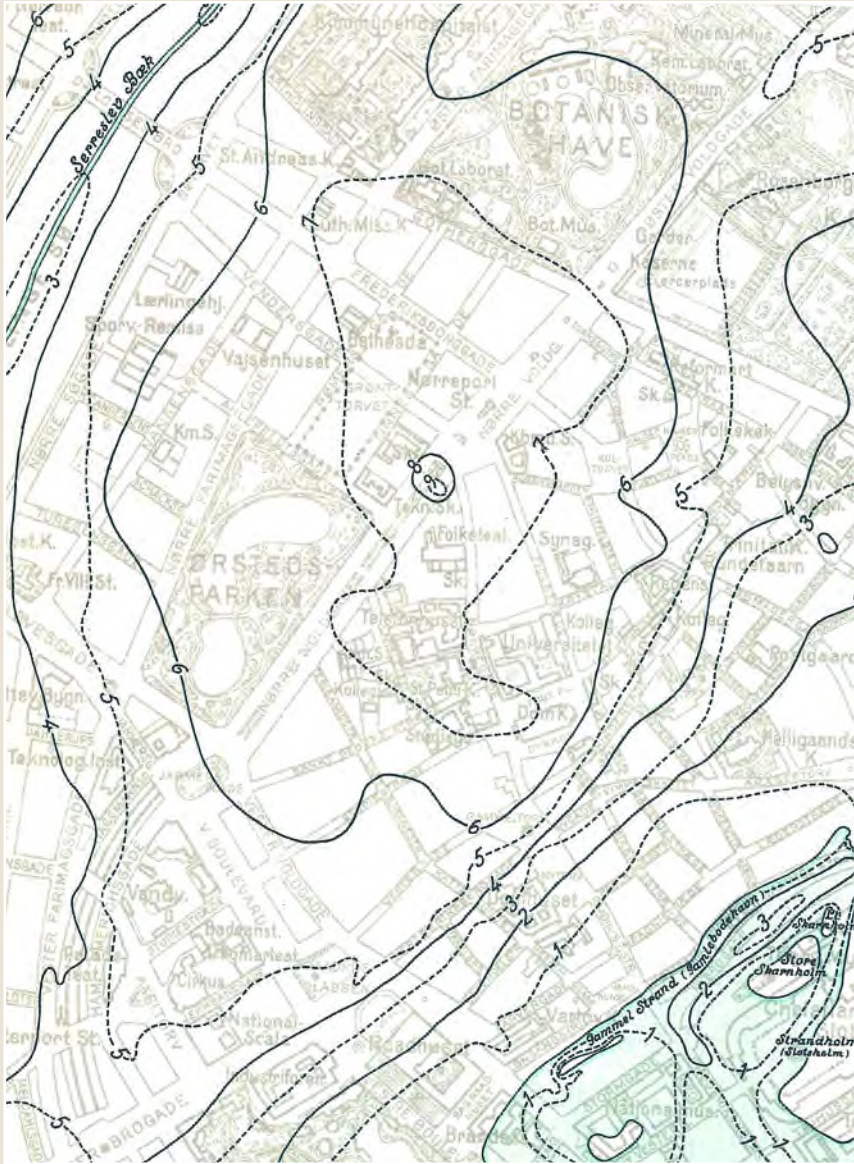
Skaarup foreslo i sin tid, at anlegget skulle settes i sammenheng med tronstridene på 1100-tallet. Vollen og vollgraven har siden blitt omdannet, og de nylige gjennomførte undersøkelser ved Gammeltorv antyder, at anlegget ble oppført og tatt i bruk så tidlig som under siste halvdel av 1000-tallet.²³ Ut fra de funn, som er tatt vare på fra graven sammen med øvrige stratigrafiske observasjoner, skal anlegget som helhet ha gått ut av bruk, når man valgte å etablere en ny befestning rundt kjøpstanden på begynnelsen av det 13. århundre.

Gjennom årenes løp har det vært en del debatt og uenighet om “Clemensstadens” karakter, og om det har vært snakk om en befestet handelsplass. Ramsing drøftet selv mulighetene for, at det var en forsvarsvoll med omkringliggende vollgrav, men forkastet denne teorien. Han foreslo i stedet, av graven utgjorde en del av et større mølleanlegg.²⁴ I 1947 ble derimot denne befestningsteorien tatt opp på nytt. Anlegget ble igjen tolket som restene av et primitivt forsvarsanlegg med voll og vollgrav.²⁵ Det nyeste tolkningsalternativet i dag er, at “Clemensstaden” har utgjort deler av en kongsgård, som har vært beskyttet av en voll med tilhørende vollgrav.²⁶

Et åpenbart kildekritisk problem med de framlagte hypotesene er, at disse ikke med sikkerhet har blitt bekreftet arkeologisk – hverken i form av fysiske rester eller i form av et varierende og innholdsrikt funnmateriale. De skriftlige kildene gir heller ingen klarhet angående dette spørsmålet. I tillegg skaper de topografiske betingelsene utfordringer i forhold til de alternativ, som er presentert. Disse argumentene skal ikke utdypes ytterligere her, men som et innlegg i denne diskusjonen og uten å dra alt for omfattende paralleller, kan Hafn og “Clemensstaden” på flere måter sammenlignes med handelsplassen Västergarn på Gotland fra det 11. århundre. I tillegg til en halvkretsvoll (Västergarnsvallen) har man her påvist en nærliggende stormannsgård, en kastal, to kirker, samt samme sesongsrelaterte fiskeriaktiviteter som i København.²⁷

Terrengvariasjoner og undergrunn

For å forstå byens eldste bebyggelse med tilhørende kulturlag er det viktig, at man også studerer de topografiske og undergrunnsmessige forutsetningene i

Rekonstruksjon over den opprinnelige topografien og koteforhold mellom Rådhuspladsen og Gammeltorv/Nytorv. Utsnitt fra Ramsing 1940, Bd. I, kort 32.

En god illustrasjon over de terrengvariasjoner som faktisk fortsatt finnes i Københavns indre by – Nytorv sett fra Gammeltorv. Fotograf E. V. Harboe ca. 1875. Fra <https://www.fotohistorie.com/harboe-ev-kbh.html> Hentet den 2020-10-27.

området. Københavns topografi, inkludert undergrunn og oppfyllingslag ble først dokumentert av Ramsing og Rosenkjær på begynnelsen av 1900-tallet gjennom flere oppmålinger i forbindelse med byggeprosjekt på forskjellige steder i byen. Ramsing publiserte i 1940 et forslag til byens opprinnelige topografi på bakgrunn av disse observasjonene, og selv om denne rekonstruksjonen inneholder unøyaktigheter, kan den fortsatt brukes.²⁸

Ramsings rekonstruksjon viser, at det skal ha vært en mindre forhøyning i området fra Jarmers Plads i vest til utkanten av Botanisk Have i øst. I dette området med et høydemaksimum på kote 9 moh. faller terrenget jevnt i alle retninger, og terrenget er som brattest i området ved Gammeltorv og Nytorv. I området rundt Frederiksberggade, Mikkel Bryggers Gade, Kattesundet og Farvergade stiger terrenget fra kote 1 til kote 5 moh. på bare 200 m fra sør til nord. Dette viser seg tydelig, også om man befinner seg i området den dag i dag.

Analyser av pollen- og makrofossilprøver tyder på, at Københavnsområdet under sen vikingtid og tidlig middelalder var dominert av et lavt område med strandenger. Dette området under kote 1,0 moh. skal ha vært som bredest ved Gammel Strand/Badstuestræde med sine 175 m. Deretter minsket strand-

Lokalitet/Matr. nr.	Tykkelse (cm)	Referanse
Mikkel Bryggers Gade nr. 11	10	Arkivmateriale uten KBM nr.; Mikkel Bryggers Gade nr. 3-9
Ved Overløpsrenden nord for Vestergade	30	Ramsing 1940, Bd. III, s. 48
I tilknytning til Vestergade nr. 23-25	31	Ramsing 1940, Bd. III, s. 49
Under Vestergades gatebelegning/Vestergade nr. 9	30	Ramsing 1908, s. 412; 1940, Bd. III, s. 49
I tilknytning til Vestergade nr. 7	45	Skaarup 1988, s. 29
Ved Østergrav sør for Vestergade	30	Ramsing 1940, Bd. III, s. 49
Under det eldste gateløpet i tilknytning til tidligere Vombadstuestræde og ca. 40 m sør for Vestergade	30	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82
Under tidligere Store Sankt Clemensstræde	15-20	Ramsing 1908, s. 414; 1910, s. 208
Kattesundet like sør for Frederiksberggade	30	Ramsing 1910, s. 204
Fredriksberggade nr. 5 langs med Nytorv	30	Ramsing 1910, s. 499
Matr. nr. 6-8 sør for Frederiksberggade	15-32	Ramsing 1940, Bd. I, s. 42
På hjørnet av Kattesundet og Lavendelstræde	11	Fabricius 1999, s. 188
I tilknytning til Lavendelstræde nr. 15	53	Fabricius 1999, s. 87
Matr. nr. 71, 73 og 75 på hjørnet av Lavendelstræde	30	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82

Tabell 1. Moldjorden og strandenslagets omfang i og omkring Kattesundet basert på tidligere observasjoner ved grunnarbeid. Vær oppmerksom på at enkelte matrikler i dag har en annen nummering, enn da Ramsing gjorde sine observasjoner like etter forrige århundreskifte. Overløpsrenden; se illustrasjon 4 (7). Østergrav utgjør "Clemensstadens" østlige avgrensning.

engområdet i bredden både mot øst og vest. Fra Rådhusstræde og Sankt Nikolaj Kirke var det omtrent 100 meter bredt. Med tiden ble denne strandsonen nærmest havet brukt som beitemark (dansk: græsgange), før området som helhet ble en del av den vollforsterkede kjøpstaden på begynnelsen av det 13. århundre.²⁹

I tilknytning til dette miljøet i den kystnære strandsonen mellom land og hav fantes moldjord, som på enkelte steder kunne være opptil 1,0 m tykt, avhengig av undergrunnens karakter.³⁰ I de delene av byen som inngikk i “Clemensstaden” og dets nærområde varierer denne molden i tykkelse fra 30 til 53 cm, selv om enkelte av disse tallene bør ses på som anslag (Tab. 1).

Ramsings såkalte teglfrie lag

Rosenkjær presenterte i sin tid en teori om, at Absalon skal ha vært den første som innførte teglbrenningen i København, og at borgen på Slotsholmen skal ha vært den første bygningen i byen som ble bygd i murstein.³¹ Som et argument for denne teorien la han fram det faktum, at det fantes et teglfritt kulturlag rundt det, som ble tolket som et gadekær (en branndam), og det området, som senere inkluderte “Clemensstaden”. Ramsing arbeidet videre ut fra denne hypotesen om et mursteinsfritt lag, som skal ha omfattet området fra Vestergade i nord til Farvergade i sør og fra Rådhuspladsen i vest til Gammeltorv/Nytorv i øst. Mot sør var det teglfrie laget avgrenset av et stort steingjerde og forlengelsen av gjerdet tilsvarte omtrent Nytorvs sørside.³² I området sør for dette steingjerdet, samt på Nytorv der Rådhuset i sin tid stod fram til 1728, fantes det “murbrokker” ovenpå og i den naturlige moldjorden. Dette var også tilfellet i området ved Larsbjørnsstræde nr. 7 (matr. 170, Vester Kvarter) i nord og Vestergade nr. 28 (matr. 20, Vester Kvarter) i vest.³³ I argumentasjonen om den eldste bebyggelsen i København beskrev Ramsing dette kulturlaget over strandengen og moldjorden som “det murstenfrie lag”.

Siden murstein først ble vanlig som byggemateriale i siste halvdel av 1100-tallet, og siden kulturlaget lå under halvkretsvollen fra siste halvdel av 1000-tallet, anså Ramsing, at dette laget var eldre enn “Clemensstaden” og den mulige bebyggelsen, som Absalon skal ha fått i gave av kong Valdemar på slutten av det 12. århundre.³⁴ Ramsing konkluderte med utgangspunkt i moldjorden og det teglfrie laget, at bebyggelsen her må ha blitt etablert rundt år 950. Etter den tid er det gjort en del observasjoner og funn, som har gitt grunn til, at denne tolkningen må tas opp på nytt – ikke bare med hensyn til dateringen av bebyggelsen av det eldste Hafn til det 10. århundre, men også med hensyn til kulturlagets opprinnelse, utbredelse og kompleksitet.

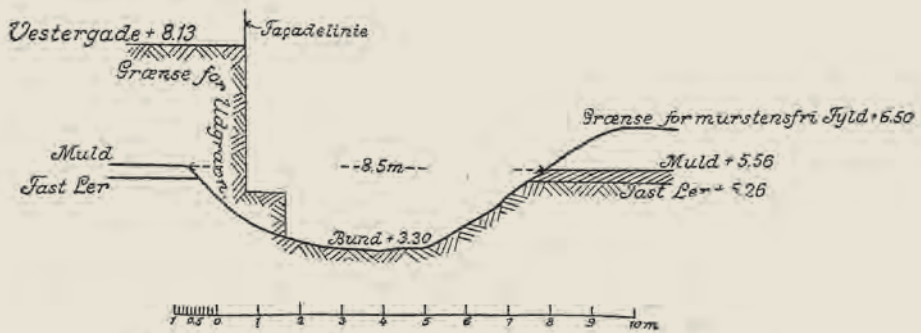

Fig. 23. Tværsnit af Østergrav syd for Vestergade ved Østsiden af Matr. Nr. 43 V. Kv.

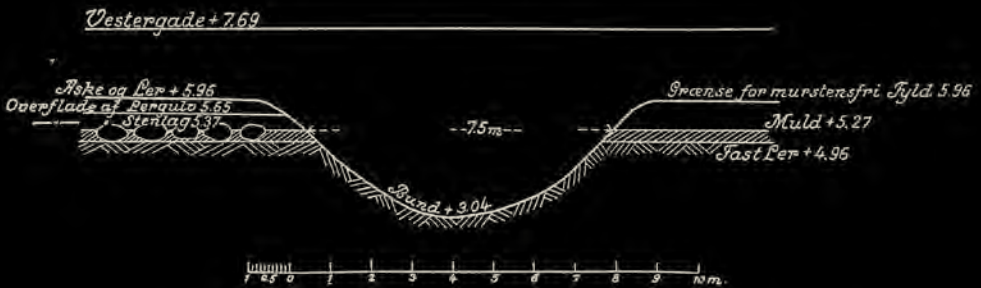
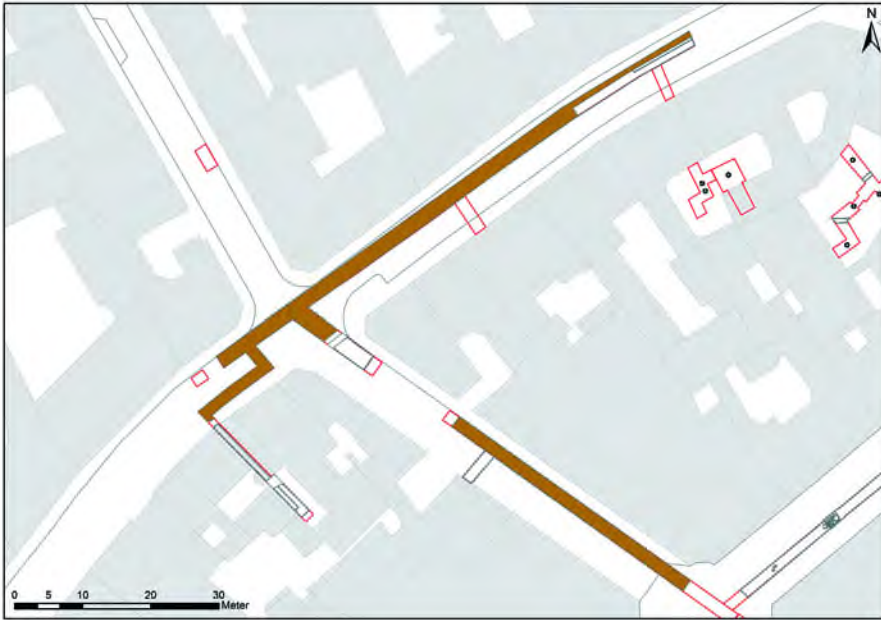

Fig. 24. Tværsnit af St. Clemens Kirkes Grav syd for Vestergade i N.V. Hjørnet af Matr. Nr. 50, 51 V. Kv.

Ramsings observationer av det såkalt teglfrie laget (murstensfri Fyld) sør for Vestergade nr. 9 og nr. 23/25. Hentet fra Ramsing 1940, Bd. III, fig. 23 og 24.

Kulturlagets utbredelse i Vestergade og i de nordligste delene av Kattesundet. Figurframstilling: Karen Green Therkelsen.

Koteforhold og utbredelse

I forbindelse med gravearbeidet for fjernvarme var det derfor gode muligheter til å undersøke dette teglfrie laget nærmere. Argumentasjonen for, at et av de framkomne kulturlagene ved den arkeologiske undersøkelsen utgjorde deler av, og var identisk med, Ramsings såkalte teglfrie lag, var basert på Ramsings egne registreringer utenfor Vestergade nr. 9. Ifølge Ramsings dokumentasjon og dagboksnotater skulle “det murstenfrie lag” befinne seg ca. 1,6 m under gatenivå (kote 6,53 moh.) og ovenpå den naturlige moldjorden.³⁵ Selv om det alltid knyttes en viss usikkerhet til å bruke eldre høydeangivelser, samt at kotene er basert på et eldre oppmålingssystem (KN), er en feilmargen på ett par cm til eller fra av mindre betydning.³⁶ Det var kulturlagets utseende og

sammensetning både i Vestergade og deler av Kattesundet, som lå til grunn for de tolkninger, som ble gjort på plass ved undersøkelsen.

Ved undersøkelsen mellom 2018 og 2020 framkom et mørkt svartbrunt kulturlag, som inneholdt både gjødsel- og husholdningsmateriale. Kulturlagets beliggenhet, koter, omfattelse og tykkelse, samt at det var få spor etter mursteinsfragment i kulturlaget, gjorde, at kulturlaget ble ansett som en del av det teglfrie laget.³⁷ Det ble derfor gjennomført en mer målrettet dokumentasjon, både med hensyn til sammensetning, funninnehold og prøvetagning.³⁸

Kulturlaget bestod av et relativt kompakt og homogent lag som kunne følges langs hele hovedtraséen i Vestergade fra nr. 5 til nr. 17, samt i de nordlige delene av Kattesundet ned til Strøget fra ca. 1,5 m under dagens gatenivå til en dybde av opptil 2,7-2,9 m. Laget bestod av svart/svartbrun humøs, siltet og sandet leire med mindre innslag av røde teglfragment, trekull/sot, små trebiter, sagspon, halm og/eller hestegjødsel, småstein, dyreknokler, fiskeknokler, hasselnøtt-, egg- og muslingskall, samt enkelte innslag og konsentrasjoner av blå leire.

Om man tar utgangspunkt i lagets toppkoter følger dette i høy grad lokal-topografien: I Frederiksberggade nr. 5 (matr. nr. 6, Vester Kvarter) målte Ramsing toppen av det teglfrie laget til kote 4,85 moh., 11 m sør for samme matrikkel var toppkoten 4,30 og bunnkoten 3,50 moh.³⁹ Boringer og prøvetagning gjennomført i samband med reparasjonen av en kjeller i Kattesundet nr. 10 (matr. nr. 111, Vester Kvarter) viser, at sandet mudder med røde teglfragmenter (deler av det teglfrie laget?) befinner seg på kote 3,07-3,30 moh. og kote 3,90-4,49 moh.⁴⁰ I Mikkel Bryggers Gade nr. 8 (utenfor matr. nr. 280, Vester Kvarter) er kulturlaget på 0,47 til 0,62 m over moreneleiren (kote ukjent).⁴¹ Siden moreneleiren i Mikkel Bryggers Gade nr. 11 ligger på kote 2,1 moh. og moldjord på kote 2,2 moh. bør kulturlaget befinne seg over sistnevnte høydeangivelse.⁴²

En sammenstilling basert på Rosenkjærs og Ramsings observasjoner, samt senere undersøkelser innenfor og like utenfor avgrensningen til den foreslåtte halvkretsvollen viser, at det såkalte teglfrie laget varierer i tykkelse fra 30 til 80 cm (Tab. 2).

Lokalitet (matr. nr.)	Dybde (cm)	Referanse
Østlige og sørlige del av Paladshotellets tomt ved Rådhuspladsen (matr. nr. 64-68, Vester Kvarter)	57-68	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82-83
Mikkel Bryggers Gade nr. 3 (matr. nr. 103, Vester Kvarter)	57-68	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82-83
Mikkel Bryggers Gade nr. 8 (matr. nr. 97, Vester Kvarter). Uklart om dette kulturlaget skal betraktes som en del av det såkalte teglfrie laget	15	Fabricius 1999, s. 182
Vestergade nr. 23-25 (matr. 50 og 51, Vester Kvarter). Ramsing forklarer tykkelsen som et resultat av opprensing av møllegraven (vollgraven)	94	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82; Bd. III, s. 49
På tomtene til Vestergade nr. 9 og nr. 13 (matr. nr. 43, 45 og del av nr. 44, Vester Kvarter). Avtok i tykkelse inntil ca. 40 m sør for Vestergade der det teglfrie laget bare var 30 cm tykt	30-41	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82 og fig. 105a-b; Fabricius 1999, s. 252
Sør for Vestergade på nr. 9-13 nærmest gaten (matr. nr. 43 og 45, Vester Kvarter). Ramsing forklarer tykkelsen som et resultat av opprensing av møllegraven (vollgraven)	167	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82; Bd. III, s. 49
Vestergade (uten nummer)	45	Ramsing 1910, s. 205
Under det eldste og tidligste gateløpet i Vombadstuestræde og ca. 40 m sør for Vestergade	30-41	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82-83
Langs Fredriksberggade nr. 5 mot Nytorv	80	Ramsing 1910, s. 499
Fredriksberggade nr. 10. inklusive moldjord	60	Ramsing 1910, s. 208
På hjørnet av Frederiksberggade og Nytorv. Inkluderer naturlig mold. På de nærliggende tomter mot vest avtar det teglfrie lagets tykkelse til mellom 57-68 cm	110	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82-83
Lavendelstræde. På de sørlig liggende tomtene til nr. 71-75. Dagens matr. nr. 274?	30>	Ramsing 1940, Bd. I, s. 82-83

Tabell 2. Det såkalte teglfrie lagets omfang i og i tilknytning til halvkretsvollen. Merk at visse matrikler i dag har en annen nummerering enn da Ramsing gjorde sine observasjoner like etter forrige århundreskifte.

Det aktuelle kulturlaget i Vestergade utenfor nr. 12 sett mot sørvest. Foto: Københavns Museum.

Funnmateriale og datering

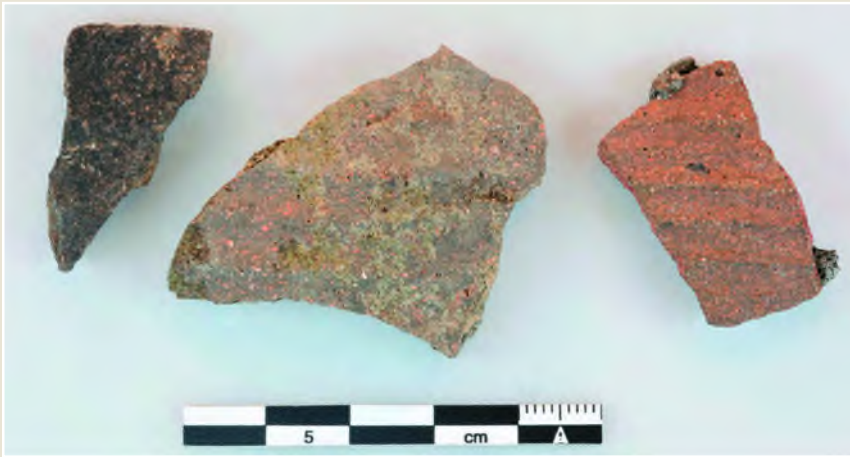
Funntilfelle og innslag i kulturlaget varierte langs med fjernvarmetraséen i Vestergade og i de nordlige delene av Kattesundet, og består av typisk husholdningsavfall og rivningsmateriale i form av keramikk, røde teglfragment og murbruk, metallgjenstander, slagg, stein- og treartefakter, lær, tekstil, dyre- og fiskeknokler. Keramikkmaterialet består både av yngre svartgods, eldre rødgods, proto-steingods, et mulig Andenne-kruse og deler av et kar med gul-brun glaser importert fra Rouen (ill. s. 171-172). Det yngre svartgodset

*Yngre svartgods med karakteristisk munning tatt til vare fra det såkalte teglfrie kulturlaget.
Foto: Københavns Museum.*

*Mulig Andenne-*kar*. Foto: Københavns Museum.*

Proto-steingods. Foto: Københavns Museum.

*Hestesko påtruffet sammen med gjødselavfall i kulturlaget utenfor Vestergade nr. 12.
Foto: Københavns Museum.*

Bryner. Foto: Københavns Museum.

Tresleiv. Foto: Københavns Museum.

Terninger funnet i det såkaldte teglfrie kulturlaget. Foto: Københavns Museum.

stammer fra en stor skål med en karakteristisk munning som kan dateres til 1200-1300-tallet. For øvrig er keramikdateringene satt til høymiddelalder. I materialet finnes også yngre rødgoods, steingods og fajanse som kan dateres til både høy- og senmiddelalder.⁴³

En hestesko med fliket rand ble funnet utenfor Vestergade nr. 12, ca. 1,7 m under gatenivå (kote 6,2 moh.). Dateringene er ut fra gjenstandstypologi satt til 1100-1300.⁴⁴ To bryner (dansk: hvæssesten) ble også innsamlet, samt en tresleiv. Med hensyn til tresleiven knytter det seg en viss usikkerhet til dens konteksttilhørighet.

To terninger av bein fra kulturlaget kan dateres til mellom 1100-1450. Terningene består av variant 2 og 16.⁴⁵ Begge er framstilt ut fra et system som bare ble brukt under middelalderen, der ett var motsatt to, tre var motsatt fire og fem var motsatt seks (i stedet for dagens system, hvor de motsatte sider alltid summeres til verdien syv).

Prøvetagning og analyser

Tolkningen av kulturlaget som en del av Ramsings såkalte teglfrie lag var også utgangspunktet for en mer målrettet prøvetagning. Hensikten med å ta disse jordprøvene og de naturvitenskapelige analysene var å avdekke kulturlagets ulike formasjonsprosesser, samt å beskrive dette mer presist med flere parametere og undersøkelsesmetoder enn det, som kunne observeres med det blotte øyet både planmessig og i profil. I tillegg til osteologisk analyse av dyreknoklene omfattet disse undersøkelsene også insekts-, makrofossil-, mikrofossil- og sedimentanalyser av et antall jordprøver.⁴⁶

Samlingen av beinrester fra pattedyr dominertes av gris (*Sus scrofa domestica*), kveg (*Bos taurus*) og får/geit (*Ovis aries/Capra hircus*) som forekom i like stort antall. I tillegg fantes bein fra tamkatt (*Felis silvestris catus*) og et enkelt beinfragment fra rotte (*Rattus*). Ingen ville arter kunne fastslås ved analysen. Av fugler identifisertes tam-/grågås (*Anserini*), tamhøns (*Gallus gallus domesticus*) og en enkelt andefugl (*Anatidae*). Hoveddelen av det gjennomgåtte fiskematerialet var maritimt, noe som indikerer at havfiske har vært vanligere enn innsjø- og elvefiske.

For de tre primære pattedyrartene var alle deler av kroppen representert i materialet. Restene etter får/geit og gris bestod hovedsakelig av slaktedyr

mellom ett og to år. Når det gjaldt kveg, var det derimot en betydelig yngre aldersprofil, enn hva fordelingen normalt sett er ved arkeologiske undersøkelser i København, der det er påvist langt flere eldre individer. Det var altså her tale om dyr, som enten var dødfødte (fostre), eller som hadde dødd i løpet av de første månedene etter fødselen (*pullus*). Siden ingen av knoklene til disse ungdyrene hadde kuttemerker eller brennmerker, er det trolig tale om dødfødte og nyfødte dyr som ikke har blitt konsumert.

Innslaget og kombinasjonen av insektrester i kulturlaget var typisk for kompost og gjødsel. I kombinasjon med ektoparasitter og arter, som finnes i treverk, antyder dette, at kulturlaget i høy grad har blitt bygget opp av en blanding av husholdningsavfall og gjødsel. Tilstedeværelsen av soppsporer (dansk: svampesporer) og parasittiske egg indikerer, at avføring og gjødsel også var en viktig komponent, noe som også passer med den høye tilstedeværelsen av nitrofile ruderaler planter i den makrobotaniske analysen, også i form av pollen.⁴⁷ Både pollen og den makrobotaniske analysen inkluderer også grupper av planter, som er tilpasset næringsfattig jord. Dette antyder at nærmiljøet inneholdt en rekke ulike habitater. Kulturlaget kan ut fra dette trolig betraktes som en møkkdyng, som til størstedelen har bestått av husdyrgjødsel, halm, høy og annet organisk avfall.

Det teglfrie laget – et sammensurium av ulike aktiviteter

Gjennom en rekke arkeologiske utgravninger og overvåkinger av ulike typer av gravearbeid i København vet man i dag, at det opprinnelige marknivået i middelalderbyen til tider har vært relativt ujevnt. Skråningen langs Kattesundet ned mot Farvergade-Kompagnistræde og området mellom Rådhuspladsen og Gammeltorv/Nytorv kan for eksempel vise til tydelige nivåforskjeller. I tidens løp har disse variasjoner blitt fylt opp med jord og avfall, som direkte eller indirekte kan koples til aktiviteter og virksomheter, som har funnet sted i nærområdet. Av og til har jord og avfall bevisst blitt anvendt for å jevne ut overflaten, og iblant skyldes oppfyllingen naturlige erosjonsprosesser som eksempelvis kraftig regnvær eller skybrudd.

I sammenheng med “Clemensstaden” har fjernvarmegravingen vist, at disse lagene enkelte steder har en tykkelse på mer enn 2,5 m. Dette stemmer også med tidligere undersøkelser i middelalderbyen. Kulturlagenes tykkelse

i det området som avgrenses av middelalderbefestningen og kjøpstaden fra 1200-tallet kan variere fra 2,0 til 5,0 m.⁴⁸ Kulturlagene nord for linjen Krystalgade-Landemærket (0-2,0 m) er de tynneste, mens kulturlagene i Teglgårdstræde og Larslejsstræde fra Nørrevoldgade fram til Gammeltorv er de mest omfattende (> 5,0 m tykke). I byens sørvestlige hjørne, sør for Lavendelstræde er kulturlagene målt til en tykkelse på mellom 3,0 og 4,0 m.

Rosenkjærs og Ramsings hypotese, om at Absalon skal ha vært den som introduserte bygging med teglstein i København, er mer av mytisk art enn en vitenskapelig realitet. I virkeligheten er det ikke ført noe bevis for, at det ble bygget med teglstein i København før tidligst under første halvdel av 1200-tallet, med et mulig unntak for Absalons borg på Strandholmen og Sankt Clemens Kirke i de vestlige delene av byen.⁴⁹ På den annen side er det ingen tvingende grunn til, at mangelen av teglstein i kulturlaget utelukker, at det kan ha blitt bygd i teglstein i andre deler av byen. Studerer man Ramsings notater, kommer det også tydelig fram, at årsakene til, at det teglfrie laget i “Clemensstaden” ikke inneholder murstein, egentlig henger sammen med datidens byggeskikk. Ramsing anmerker, at de eldste kulturlagene under Frederiksberggade er mellom 50-80 cm tykke, og at disse kulturlagene inneholder rester etter bolverks- og bindingsverkshus med leirstampede gulv. En slik bebyggelse av små trehus mener han også å ha kunnet påvise i “Clemensstadens” sørlige deler (i Farvergade) og på samme nivå like over den naturlige undergrunnen lenger mot nord. Denne bebyggelsen daterer han derimot til så sent som omkring 1400. Intet taler derfor imot at trehusbebyggelsen i Frederiksberggade også kan dateres til samme tid. Det er i alle fall ingen grunn til å betrakte denne bebyggelsen som eldre enn å være fra det 13. århundre.⁵⁰ Ramsing tydeliggjør dette ytterligere, når han selv siterer Hans Olrik, som i sin bok om Absalon påpeker at “... ikke ethvert Kulturlag, der er murstensfrit, bør uden videre kalles “præabsalonisk ...”.⁵¹

Det er heller ingen entydig og romlig relasjon mellom det teglfrie laget og “Clemensstaden”, da førstnevne har en mye større utbredelse enn halvkretsvollen. Dette har sin naturlige og tilsynelatende åpenbare forklaring: Her er det tale om to svært forskjellige hendelser. Kulturlaget har blitt avsatt over lang tid og utgjør en kompleks blanding av ulike typer av (bebyggelse) indikerende aktiviteter, mens halvkretsvollen for sin del sannsynligvis utgjør et privatfinansiert byggeprosjekt, som trolig har stått ferdig i løpet av ett par år. Den aktuelle undersøkelsen og arkivstudier viser også, at det såkalte teglfrie

laget finnes i Vestergade utenfor og nord for “Clemensstaden” antatte avgrensning.⁵²

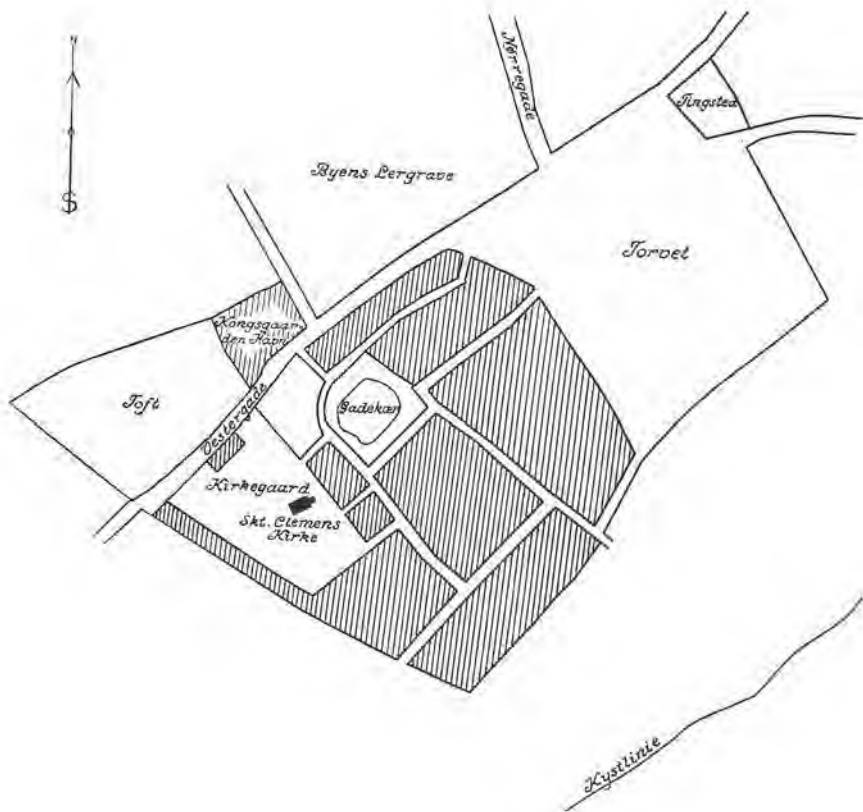
Så finnes det noen mulig forklaring til, hvorfor det såkalte teglfrie laget er så omfattende, som det tydeligvis er i Vestergade og deler av Kattesundet, om man ser til Rosenkjærs og Ramsings tidligere registreringer i de øvrige delene av “Clemensstaden” og de tall, som er oppgitt i tabell 2?

Under middelalderen må det ha eksistert stor etterspørsel etter leire til bygninger. Leiren har man hentet i sin egen bakgård eller fra de allmenne, større leirgravene innenfor bygrensen. Både i Vestergade og i de omkringliggende matrikler har man registrert større og mindre leirgraver, der oppfyllingen består av et blandet og utskillbart avfallsmateriale, men også med kulturlag, som Ramsing benevner som mursteinsfrie. Ramsing skriver også, at han ikke kan skille mellom det teglfrie laget og fyllingen i enkelte av disse eldre nedgravningene.⁵³

Et foreslått gadekær med et tverrmål på ca. 35 m og en dybde på 1,8 m mellom Vombadstuestræde og Helligkorsstræde skulle i så fall også kunne tas med i denne diskusjonen, når det gjelder problemet med å skille mellom regelrette kulturlag og oppfyllinger i større forsøkninger av eldre dato eller nedgravinger i terrenget.⁵⁴ Muligens gjelder dette også den hypotetiske mølledammen øst for Larsbjørnsstræde og nord for Vestergade nr. 10 (matr. nr. 11, Vester Kvarter).⁵⁵ Men her skal det påpekes, at tolkningen av både gadekæret og mølledammen er svært usikker og ikke på noen måte har blitt verifisert gjennom arkeologiske undersøkelser.

Et annet viktig argument, når det gjelder det teglfrie laget, er dets uklare avgrensning mot den naturlige moldjorden, og at det bare foreligger få, systematiske undersøkelser av dette med hensyn til funninhold og geologisk sammensetning. Ramsing skriver, at det ikke er noen skarp og tydelig grense mellom det sterkt “formoldede” og teglfrie kulturlaget og den underliggende moldjorden. Det skal ha blitt observert spor av trekull og aske, enkelte velbevarte trestykker og gjødsel, men svært få innslag av typiske bruksgjenstander og keramikk.⁵⁶ Det er heller ikke påvist spor etter takbærende stolper eller leirklining, noe som man kanskje kunne forvente seg i et område med en permanent (helårs)bebyggelse.⁵⁷ Typiske spor etter håndverk og husflidsaktiviteter mangler også.

Utover disse anmerkninger er det verdt å påpeke, at Ramsing og for den del også Rosenkjærs registreringer og dokumentasjon av det omtalte teglfrie laget

Den eldste by og “Clemensstaden” representert ved det såkalte teglfrie lag. Forslaget om en kongsgård nord for Vestergade (Kongsgaarden Havn) eller et større Gadekær nordøst for Sankt Clemens kirke er på ingen måte bekreftet arkeologisk. Hentet fra Ramsing 1940, Bd. I, fig. 17.

og vollenlegget, som omgir “Clemensstaden”, stort sett er korrekte både med hensyn til lagets relasjon til den naturlige undergrunnen i form av moreneleire eller moldjord, koteforhold, og at kulturlaget rent stratigrafisk/kronologisk er eldre enn halvkretsvollen. Dette er blitt bekreftet ytterligere ved Skaarups undersøkelser, som ble gjennomført i 1987, og nå senest ved den arkeologiske undersøkelsen på Gammelortv nr. 24/Frederiksberggade nr. 2.⁵⁸

Til tross for de siste års undersøkelser på Rådhuspladsen med spor etter en kirkegård samt bebyggelse rester fra slutten av 1000-tallet til og med

begynnelsen av det 13. århundret har man ennå ikke kunnet påvise tilsvarende aktiviteter fra sen vikingtid og/eller tidlig middelalder i området for “Clemensstaden”.⁵⁹ Om det har eksistert omfattende bebyggelses- eller for den del markedsaktiviteter i området, burde den naturlige molden ha vært både mer ustrukturert og mer eller mindre nedbrutt, enn hva som framgår av tabell 1.

Ved andre arkeologiske undersøkelser er det påtruffet både østersjøkeramikk og Pingsdorf-keramikk i det, som anses utgjøre en del av dette kulturlaget.⁶⁰ I kjelleren til Kattesundet nr. 10, i noe som skulle kunne tolkes som deler av det teglfrie laget, ble det gjort løsfunn i form av eldre svartgods.⁶¹ Fra undersøkelser i samband med anleggsarbeid i Nørregade finnes det både østersjøkeramikk og Pingsdorf-keramikk, og fra Rådhusstræde-Nybrogade finnes et enkelt potteskår av østersjøkeramikk.⁶² Ved disse undersøkelsene ble det derimot ikke drøftet, om funnkontekstene kunne utgjøre deler av Ramsings såkalte teglfrie lag.

Avfallshåndtering over tid

Hvordan skal man forklare det såkalte teglfrie laget? Enkelte spørsmål er allerede besvart, men enda flere gjenstår. Vurderingene, som ble gjort ved innledningen av feltarbeidet, var basert på Ramsings egne profiltegninger og de koteforhold, som han anga. Til dette kommer det faktum, at man ved innsamlingen av funn ved hjelp av big bags heller ikke kan avskrive muligheten for, at materialet kanskje kan stamme fra større og kronologisk samtidige nedgravinger, hvor oppfyllet i disse kan ha vært mer eller mindre identisk med det omkringliggende kulturlaget. Et kildekritisk problem, når det gjelder usikkerheten knyttet til det teglfrie laget, er i tillegg, at det ved fjernvarmegravingen under årene 2018 til 2020 med en maksimalt angitt dybde på gravingen fra entreprenørens side aldri ble gravd helt ned til den naturlige undergrunnen, bestående av moldjord eller moreneleire. Dermed fikk arkeologene aldri mulighet til å kontrollere Ramsings stratigrafiske observasjoner samt undersøke og ta prøver av hele lagets sekvens og profilforløp fra øverst til nederst. Det var heller ikke mulig å avklare lagets fysiske relasjon og relative kronologi i forhold til “Clemensstaden”, vollen eller den foreslåtte vollgraven.

Det teglfrie kulturlaget på hjørnet av Vestergade nr. 13 og Kattesundet nr. 1 i området som antas å utgjøre en del av "Clemensstadens" vollgrav sett mot NØ. Foto: Københavns Museum.

De naturvitenskapelige undersøkelsene viser derimot, at kulturlaget kan ha oppstått som følge av en opphoping av organisk materiale, som siden har vært utsatt for periodiske forstyrrelser, muligens i form av dyrking og/eller periodisk avsetning av akkumulert gjødsel. Om man oppsummerer studiene, som er gjort av lagets øverste deler, er det tydelig, at de forskjellige analyseresultatene fra fauna, insekter, mikro- og makroplanterester til sammen peker på, at man her har å gjøre med et blandet jordlag av mineralsediment med innslag av gjødsel, rester etter lokal husdyrproduksjon, husholdnings- og noe tilførsel av produksjonsavfall.

Det blandede gjødsellaget med varierende husholdningsavfall av varierende opprinnelse kan på mange måter sammenlignes med de mikromorfologiske og arkeobotaniske analysene, som nylig er gjort på Rådhuspladsen Nord.⁶³ Disse kulturlagene er datert til tidlig middelalder:

Lengst ned i profilen og seksjonssekvensen ovenfor den naturlige moreneleiren ble det gjort registreringer av et humøst sandlag, som bør tolkes som

moldjord/strandeng med få kulturinnslag.⁶⁴ Over dette fantes et kulturlag med relativt svake antropogene innslag av organisk jord med ytterligere innslag av sand/leire, som antyder en mudret, trampet overflate. Hvis laget i sin tid har ligget i bunnen av en skråning, kan dette også ha representert et akkumulert pløyelag. Over dette laget igjen påvistes en tydelig ansamling av urbane aktiviteter gjennom forekomsten av (latrine)avfall og mudderdannelse sammen med forhøyde fosfatverdier og magnetisk susceptibilitet.⁶⁵

I forbindelse med en undersøkelse i kjelleren til Gammelortv nr. 24/ Frederiksberggade nr. 2 ble det tatt en del jordprøver for mikromorfologisk analyse. Lagene var "teglfrie", og man antok derfor, at disse hadde en datering til tidlig middelalder. I og med at prøvene ble tatt innenfor "Clemensstaden", skulle disse i så fall kunne relateres til Ramsings såkalte teglfrie lag.

Lengst ned i profilen ble det påvist regolitt.⁶⁶ Over dette laget fantes et kulturlag med innslag av latrine- og husholdningsavfall med rester etter en del røtter av trær og busker, deretter en stabil periode, før et nytt lag framtrådte, hvor det hadde blitt avsatt rester av husholdningsavfall. Enkelte kulturlag ble tolket som tilført havejord med innslag av latrineavfall som gjødsel.⁶⁷

Man skal derfor være svært forsiktig med å tolke det teglfrie laget som *ett homogent og tidsavgrenset kulturlag og som en engangsforeteelse, avsatt under sen vikingtid/tidlig middelalder, når dette laget i virkeligheten består av flere ulike avsetninger, som det kan være vanskelig å separere og skille fra hverandre rent visuelt*. At kulturlaget – eller retter sagt kulturlagene – på ingen måte er teglfrie og til viss del kan dateres til 1200/1300-tallet, hvis ikke senere, bekrefter denne antagelsen.

Undersøkelsen, som har blitt gjennomført, har vist, at etableringen og oppbyggingen av byens kulturlag er en kompleks prosess, som har foregått over tid. Overgangen fra stortomter til mindre parselltomter innenfor et begrenset område med stadig flere folk og husdyr må ha påvirket avfallsmengden og håndteringen av denne. Muligheten til å deponere avfall, latrinester som gjødsel i større groper må over tid ha blitt stadig mer begrenset. Dette har tvunget fram nye mønstre for håndteringen av gårdenes søppel og avfall. Ettersom husholdningenes avfall og husdyrenes gjødsel ikke kunne graves ned på samme måte som tidligere, ble dette avfallet i stedet spredd med jevne mellomrom ut over de frie arealer, som fantes i byen, på tomtene og på matriklene.⁶⁸

De eldste kulturlagene fra sen vikingetid og tidlig middelalder i nærheten av Domkirken i Lund i Skåne har samme hverdagslige karakter med gjødsel

og spor etter sivilsamfunnets gårdsbebyggelse.⁶⁹ I Tønsberg i Norge består de eldste kulturlagene under middelalderen av kompakte lag med innslag av møkk og latrine, mose, halm/strå og kvist, samt treflis.⁷⁰

I Lund har en undersøkelse vist, at 80% av kulturlagene om man ser til volum, stammer fra tidsrommet mellom 1000-1400, mens de resterende 20% stammer fra 1400-tallet fram til i dag.⁷¹ En av forklaringene til denne fordelingen og endringen over tid er, at husdyrenes avføring med tiden ble tatt vare på for å kunne gjødsle jordene utenfor bygrensen og de åkre, kjøkken- og kålhager, som fantes innenfor stadsområdet. Dette innebar, at gjødsele helt enkelt forsvant fra byens kulturlag. En annen forklaring kan være, at byens indre, fysiske organisering over tid ble endret. Byrommet ble mer permanent i form av steinlagte gater og torg med en tydelig avgrensning for hvilke områder, som ble avsatt til dyrking og husdyrhold. Man gjorde samtidig et bevisst forsøk på å minimere og motvirke kulturlagdannelsene.

Selv om det må ses på som en sterk forenkling av virkeligheten, har det også blitt framført teorier om at reduksjonen av kulturlagene under senmiddelalderen også skyldes, at det i løpet av 1400-tallet oppstod et spirende urbant renhetsbegrep, som klart skulle markere forskjellen mellom borgere og bønder. En følge av dette ble, at det ble innført strengere bestemmelser for fjerning av avfall.⁷² Det raskt voksende bylandskapet skapte fort miserable hygieniske forhold, som man forsøkte å forbedre ved å pålegge borgerne "å holde rent framfor egen dør", en ordning som ofte forekommer i de eldre bylovene. Etter svartedauden oppstod det også en helt annen holdning til stank og avfall. Man etablerte nye miljøfremmende renovasjonspraksiser mot sykdomsfremkallende miasme, noe som Valdemar Atterdags privilegier knyttet til avfallshåndteringen i Lund fra 1361 kan stå som et uttrykk for.⁷³

I Christoffer av Bayerns stadsrett fra 1443 opptrer de første bestemmelser om offentlig renslighet i København, hvor intet avfall måtte ligge mer enn tre dager på gaten, og ingen måtte ha sitt hemmlighus nærmere enn en alen fra gaten eller nabogrunnen.⁷⁴ Med de nye bestemmelsene fløt ikke lenger avfallet rundt omkring på gater og torg. I 1521 ba Christian 2. om en forbedring av rensligheten i byen, men det var så som så med å overholde disse reglene, ettersom Frederik 2. i 1567 befalte på nytt, at den "offuermaade stor wskickelighed mett gaderne oc rendestenene, saa att the ere saa wjaffne oc wordenlige fliid, att mett mindre anden raad icke til føris, staa thet icke till att holde garderne rene oc byen frij for ond stanck oc lugt ..."⁷⁵

Referanser

- Andrén, Anders:** *I städernas undre värld. Medeltiden och arkeologin. Festskrift til Erik Cinthio.* Lund 1986, 259-270.
- Boldsen, Ida:** Pollenanalytisk undersøgelse af to prøver fra Kgs. Nytorv. I: Moltzen, Annine S. A. og Steen Henriksen, Peter. Arkæologiske undersøgelser fra Kongens Nytorv i København. Del 2. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. NNU Rapport nr. 29 1998. Upubliceret rapport. Københavns Bymuseum, 1998.
- Boldsen, Ida:** Pollenanalyse fra prøve 167 (M50481) og 122 (M50482). I: Moltzen, Annine S. A. og Steen Henriksen, Peter. Arkæologiske undersøgelser fra Kongens Nytorv i København. Del 2. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. NNU Rapport nr. 29 1998. Upubliceret rapport. Københavns Bymuseum, 1998.
- Borgius, Andréa og Stafseth, Terje:** KBM 4439. Gammeltorv, Under bearbejding.
- Bork-Pedersen, Karen:** Beretning for den arkæologiske undersøgelse på KBM 3597. Vestergade 4-6B Matrikel nr. 8, Nørre Kvarter, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Københavns Bymuseum, 2008.
- Brendalmo, Jan og Molaug, Petter B.:** To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300. *Collegium Medievale* 2014. Oslo: Kulturhistorisk museum, 2014, 136-202.
- Carelli, Peter:** *Lunds historia – staden och omlandet. 1 Medeltiden: en metropol växer fram.* Lund 2012.
- Cassel, Kerstin (red.):** *Västergarnsstudier.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm, 1999.
- Christensen, P. Bredal:** Undersøgelser og kortlægning af Københavns undergrund. *Meddelelser fra Københavns Bygningsvæsen* nr. 1-1963. 1963, 1-6.
- Christophersen, Axel:** Frederiksberggade 30. AA72. Upubliceret rapport. Københavns Bymuseum, 1984.
- Christophersen, Axel:** *København og omegn gennem 6000 år. En kortlægning af de arkæologiske interesseområder i Københavns Kommune.* Københavns Bymuseum. 1985.
- Christophersen, Axel:** Fra Villa Hafn til Portus Mercatorum. Københavns oppkomst og eldste udvikling. *Historiske Meddelelser om København* 1986, 7-34.
- Christophersen, Axel:** *Under Trondheim. Fortellinger fra bygrunnen.* DKNVS SKRIFTER nr. 3. Trondheim, 2020.
- Christophersen, Axel og Jondell, Erik:** Feltundersøkelserne 1973-85. I: Christophersen, Axel; Jondell, Erik; Marstein, Oddlaug; Nordeide, Sæbjørg W. og

- Reed, Ian W. (red.). *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser* nr. 13, Del 1. *Utgraving, kronologi og bebyggelsesutvikling. Riksantikvaren*. Utgravingskontoret for Trondheim 1998, 9-37.
- Dahlström, Hanna; Poulsen, Bjørn & Olsen, Jesper:** From a port for traders to a town of merchants exploring the topography, activities and dynamics of early medieval Copenhagen. *Danish Journal of Archaeology* 7:1. Routledge, 2018, 69-116.
- Dahlström, Hanna; Poulsen, Bjørn and Olsen, Jesper:** A Port on the Øresund. Initiatives and Dynamics in the Early Life History of Copenhagen. *Journal of Urban Archaeology* 2 (2020). Turnhout, 2020, 51-68.
- Deurs, Gert van:** Geoteknisk rapport. Vedr. Kattesundet 10, 1458 København K. Sidehus og baghus. Skadeundersøgelse nr. 1. van Deurs Geoteknik. Arkivmateriale. Københavns Museum, 2013.
- Deurs, Gert van:** Geoteknisk rapport. Vedr. Kattesundet 10, 1458 København K. Forhus. Skadeundersøgelse nr. 2. van Deurs Geoteknik. Arkivmateriale. Københavns Museum, 2014.
- El-Sharnouby, Hoda & Høst Madsen, Lene:** København – fra fiskerleje til middelalderlig købstad. I: Andersson, Hans; Hansen, Gitte & Øye, Ingvild (red.). *De første 200 årene. Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS Nordisk Universitetet i Bergen. Arkeologiske Skrifter 5. Bergen, 2008, 147-154.
- Fabricius, Hanne:** Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1998. 1999.
- Fabricius, Hanne:** *Københavns forunderlige historie. Liv, lyst og lort fra oldtid til nutid*. 2021.
- Forchhammer, Olaf:** København. *Fra Bispeby til Borgertid. Byplanmæssig Udvikling til 1840*. 1947.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar:** *Den kultiverade människan*. Lund 1979.
- Gabrielsen, Karsten:** Københavns arkæologi og den historiske topografi. Tolkninger fra 1760 til i dag. *Historiske Meddelelser om København* 1999, 9-35.
- Green Therkelsen, Karen:** Clemensstaden og KBM 4022. E-mail datert den 2022-06-15.
- Green Therkelsen, Karen:** KBM 4022. Nørregade, Under bearbejding.
- Hadevik, Claes:** Keramikkregistering. KBM 4299 Kattesundet m.fl. Arkivmateriale. Københavns Museum, 2021a.
- Hadevik, Claes:** Kattesundet 10. KBM 4088. Arkeologisk undersökning. Senmesolitiska och tidligneolitiska lager med bearbetad flinta. Matrikel 111,

- Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Sted- og Sb-nummer: 020306-621. Københavns Museum, 2021b.
- Kjøbenhavns Diplomatarium (KD I-VIII).** *Samling av Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre Forhold før 1728*, bind I-VIII. Nielsen, Oluf (red.). [1872-1887].
- Lagerås, Per:** Vallgrav. KBM 4439 Gammeltorv. Pollenanalys av prover från vallgraven. Arkeologerna. Rapport 2020-09-16. Arkivmateriale. Københavns Museum, 2020.
- Lyne, Ed & Dahlström, Hanna:** Rådhuspladsen Metro Cityring Project. KBM 3827, Vestervold Kvarter, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Museum of Copenhagen. 2015.
- MacPhail, Richard I.:** KBM 4286 – Rådhuspladsen Nord (City Hall Square, Copenhagen, Denmark); Soil micromorphology, magnetic susceptibility, phosphate and geochemical elemental analyses (XRF). Arkivmateriale. Københavns Museum, 2020a.
- MacPhail, Richard I.:** KBM 4439 Gammeltorv 24/Frederiksberggade 2, Copenhagen; Soil Micromorphology. Arkivmateriale. Københavns Museum, 2020b.
- Mikkel Bryggers Gade 3-9.** Uten KBM nummer. Arkivmateriale. Københavns Museum.
- Moltsen, Annine. S. A. og Steen Henriksen, Peter:** Arkæologiske undersøgelser fra Kongens Nytorv i København. Del 2. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. NNU Rapport nr. 29 1998. Upubliceret rapport. Københavns Bymuseum, 1998.
- Potter, E. C.:** On being interested in the extreme (presidential address). *Journal of the Royal Society of New South Wales* 125. Sydney, 1992, 79-91.
- Ramsing, Holger Utke:** Bidrag til det gamle Københavns Topografi. I. Præabsaloniske Spor. II. De ældste Gadeanlægs Udførelse. *Historiske Meddelelser om København* 1907-08. Første bind. 1908, 409-448.
- Ramsing, Holger Utke:** Bidrag til det gamle Københavns Topografi. IV. De ældste Gadeanlæg og det murstensfrie Kulturlag. *Historiske Meddelelser om København* 1909-10. Andet bind. 1910, 203-218.
- Ramsing, Holger Utke:** *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*. Bind I-III. 1940.
- Rosenkjær, Hans Nielsen:** *Fra det underjordiske København. Geologiske og historiske Undersøgelser*. 1906.
- Ruter, Anthony; Petersen, Jesper; Magnussen, Bettina og Bangsgaard, Pernille:**

- Kattesundet, KBM 4299. En analyse af insekter, dyreknogler, botanik og sedimenter fra Kattesundet KBM 4299. *Archaeoscience* Vol. XVI 2019. Center for Geogenetic. Københavns Universitet. København. Arkivmateriale. Københavns Museum, 2019.
- Saxos Danmarks Historie:** Oversat af Peter Zeeberg. [2000].
- Schovsbo, Per Ole:** Østerport – sporvidde og datering. E-mail datert den 2018-02-14.
- Siebken, Mikkel. B.:** Rådhusstræde-Nybrogade. KBM 4144. Slots- og Kulturstyrelsens J. nr.: 16/02834. Helligånd Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt, Sted- og Sb-nummer: 020306-674. Københavns Museum, 2020.
- Skaarup, Bi:** Møllerende eller voldgrav. *Hikuin* 14. 1988, 23-32.
- Skaarup, Bi:** Rapport vedr. undersøgelsen Mikkel Bryggersgade 11. KBM 250. Upubliceret rapport. Københavns Bymuseum, 1989.
- Skaarup, Bi:** *Guide til Københavns Befæstning. Middelalderfæstningerne ca. 1100-1600.* 1996.
- Skaarup, Bi:** Strandenge og kystlinien i den ælste tid. *Historiske Meddelelser om København* 1999a, 73-83.
- Skaarup, Bi:** Mikkel Bryggers Gade 11 – spor af den ældste by. *Historiske Meddelelser om København* 1999b, 84-89.
- Skaarup, Bi:** Vestergade 7. Byens ældste befæstning. *Historiske Meddelelser om København* 1999c, 90-99.
- Stafseth, Terje:** KBM 4286. *Rådhuspladsen Nord*, Under bearbejding.
- Steineke, Morten:** Kattesundet m.fl. KBM 4299. Slots- og Kulturstyrelsens j.nr.: 18/02993. Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Sted og Sb. nummer: 020306-759. Københavns Museum, 2021.
- Steineke, Morten:** Ny Østergade KBM 4332. Slots- og Kulturstyrelsens j.nr.: 18/07255 og 19/05498. Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Sted og Sb. nummer: 020306-802. Københavns Museum, 2022.
- Stiesdal, Hans:** Absalons borg. I: Hvidt, Kristian; Ellehøj, Svend og Norn, Otto (red.). *Christiansborg Slot*, bind 1. 1975, 1-34.
- Tauber, Henrik:** Uten titel. AA72. Arkivmateriale. Københavns Bymuseum, 1986.
-

1. Christophersen 2020, 33.
2. Steineke 2021.
3. Christophersen 1985, 76.
4. Skaarup 1988; Fabricius 1999; El-Sharnouby & Høst-Madsen 2008.
5. Christophersen 1985, 76. Selv om enkelte forskere har villet forkaste dette navnet på byens eldste bebyggelse, og at man i dag vet at de eldste aktivitetene i København har ligget noe lenger mot vest i form av bebyggelse, håndverksaktiviteter og en kirkegård, er denne formuleringen allikevel blitt benyttet. Dette ettersom det antatte vollenlegget tross alt utgjør et tydelig og avgrensbart område.
6. Ramsing 1940, Bd. I, 42.
7. Ramsing 1908, 411-412 og 422; 1910, 500; 1940, Bd. I, 82; Bd. III, 48-49.
8. Slavisk inspirert keramikk som dominerer under det 10.-12. århundre.
9. Forekomsten av gytje med tydelig lagdeling i graven er også registrert utenfor Vestergade nr. 9-13 (jf. Fabricius 1999, 236).
10. Steineke 2021, 77.
11. jf. Rosenkjær 1906, 48; Ramsing 1908, 411-413; 1940, Bd. III, 49.
12. Christophersen 1984; 1986, 30-32; Tauber 1986; Skaarup 1999c, 94. En omkalibrering av prøvene (Oxcal 4.4) plasserer disse innenfor tidsintervallene 1034-1230 AD respektive 1026-1217 AD med bruk av 2 sigma.
13. Østergrav respektive Vestergrav: Ramsings egne navn på halvkretsvollen og vollgravene i Vester Kvarter (Fabricius 1999, 80). Ramsing 1940, Bd. I, 82; Bd. III, 48-49.
14. Ramsing 1940, Bd. I, 82; Bd. III, 48-49.
15. Borgius og Stafseth under bearbeiding.
16. På Ramsings profiltegning over undersøkelsene på Fredriksberggade nr. 1 er vollgraven oppgitt til å være 1,55 m dyp (Ramsing 1940, Bd. I, 42).
17. jf. Ramsing 1910, 492.
18. Green Therkelsen 2022. Det skal i denne sammenheng opplyses at det aktuelle området i høy grad var skadet av en større nedgraving til et yngre trevannrør på ca. 4,0 meters dybde. Av sikkerhetsmessige årsaker ble denne delen av grøften bare delvis undersøkt av museets personal.
19. Ramsing 1908, 410-411; 1940, Bd. III, 48; Skaarup 1999c, 96.
20. Borgius og Stafseth under bearbeiding. Leirbenkene har, foruten at man har kunnet ta seg tørrskodd over graven, muligvis også fungert som primitive demninger for å opprettholde et stabilt vannnivå. Høydeforskjellen mellom bunnkotene i Vestergade nr. 9 og Fredriksberggade nr. 1 er 3,30 respektive 2,35 moh. Det har altså vært snakk om en fallhøyde og nivåforskjell på ca. 1 m, hvor leirbenken må ha hatt en tilsvarende høyde. Stemmer det foreslåtte vollgravsforløpet mot vest kan det i så fall også ha eksistert en overgang omtrent der Fredriksberggade nr. 30 ligger i dag eller straks sør for aktuelle matrikkel – et område som delvis ble undersøkt av Bymuseet i 1986 (jf. Christophersen 1986).
21. Skaarup 1988; 1996, 30.
22. Skaarup 1996, 167; El-Sharnouby & Høst-Madsen 2008, 148. En stor usikkerhet her er om disse funnene virkelig er samtidige med halvkretsvollen eller representerer senere aktiviteter på stedet, da det ikke oppgis, hva dateringsunderlaget er basert på.
23. Borgius og Stafseth under bearbeiding.
24. Ramsing 1910, 504-506.
25. Forchhammer 1947, 18-19; Stiesdal 1975; jf. Christophersen 1985, 78. Ser man til dimensjonene av anlegget virker det ikke urimelig om man sammenligner med den senere høymiddelalderbefestningen bestående av en 10,0-12,0 meter bred og 2,0-2,5 meter høy jordvoll, omgitt av en 10,0-12,0 meter bred vollgrav.
26. Dahlström et al. 2018, 82 og 111; ibidem 2020, 65.

27. Cassel 1999. Stedet er omtalt i Saxo som Garne hamn (Saxo 8.3.13).
28. Ramsing 1940, Bd. I, 26-37.
29. Rosenkjær 1906; Skaarup 1999a, 74-76; Moltsen og Steen Henriksen 1998; Boldsen 1996; 1998; El-Sharnouby & Høst-Madsen 2008, 148; Steineke 2022, 102-113. Et argument som også forsterkes av de seneste undersøkelsene av avsatte kulturlag i den formodede vollgraven ved Gammeltorv nr. 24/Frederiksberggade nr. 2 som indikerer at det har eksistert beitemark (dansk: græsgange) og sannsynligvis også tersking alternativt åkermark i nærheten under siste halvdel av det 11. århundre (Lagerås 2020).
30. jf. Rosenkjær 1906, 18-20; Ramsing 1910, 203-209; Christensen 1963, 3-5.
31. Rosenkjær 1906, 6; Gabrielsen 1999, 21-22.
32. Ramsing 1940, Bd. I, 83.
33. Ramsing 1940, Bd. I, 81-83. Noen østlig begrensning av det teglfrie laget i sammenheng med Gammeltorv/Nytorv blir derimot ikke presentert av Ramsing.
34. Ramsing 1908, 409-435; 1910, 216; 1940, Bd. I, 42 og 81; Christophersen 1985, 70; Fabricius 1999, 179.
35. Ramsing 1908, 412; 1940, Bd. III, 49.
36. KN: Københavns nul.
37. Data basert på Ramsings tidligere registreringer ved Vestergade nr. 9. Ifølge Ramsings dokumentasjon skal det såkalte mursteinsfrie laget befinne seg 1,63 m under gatenivå.
38. At konteksten her er definert som et og ikke flere kulturlag baseres på de synlige og visuelle observasjoner som kunne gjøres langs med anleggsgrøften og grøftekantene.
39. Fabricius 1999, 182.
40. Deurs 2013; 2014. Beskrivelsen av lagene er begrenset, hvorav en ytterligere kulturhistorisk tolkning av disse er problematisk.
41. jf. Fabricius 1999, 182.
42. Mikkel Bryggers Gade nr. 3-9. Arkivmateriale uten KBM nummer; Skaarup 1989.
43. Hadevik 2021a.
44. Schovsbo 2018.
45. Potter 1992.
46. Ruter et al. 2019.
47. Planter som er nitrogen- og nitratkrevende og som trives på forstyrrede marker.
48. Christophersen 1985, 69. Det skal påpekes at disse tallene også inkludere etter-reformatoriske kulturlag og lag fra tidligmodern tid.
49. Christophersen 1986, 23.
50. jf. Ramsing 1908, 410-415; 1940; Christophersen 1985, 70; 1986, 23.
51. jf. Ramsing 1910, 216.
52. jf. Bork-Pedersen 2008, 4-5.
53. jf. Ramsing 1908, 411 og 426; 1940, Bd. I, 87-88.
54. jf. Ramsing 1940, Bd. I, 83.
55. Rosenkjær 1906, 36; Ramsing 1908, 409-413; 1940, Bd. I, 81-82; Bd. III, 47-48. Ifølge Hanne Fabricius kan disse eldre nedgravningene like godt representere større og mindre leirgraver til teglproduksjon (Fabricius 2022).
56. Det finnes stort sett ingen opplysninger om funninnhold i det teglfrie laget hos Rosenkjær og Ramsing, bortsett fra keramikk som *kan* tolkes som østersjøkeramikk: "Potteskår af sort Ler med indridsede Ornamenter" (Ramsing 1940, Bd. I, 83).
57. Ramsing 1908, 410.
58. Borgius og Stafseth under bearbeiding.
59. Lyne & Dahlström 2015; Stafseth under bearbeiding.
60. Fabricius 1999, 93 og 182. Undersøkelsene i Mikkel Bryggers Gade nr. 11 antyder aktiviteter fra 1000-tallet, men om det er snakk om det såkalte teglfrie laget er usikkert, ettersom funnene ikke ble innsamlet lagvis (jf. Skaarup 1989; 1999b, 84-86).
61. Hadevik 2021b.
62. Green Therkelsen under bearbeiding; Siebken 2020.
63. Stafseth under bearbeiding.
64. MacPhail 2020a.

65. Nedbrutt avfall etter mennesker og dyr sammen med rester etter ild.
66. En betegnelse for ikke-sammenhengende masser, f.eks. humus, leire og sand.
67. MacPhail 2020b.
68. Brendalsmo og Molaug 2014, 140.
69. Carelli 2012, 52.
70. Brendalsmo og Molaug 2014, 158.
71. Denne stagnasjonen i kulturlagstilveksten har man også kunnet påvise i senmiddelalderens Trondheim (Christophersen & Jondell 1988, 9; Christophersen 2020, 41).
72. jf. Frykman & Löfgren 1979; Andrén 1986.
73. Carelli 2012, 97-98, 192 og 375.
74. KD I, nr. 127, 164-179.
75. KD I, nr. 312, 436-437.
-

Forfatterbiografier

Flemming Brandrup

F. 1942. Fhv. overlæge, dr.med., speciallæge i dermatologi. Overlæge ved Odense Universitetshospital 1980-2006. Formand for bestyrelsen for Faaborg Museum 1981-84. Formand for Foreningen By og Land Faaborg og Omegn 2009-2019. Forfatter til talrige lokalhistoriske artikler om kredsen omkring Faaborg Museum og byens bygningskultur. Forfatter til *Fejden om Ymerbrønden. Billedhuggeren Kai Nielsens Ymerbrønd i Faaborg. Optakten, modtagelsen og kunstfejden, 1913* (2010), og en bog om arkitekt Carl Petersens konduktor ved opførelsen af Faaborg Museum: *Arkitekt Frits Jørgensens bygninger i Faaborg og Omegn* (2018, 2021). Medforfatter til: *I skøn forening. Faaborg Museum 1915* (2015) og *Faaborg Museum and the Artists Colony* (2019).
E-post: brandrup@dadlnet.dk

John Christensen

F. 1948, cand.phil. i historie fra Københavns Universitet 1973. Ansatt ved EU's sprogjeneste i Bruxelles 1973-2006. Har skrevet en lang række bøger om USA's historie i 1800-tallet og sammen med Henrik Stevnsborg desuden bøgerne 1864. *Fra helstat til nationalstat*, 1998 og *Besat. Kampen mellem demokrati og diktatur i Danmark 1940-45*, 2005. Ud over bidrag til lokalhistoriske tidsskrifter har hans seneste udgivelser været biografien *Bob Dylan. Mennesket. Myten. Musikeren*, 2009 og romanen *Manden der glemte han var død*, 2016.
E-post: john.christensen@mail.tele.dk

Morten Steineke

F. 1967, arkeolog, museumsinspektør. Filosofie magistereksamen med hovedvekt på forhistorisk

arkeologi og kulturantropologi ved Uppsala universitet. Erfaring og ansvarlig for flere arkeologiske udgravninger i både Danmark, Norge og Sverige. Ansatt ved Københavns Museum siden 2009. E-post: bc0t@kk.dk

Nina Søndergaard

F. 1979, historiker fra Københavns Universitet 2008 med specialet "*Mephitiske dunster og møddinger i København 1798-1845*". Gik på Kunstakademiets Arkitektskole 1999-2002. Har siden 2010 haft eget firma, Nørd Tours, der især sælger foredrag og byvandring. Forfatter til artikler om bl.a. hushistorie, Evald Tang Kristensen og H.F. Feilberg, samt tidligere klummeskribent i Information.
E-post: nina@nerdtours.dk

Sebastian Olden Jørgensen

F. 1964, ph.d., lektor i moderne historie ved Saxo-Instituttet, Afdeling for Historie, Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet *Magt og pragt. Enevælde 1660-1848*, 2010 (sammen med Thomas Lyngby og Søren Mentz); *Stormen på København 1659. Et københavnsk og nationalt erindringsted gennem 350 år*, 2011. *Obsidio hauniensis, Anno MDCLVIII. Et latinsk Diarium over den første fase af Københavns belejring august til oktober 1658*, i: *Danske Magazin*, 52, hæfte 1, 2014. *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker. En historiografisk-kritisk undersøgelse*, 2015, *Herluf Trolle. Adelsmand, kriger og skolestifter*, 2016. *Efter Københavns brand 1728, Mordbrænderkommissionens forhørsprotokol og andre kilder til brandens juridiske efterspil*, i *Danske Magazin* 55, 2023 (under udgivelse).
E-post: olden@hum.ku.dk

Person- og stedregister

Registret omfatter ikke navne i bilag og tabeller

A

Absalon (1128-1201), *biskop*, 154, 165, 177
Absalons Borg, 165, 177
Absalons Gård (ejendom), 71
Adelgade mtr.nr. 251, 122
Adelgade mtr.nr. 265, 122, 143
Adelgade mtr.nr. 292 (Hvide Ross), 122, 147
Albertina (legat), 8
Almind, N.C. (1807-1862), *skomagermester*, 124
Almindelig Hospital, 46, 140
Amagergade mtr.nr. 315-316, 122, 131-132
Amagergade mtr.nr. 317, 122, 143
Amalienborg, 22, 28, 49, 59
Andersen (-1957-), *lærer i Østrup, Vesthimmerland*, 57
Andersen, Andreas (-1837/1855-), *murersvend*, 124
Andersen, Carl Hans (-1838/1847-), *husejer*, 124
Andersen, H.C. (1805-1875), *forfatter*, 145, 150
Andreas, Hieronymus (-1728-), 94
Anker Heegaards Jernstøberi, 7
Arnoldt, Hans Jacob, 1669-1757, *officer*, 74
Automatcaféen, Vesterbrogade, 54

B

Badstuestræde, 163
"Bageren" (skulptur), 18
Bakke, Hans Christian (ca. 1815-1884), *boghandler, lejeviblioteksindehaver*, 148

Balsamgade mtr.nr. 454, 122
Balsamgade mtr.nr. 457, 122
Banegården, 27, se også: Hovedbanegården
Bangmann, -1728-, *menig livgardist*, 74
Bastrup Skole, 52
Baumann, Povl (1878-1963), *arkitekt*, 11
Bech, Svend Cedergreen (1920-2007), *historiker* 101
Bellevue, 48
Bentsen, Ivar (1876-1943), *arkitekt*, 5, 8, 11, 15, 18, 20
Benzon, Alfred (1855-1932), *apoteker*, 38
Blågård, 7
Blågårds Kirke, 20
Blågårds Plads, 5-24
Blågårds Seminarium, 51
Blågårdsgade, 5-6, 10
Blåtårn (Københavns Slot), 113
Bondesen, Ingvor (1844-1911), *skoleinspektør, forfatter*, 33-34
Borchs Kollegium, 69
Borgergade mtr.nr. 111, 122, 132
Bornholm, 65
Botanisk Have, 28
Boye Hansens, Signe, sal. Boye, -1728-, *husejer*, 74-76, 79
Bramsen, Henrik (1908-2002), *kunsthistoriker*, 21
Brandrup, Flemming (f. 1942), *læge*, 5-24
Bredmose, Jacob Hansen (d. før 1845), *husejer*, 124

Bro, Vagn (1894-1966), *politimester, folketingsmedlem*, 35
"Brolæggeren" (skulptur), 18
Brumleby, 147
Brummer, Carl (1864-1943), *arkitekt*, 57
Bruun, Carl (1846-1899), *forfatter, journalist*, 69, 80, 82-83, 86, 101-103, 116
Bruun, Chr. (1831-1906), *biblioteksmand, historiker*, 80
Buchmann, Lorentz Ferdinand (1795-1866), *værtshusholder*, 124
Büschel, Christine (-1728-), *g.m. G.H.B.*, 93-94
Büschel, Georg Hinrich (-1728-), *skrædder*, 91, 93-95, 101, 103-104, 115
"Bødkeren" (skulptur), 18
Bødtker (-1956)-, *lærer fra Lundum-Hansted*, 59

C

Carl (1680-1729), *prins*, 7
Carl Lunds Forlag, 38
Carl Schellers Stenhuggeri, 15
Carlsberg Bryggerierne, 48, 59
Caroline Amalie (1796-1881), *dronning*, 137
Carolineskolen, 57, 64
Charlotte Amalie (1706-1782), *prinsesse*, 93
Christensen, Christen (ca. 1798-efter 1860), *høker, husejer*, 124
Christensen, John (f. 1948), *historiker*, 25-67
Christian 2. (1481-1559), *konge*, 183
Christians Kirke, 134
Christiansborg, 48
Christianshavns Kanal, 55
Christoffer af Bayern (1416-1448), *konge*, 183
Christophersen, Axel (f. 1951), *arkæolog*, 157
Cirkushaven, 28
Clemensstaden, 154-161, 164-165, 176-182, 185

Clemmensen, Andreas (1852-1928), *arkitekt*, 20
Crone, Vilhelm Christoffer (1813-1887), *politidirektør*, 146

D

Daells Varehus, 61, 63
Dahl, Hans (ca. 1806-1877), *høker, grosserer*, 124
Dalgaard, Svenning (f. 1946), *feriedreng*, 56, 59-60
Damgaard, Holger (1870-1945), *fotograf*, 18
Dansk Vandrelaug, 51
Deichman, Anders (ca. 1795-d. før 1850), *arbejdsmand*, 142
Deichman, Ane (ca. 1797-?), *gif med A.D.*, 142
Deichman, Sophie (f. ca. 1824), *datter af A.D.*, 142
Direktionen for Sejladsen på Søerne, 28
Driebein, Johan (1789-1868), *murermester*, 124
DSB, 39, 41, 46
Dybdal, Theodor (1856-1939), *borgmester*, 12
Dyrehaven, 48

E

Ehlers Kollegium, 69
Eiermann, Henrik Frederik (1860-1935), *bagermester*, 28
Engelsted, Sophus (1823-1914), *læge*, 148
Ernlund, Christian (1863-1940), *murermester i Fåborg*, 14
Ernst, Johan Conrad, 1666-1750, *generalbygmester*, 111-112
Espensen, hovmester (-1937-), 52

F

Falk-Sørensen, Mogens (1907-1975), *fotograf*, 130, 139

Familiejournalen (ugeblad), 48
Fanø, 40
Farvergade, 158, 163, 177
Feldthusen, Poul Anders (1904-1984), *kontorchef, lærer*, 36-37, 52, 62, 65
Fensmark Skole, 28
Ferdinandsen, Niels (1867-1934) *kunstgipsmester*, 15, 17
Fielsted, Mikkel Andersen (-1728/1739-), *stadshauptmand*, 71
Filosofgangen matr.nr. 161, 122
Fischer, Johan Adrian (-1728-), fra Nürnberg, 91
"Fiskeren" (skulptur), 18
"Fiskerkonen" (skulptur), 18, 21.
Floor Clausen, Nanna, *IT-arkivar*, 135
Flådens Leje, 55
Folketinget, 34
Fonden til Kunstneriske FormaaIs Fremme, 7
Ford Fabrikkerne, 48
Forenede Bryggerier, 38
Foreningen til Provinlsbørns Ferieophold i København, 25-67
Frederik 2. (1534-1588), *konge*, 183
Frederik 4. (1671-1730), *konge*, 68, 80, 85, 87, 90-91, 93-95, 104-105, 109, 115
Frederik 7. (1808-1863), *konge*, 121
Frederiks Hospital, 140
Frederiks Tyske Kirke, se Christians Kirke
Frederiksberg Station, 28
Frederiksberggade, 71, 156-159, 163-164, 168-169, 177, 179, 182
Frenkelsen, Abraham, (ca. 1760->1845), 137
Freudenreich, Christian (-1728-), fra Thüringen, 91
Fri Arkitektforening, 11
Frie Udstilling, 13

Frihavnen, 28
Frilandsmuseet, 144
Fuchs, Gottfried (d. 1723), *brandmajor*, 72, 77, 80, 97, 102, 106-108, 111, 113
Fyn, 39, 42
"Fyraften" (skulptur) 17-18
Fåborg, 5, 14
Faaborg Museum, 8, 10-11, 13-14

G

Gammel Strand, 163
Gammeltorv, 75, 155, 157, 159, 161, 163, 179, 182
Gamrath, Helge, (f. 1939), *historiker*, 83, 102
"Gartneren" (skulptur), 17-18
Gasser, J.J.C.D. à, baron af Thurn, se Thurn
Gefionspringvandet, 59
General Motors, 48
Gerding, Herman (d. 1694), *branddirektør*, 98
Gilbert-Jespersen, Birte (1902-1987), *modist, tekstiltegner*, 17
Givskov, Petrea Bolette Michaeline (1860->1925), *kommunelærer*, 28
Glyptoteket, se Ny Carlsberg Glyptotek
Gothersgade, 148
Gottschalk Hansen, Chr. (1864-1956), *præst*, 26, 35
Grim, Nicolaj (-1728-), *vicebranddirektør*, 112
Groth, Nicolaus Emanuel (-1728-), *student fra Holsten*, 91, 95
Grundtvig, N.E.S. (1783-1872), *teolog*, 145
"Grønhandlerekonen" (skulptur) 18, 21
Grådybskolen, Esbjerg, 63
Gutenberghus, 59
Gætje, J.J. Valdemar (1850-1905), *bagermester, borgerrepræsentant*, 28
Gåsegade, 156

H

H.C. Ørsted (skulptur), 56
Hallager, Thora (1821-1884), *fotograf*, 124
Hamburger, Theodor Heinrich (1821-1905), *præst*, 134
Hannuss, Ernst (1882-1943), *fotograf*, 53
Hans Tausensgades Skole, 46
Hansen, frk. (-1956-), *lærerinde fra Lundum-Hansted Skole*, 59
Hansen, Peter (1868-1928), *billedkunstner*, 10, 13, 15
Harboe, E.V. (1834-1883), *landskabsmaler og fotograf*, 163
Hassø, Arthur G. (1899-1962), *historiker*, 82-83, 101, 111
Hauerslev, Johannes (1860-1921), *fotograf*, 146
Havnebadene, 59
Heegaard, Anker (1815-1893), *jernstøber*, 7
Hejdröm, Raymond (f. 1947), *svensk fotograf*, 160
Heegaard, Mathias Anker (1775-1837), *jernstøber*, 7
Hellig Korsgades Skole, 46
Helligåndskirken, 69
Helsted, Dyeve (1919-2005), *kunsthistoriker*, 22
Henningsen, Poul (1894-1966), *arkitekt, samfundskritiker*, 20
Henningsen, Thorkild (1884-1931), 11
Herberg for Hjemløse, 33
Hesse, Harald Thorvald (1817-1897), *husejer*, 136
Hesse, Marie Caroline Matilde (1845-1848), *g.m. H.T. Hesse*, 136
Hesse, Thora Wilhelmine (1842-1928), 136
Heyde, Johann von der (f. 1697), *brandexpert*, 99
Heyman, Philip (1837-1893), *handelsmand, industridrivende*, 57

Heyman, Aage, 56-57, 64
Hillerødgade, 7
Himmerich, Hans (1681-1735), *politimester*, 104-105, 107, 109-112, 114
Hintz & Co., chokoladefabrik, 38
Hirschprungske Samling, 48
Hjemmet (ugeblad), 48
Hjortelængen mtr.nr. 159, 122, 143
Hoënegge, Joachim Hoë von (-1717/1731-), *forfatter*, 84
Hojer, Andreas (1690-1739), *historiker*, 73-74, 78, 80, 82, 87, 90, 93-95, 101, 104, 114-115
Holm, Edvard (1833-1915), *historiker*, 80, 101, 116
Hornemann, Emil (1810-1890), *læge*, 140-141, 147
Hovedbanegården, 31, se også Banegården
Hovedbrandstationen, 33, 46
Hvide Ross, se *Adelgade mtr.nr.*, 292
Høeg, Henry (f. 1944), *feriedreng*, 57-59, 61

I

Illum, 48
Islands Brygge, 55
Iversdatter, Anne (-1728-), *g.m. Peter Rasmussen*, 74, 76, 86, 114

J

Jacobsen, Carl (1842-1914), *brygger, mæcen*, 8
Jensen, Johannes V. (1873-1951), *forfatter*, 13
Johannesstiftelsen, 46
Jylland, 39, 42, 95
Jylland (fregat), 40, 51-52, 54-55, 62
Jørgensen, Martin (1871-1916), *sparekasse-direktør i Fåborg*, 14

Jørgensen, Martin (1849-?), *litterat, boghandler*, 29-30, 32, 51

K

Kattesundet, 154, 157, 163-164, 167-168, 176, 178, 180-181

Kierkegaard, Søren (1813-1855), *filosof*, 131, 146

Kjøbenhavns Mælkeforsyning, 28

Klerkegade, 140, 148

Klerkegade mtr.nr. 433, 122, 142

Klæstrup, P. (1820-1882), *tegner*, 134

Knudsen, Rasmus (ca. 1800->1850), *klein-smedemester*, 124

Komiteén for Københavnske Skolebørns Landophold, 25

Komiteén for Skolebørns Feriebesøg i København, 33

Komiteén til Fregatten Jyllands Bevarelse, 51

Kompagnistræde, 158

Kongelige Ridestalde, 28

Kongelige Stalde, 28, 36, 48

Kongelige Vognremiser, 28

Kongens Have, 87

Kongens Have, 28

Kongens Nytorv, 28

Kristensen, Leif (-1956-), *skolelev fra Lundum-Hansted Skole*, 59

Kugleberg, Knud (1796-1865), *fabrikant*, 124

Kunstmuseet, se Statens Museum for Kunst

Kvæsthusbroen, 27-28

Københavns Husmoderforening, 47

Københavns Museum, 12

Københavns Pædagogseminarium, 64

Københavns Slot, 107-108

Købmagergade 148

L

Ladegården, 11, 46

Langebech, Elisabeth, f. Rahbek (ca. 1804-1853), *enke*, 124

Langelinie, 36

Larsbjørnsstræde, 165

Larslejsstræde, 177

Lauring, Kåre (f. 1947), *museumsinspektør*, 69, 83, 86, 103-104, 115

Lavendelstræde 158, 164, 169

Legel, Iver (-1728-), 75-76, 78-80, 82, 114

Lehmann, Orla (1810-1870), *politiker*, 121, 145

Lenche, Peter (-1728-), fra Königsberg, 91

Leonhardtzen, Lars Chr. Ruben (d. ca. 1864), *snedkerfrimester*, 124

Lille Brøndstræde mtr.nr. 105, 122

Lille Grønnegade, 148

“Lille Havfrue” (skulptur) 59

Lime, Mads (-1714/1728-), *husejer i Vestergade*, 104, 106

Lorentzen, Nicolai Brandt (ca. 1804-før 1880), *guldsmedemester*, 124

Lumbye, H.C. (1810-1874), *komponist*, 145

Løves, Cathrine, sal., -1728-, *enke, husejer*, 94

M

Madsen, Bernhard (1859-1925), *skoleinspektør*, 36-37

Madsen, Karl (1855-1938), *kunsthistoriker*, 8

Magasin du Nord, 48

Magnus, I.C. (1812-1879), *litterat*, 135

Marmorkirken, 28, 36, 48

“Marmorpigen” (skulptur), 13

Martensen, Niels (-1728-) *tomrersvend*, 76, 78

Michelangelo Buonarroti (1475-1564), *italiensk billedkunstner*, 15

“Middagshvil” (skulptur), 18
Mikkel Bryggers Gade, 155-157, 159, 163-164, 168-169
Molbech, Christian (1783-1857), *historiker*, 79
Mosaik Troessamfund, 137
Munch, P. (1870-1948), *historiker*, *politiker*, 82
“Mureren” (skulptur), 18
Møntergade, 27

N

Nationalmuseet, 47-48
Nielsen, Johan (1863-1952), *arkitekt*, 20
Nielsen, Kai (1883-1924), *billedhugger*, 5, 8, 10-11, 13-15, 18, 20, 22
Nielsen, Mathia (1917-?), *skoleelev fra Daler*, 38
Nielsen, Oluf (1838-1896), *rådstuearkivar*, 80, 83, 90, 93, 101-102, 109, 114-116
Ny Carlsberg Glyptotek, 48, 50
Ny Vestergades Friskole, 46
Nybrogade, 180
Nyrop, Martin (1849-1921), *arkitekt*, 7, 20-21
Nytorv, 155, 157, 163, 165, 169
Nørrebro, 5
Nørregade, 180
Nørregade mtr.nr. 35, 131
Nørrejylland, 39

O

Olafsson, Jón (1705-1779) *islandsk student*, 71, 73, 78, 80, 82, 87-88, 90, 94-95, 101, 104-105, 110, 114-115
Olden, Jørgensen, Sebastian (f. 1964), *historiker*, 68-120
Olfert Fischers Gade nr. 53, 122, 124
Olfert Fischers Gade nr. 55-61, 122, 124
Olfert Fischers Gade nr. 57-59, 130-131

Olrik, Hans (1872-1924), *historiker*, 177
Olsen Fr. (1849-1922), *tobaksfabrikant*, *borgerrepræsentant*, 12
Olsen, Niels (-1842/?1855), *jernhandler*, 124
Osten, Jacob Frants von der, 1664-1739, *amtsforvalter*, 74

P

Panoptikon, 28
Partheier, Marthe Dorthé, f. Hemert (ca. 1756->1845), 223, 137
Paulsen, Johan Anton von (ca. 1687-1736), *Holmens admiral*, 105
Peder Hvidtfeldts Stræde nr. 12, 131
Peder Madsens Gang mtr.nr. 292, 122, 132
Pedersdatter, Dorthé (-1728-), *tjenestepige*, 75-76, 78
Pedersen, Gustav (1893-1975), *politiker*, 35
Pedersen, Peder K. (f. 1895-?), *lærer i Skautrupps Skole*, 56, 60
Perlt, Anton (ca. 1809->1845), *strømpemager-svend*, 14
Petersen, Carl (1874-1923), *arkitekt*, 5, 8, 11, 13-15, 17-18
Petersen, Rasmus (d. 1851), *arbejdsmand*, 132
Philipsen, Theodor (1840-1920), *billedkunstner*, 7, 9
Pihl, Ernst (-1947-), *skoleinspektør*, 35
Pils Mækeri og Spiserestaurant, 46, 48
Piper (-1728-), *løjtnant*, 90
Pjalttenborg (logihus), 134
Poulsen, Poul (-1735-), *brændevinsbrænder*, 71
Preisler, Joachim Daniel (1680-1762), *brandmajor*, 112

R

Ramshart, Peter (1696-1750) *geheimsekretær*, 109

Ramsing, H.U. (1868-1946), *officer, arkæolog*, 158, 161, 163, 165-169, 175, 177-178, 180, 182

Rasmussen, Peter (1853-1904), *direktør i Cirkushaven*, 28

Rasmussen, Mads (1856-1916), *konservesfabrikant, mæcen*, 8, 10, 13-15

Rasmussen, Peter (-1728-), *marketender*, 74-76, 78, 80, 83, 86, 114

Redlich, Carl Aage (1915-2014), *politihistoriker*, 102-103

Reformert Kirke, 69

Regensen, 69

Reichau, Christian Friedrich von Reichau (1686-1753), *officer*, 74

Reiser, Carl Friedrich (1718-1786), *stadskirurg*, 69, 78-80, 82, 86, 115

Reitz, Marie (ca. 1788->1851), *silkefarver*, 142

Rifbjerg, Klaus (1931-2015), *forfatter*, 48

Rigsgade, 148

Risting, Jens Christian (ca. 1788-1845), *urtekræmmer*, 124

Rosenborg Slot, 48

Rosengade, 148

Rosengade mtr.nr. 438, 122

Rosengade mtr.nr. 440, 122, 147

Rosengade nr. 5-7, 139

Rosenkjær, H.N. (1851-1907), *lærer, arkæolog*, 163, 165, 168, 177-178

Rosum, Friedrich Ludwig (-1728-), *apoteker-svend*, 76

Rump, Johannes (1861-1932), *ingeniør, kunstsamler*, 8, 12

Rundetårn, 28, 36, 48, 59

Rådhuset, 12, 48, 53

Rådhuset (Gammeltorv/Nytorv), 69, 165

Rådhuspladsen, 59, 169, 179, 181

Rådhusstræde, 180

S

Sankt Clemens Kirke, 157, 159, 177, 179

Sankt Clemens Stræde, 164

Sankt Peders Stræde, 129, 146

Sankt Peders Stræde mtr.nr. 32, 122, 142

Sankt Peders Stræde mtr.nr. 49, 122, 142

Sankt Petri Kirke, 63, 69, 137

Schæfer, Johan Frederik (?1806-1886), *urtekræmmer*, 124

Scheller, Carl, stenhugger (1861-1950), 15, 17

Schellig, Theodor Frederik (1854-1925), *urtekræmmer*, 38

Schinkel (-1728-), *bogtrykkersvend*, 91, 104

Schlüschen, Hans Heinrich (ca. 1798-1867), *ølbrygger, tømmersvend og værtshusholder*, 124

Schrader, Johan (1663-1736), *borgmester*, 93-94

Schreiber, Matthias (1678-1746), *hjelpepræst*, 94

Schultz, Frederik Ferdinand (ca. 1812-1852), *snedkermester*, 124

Seerup, Niels (d. ca. 1847), *værtshusholder*, 124

Sejladsen på Søerne, 28

Silberloh, Hans Casper (-1728-), *politifuldmægtig*, 74, 115

Simonsen, Willibald (1820-1885), *korsanger, harmonikahandler*, 150

Sionborn, Johanne (ca. 1776->1845), *Adelgade mtr.nr. 292, enke*, 137

Sjælland, 41, 45

Skautrups Skole, 56, 60

“**Skomageren**” (skulptur), 18

“**Skrædderen**” (skulptur), 18

Skaarup, Bi (1952-2014), *arkpæolog*, 157, 161, 179
“**Slagteren**” (skulptur), 18
Slotsvagt, 113
“**Smeden**” (skulptur), 18
Sofiegade mtr.nr. 7, 122
Sponeck, Georg Wilhelm (1672-1740), *officer, kommandant*, 105
Springgade, 148
Statens Museum for Kunst, 28, 48
Statsbanerne, Se DSB
Stauning, Th. (1870-1942), *statsminister*, 60
“**Stauning-Monumentet**”, 13
Steineke, Morten (f. 1967), *arkæolog*, 154-190
“**Stenhuggeren**” (skulptur), 18
Store Brøndstræde mtr.nr. 93, 122
Store Grønnegade, 148
Store Kongensgade mtr.nr. 100, 122, 130
Store Kongensgade mtr.nr. 264-265, 131
Store Regnegade, 148
Store Sankt Clemensstræde, 164
Strandvejen nr. 93, 55, 64
Stuve, Hans (d. 1728), *stadshauptmand*, 112
Sundholm, 11
Svaneapoteket, 38
Swane, Leo (1887-1968), *kunsthistoriker*, 8
Säve, Pehr Arvid (1811-1887), *svensk kulturhistoriker og billedkunstner*, 160
Søerne, 28, 129
Sølvgade mtr.nr. 411, 122
Sølvgades Kaserne, 46
Søndergaard, Nina (f. 1979), *historiker*, 121-153
Sønderjylland, 45
Søndervoldstræde mtr.nr. 209, 122
Sørensen, Emilie Cecilie Marie (Ca. 1823-?), 132
Sørensen, Philip (1883-1956) *erhvervsmand*, 35, 51

T

Teglgårdstræde, 140, 177
Teglgårdstræde mtr.nr. 10, 122
Teglgårdstræde mtr.nr. 5-7, 122
Thilau (-1728-), *værtinde*, 91
Thilo, Heinrich Carl (d. 1744), *officer*, 74
Thomas P. Hjejles Ungdomshus, 56, 59
Thomsen, Edvard (1884-1980), 11
Thorvaldsens Museum, 28, 48
Thurn, Johannes Josephus Carolus Dominicus à Gasser, baron af Thurn (-1727/1728-), 90, 94-95, 101, 103-104, 115
Tietgensbroen, 31
Tivoli, 28, 36, 44, 46, 48, 59, 137
Tornebuskegade nr. 3, 131
Trafikministeriet, 39
Trekroner, 93, 104
Trebbien, Ludvig (1795-1872), *slagtermester*, 124
Trinitatis Kirke, 69
Trinitatis Kirkeplads, 46
Tscherning, A.F. (1795-1874), *officer, politiker*, 146
Tuborgs Fabrikker, 48
Tysk-Reformert Kirke, 137
Tøjhuset, 48
“**Tømreren**” (skulptur), 18

U

Uldall, Kai (1890-1988), *kulturhistoriker*, 144
Ulrichsen, Holger (1860-1927), *kommunelærer*, 30-33
Universitetet, 69
Universitetsbiblioteket, 69

V

Vajsenhuset, 69
Valdemar (1) den Store (1134-1182), *konge*, 165

Valdemar (4.) Atterdag (1321-1375), *konge*, 183
Vartov, 139
Vestergade, 154-158, 164-170, 173, 175, 178, 181
Vestervoldgades Betalingsskole, 46
Vestjysk Gymnasium, 52
Vingårdstræde 12, 149
Vombadstuestræde, 159, 164, 169
Vor Frue Kirke, 28, 43, 48, 59, 69, 88

W

Wanscher, Vilhelm (1875-1961), *arkitektur- og kunstkritiker*, 20
Wermuth, Christian (1661-1739), *medaljør*, 84-85
Wilkens, Julius (1812-1892), *teknolog*, 132
Wittrock, Ludwig (1696-1777), *klædekræmmer*, 87, 90, 93, 95, 104, 115
Wivel, Mikael (f. 1946), *kunsthistoriker*, 21-22

Wolf, Odin (1760-1830), *litterat*, 79-80
Woller, Jacob Pedersen (-1727/1728-), *vicestadsauptmand*, 112
Waagen, Jørgen Andreas (ca. 1811-1848), *malersvend*, 124

Y

“**Ymerbrønden**”, 10, 13-14

Z

Zoologisk Have, 28, 34, 36, 48, 53, 59

Ø

Ørsted, H.C. (1772-1851), *fysiker, filosof*, 145

Å

Åbenrå nr. 19, 133
Åbenrå mtr.nr. 223, 122

